

PROCESGIDS

HOF VAN GELRE EN ZUTPHEN

HOOFDLIJNEN VAN HET PROCEDEREN IN CIVIELE ZAKEN

F. KEVERLING BUISMAN

Hof van Gelre en Zutphen

Procesgidsen

- 1 Staatse Raad van Brabant
- 2 Hof van Friesland
- 3 Etstoel van Drenthe
- 4 Hoofdmannenkamer (sinds 1749 Hoge Justitiekamer van
Stad en Lande van Groningen)
- 5 Hoge Raad voor Holland, Zeeland en West-Friesland
- 6 Staatse Raad van Vlaanderen te Middelburg
- 7 Hof van Holland, Zeeland en West-Friesland
- 8 Klaring van Overijssel
- 9 Soevereine Raad te Roermond, het Justiz Collegium te Geldern
en het Staats Hof van Gelre te Venlo
- 10 Hof van Utrecht
- 11 Hof van Gelre en Zutphen

De serie 'Procesgidsen' is een initiatief van de Stichting Oud-Vaderlands Recht (OVR) en staat onder redactie van een Begeleidingscommissie, bestaande uit dr. P. Brood, mr. T.J.M. Kolfschoten † en prof.mr. C.H. van Rhee.

PROCESGIDS

HOF VAN GELRE EN ZUTPHEN

Hoofdlijnen van het procederen in civiele zaken

F. Keverling Buisman

Hilversum
Verloren

2022

Deze uitgave werd mogelijk gemaakt dankzij financiële steun van
de Stichting Fonds A.H. Martens van Sevenhoven.

Afbeelding op het omslag:
Cachet of secreet zegel van het Hof van Gelderland, 1711, met als randschrift
‘Secreet zegel des Furstend. Gelre en Graafsch. Zutph.’

ISBN 9789087045555

© 2022 Stichting OVR en
Uitgeverij Verloren, Torenlaan 25, 1211 JA Hilversum, www.verloren.nl

Typografie Rombus, Hilversum

No part of this publication may be reproduced in any form without written permission from the publisher.

INHOUDSOPGAVE

Voorwoord	7
1 Oorsprong en ontwikkeling van het Hof	9
1.1 De Habsburgse periode (1543-1578/81)	9
1.2 Het Hof ten tijde van de Republiek (tot 1795)	16
1.3 Het Hof na de Bataafse Revolutie (1795-1811)	29
2 Bestuurlijke en rechterlijke organisatie in Gelre	33
2.1 Inleiding	33
2.2 Korte beschrijving van de gewestelijke bestuurlijke organisatie	35
2.3 De organisatie van de rechtspraak	36
3 Ontwikkeling van de competentie	42
3.1 Het Hof van Gelre en Zutphen, 1544-1581	42
3.2 Het Hof vanaf 1581 tot 1795	47
3.3 Na de Bataafse Revolutie	50
3.4 De competentie van het Hof in criminele zaken vanaf de late zestiende eeuw	51
4 Regeling en handleidingen voor het procesrecht	56
4.1 Inleiding	56
4.2 De eerste reglementering	56
4.3 De regelingen voor appel en revisie	62
5 De advocatuur	66
5.1 Inleiding	66
5.2 ‘Volmachtigden’ en advocaten	67
5.3 De Ordonnantie op de advocaten van 1610	70
5.4 De toelating als advocaat bij het Hof	72
5.5 Andere toelatingseisen	73
6 Hoofdpijnen van de procesgang bij het Hof	75
6.1 In eerste aanleg	75
6.2 De gang van zaken bij appel en revisie	96

7	Een proces in eerste aanleg	101
7.1	De aanleiding tot het proces	101
7.2	De aanvang van het proces	103
8	Een proces in hoger beroep	114
9	Literatuur en archieven	127
9.1	Literatuur	127
9.2	Archieven	130
9.3	Aanbevolen literatuur	133
10	Glossarium	137

VOORWOORD

Deze procesgids is de een na laatste in een reeks van gidsen met betrekking tot de procesgang in civiele zaken bij de gewestelijke justitiehoven ten tijde van de Republiek der Verenigde Nederlanden. De gidsen zijn het resultaat van een initiatief van de Stichting tot Uitgaaf der Bronnen van het Oud-Vaderlandse Recht. Zij zijn met name bedoeld om de gebruikers van de archieven van de hoven ten dienste te zijn. In de gidsen wordt in kort bestek inzicht gegeven in de gang van zaken bij het voeren van processen in eerste aanleg en in hoger beroep bij de gerechtshoven, mede aan de hand van enkele voorbeelden. De nadruk ligt op de achttiende eeuw.

Het Hof van Gelre en Zutphen was van het midden van de zestiende eeuw tot het einde van de achttiende eeuw de hoogste rechterlijke instantie voor het hertogdom en later het gewest Gelre en Zutphen, met een zich steeds verder uitbreidende competentie in civiele en criminele zaken. Het was daarnaast de instelling die in die tijd als dagelijks bestuur functioneerde, een functie die bij andere gewesten door een afzonderlijk college van Gedeputeerde Staten werd vervuld. Die dubbelfunctie was een uitzondering binnen het staatsbestel van de Republiek, net zoals de bijzondere staatskundige structuur van het gewest dat was, met zijn zelfstandig opererende kwartieren. Aan de institutionele geschiedenis van het Hof is in de literatuur – vooral sinds het laatste kwart van de vorige eeuw – veel aandacht geschonken, waarbij de nadruk sterk lag op de ontwikkelingen in de tweede helft van de zestiende eeuw, en in mindere mate op de zeventiende en achttiende eeuw. De voltooiing van de inventarisatie van het archief van het Hof in 1978, en dan met name de uitvoerige inleiding van mevrouw dr. A.J. Maris daarop, heeft aan deze aandacht in belangrijke mate bijgedragen.¹

Aan het functioneren van het Hof als rechtsprekende instelling in civiele zaken is echter relatief weinig aandacht geschonken, hoewel in tal van publicaties wel van sententies van het Hof en bij processen gebruikte documenten ruim gebruik gemaakt is. De procedurele kant van de processen bleef bij de beschrijvingen echter grotendeels buiten beeld. Juist daarover gaat deze procesgids.

In het begin van de jaren zeventig van de vorige eeuw werd een eerste stap gezet om de procesgang bij het Hof van Gelre en Zutphen beter in beeld te krijgen. Een van

1 A.J. Maris, *Het archief van het Hof van Gelre (1543-1795), het Hof van Justitie (1795-1802) en het Departementaal Gerechtshof (1802-1811), Eerste deel Inleiding/Een geschiedkundig overzicht, gevolgd door Naamlijst van Stadhouders, Kanseliers, Raden en verdere functionarissen* (Arnhem 1978), als onderdeel van de driedelige inventaris van het archief van de hand van A.J. Maris en H.L. Driessen†, Arnhem 1973-1978. Deze inleiding wordt verder in de noten aangeduid als Maris, *Inleiding*.

de chartermeesters bij het toenmalige Rijksarchief in Gelderland, drs. H.J.A.H.G. (Harrie-Jan) Metselaars, startte namelijk in 1973 een onderzoek in die richting, met het oog op een eventuele promotie bij de net in Nijmegen benoemde hoogleraar rechtsgeschiedenis prof. mr. O. Moorman van Kappen. Hij stelde daartoe een overzicht samen van de literatuur en (archief)bronnen.² Door een verandering van werkkring heeft deze aanzet indertijd geen vervolg gekregen, maar zijn aantekeningen hebben aan de basis gestaan van deze gids. De eer om de eerste te zijn geweest die zich inhoudelijk met de procesgang bij het Hof heeft beziggehouden, komt aan drs. Maarten Gubbels toe. Hij publiceerde in 2010 een artikel over de civiele procesgang in eerste aanleg bij het Hof in de zestiende eeuw. Zijn aandacht richtte zich weliswaar vooral op de zestiende eeuw, maar hij geeft in zijn artikel ook belangwekkende informatie over latere procedurele regelingen uit het einde van de zeventiende eeuw. Voor deze gids is zijn studie een belangrijke bouwsteen geweest. Voor zijn commentaar op de concept-versie van deze gids ben ik hem zeer erkentelijk.

De regelingen ten aanzien van de procesgang bij het Hof kunnen gekend worden uit de formele regelgeving en uit de handleidingen voor de procedurele praktijk. De formele regelgevingen in de vorm van ordonnanties in gedrukte vorm dateren voornamelijk uit de achttiende eeuw, maar er zijn er in handschrift ook uit de zestiende en late zeventiende eeuw bewaard gebleven waarvan de formele status niet vaststaat, dus ook niet of ze van kracht zijn geweest. Omstreeks 1700 is een praktische handleiding over de procesgang opgesteld ten behoeve van advocaten, die in manuscript in uiteenlopende versies tot ons is gekomen. Niet alle procedurele aspecten kunnen echter uit deze bronnen worden afgeleid, zodat sommige stappen alleen via nader onderzoek in de vele duizenden bewaard gebleven procesdossiers in eerste aanleg en in hoger beroep aan het licht gebracht kunnen worden. Daarom ook draagt deze gids in sommige opzichten een tentatief karakter.

In het navolgende gaan we eerst in op een aantal aspecten aangaande de oorsprong en ontwikkeling van het Hof (hoofdstuk 1) en de plaats van het Hof binnen de gecompliceerde bestuurlijke en rechterlijke organisatie van het gewest (hoofdstuk 2). De ontwikkeling van de competentie van het Hof, ook in criminele zaken, komt aan de orde in hoofdstuk 3. Hoofdstuk 4 gaat nader in op de formele en informele regelingen en handleidingen voor het procesrecht, terwijl de advocatuur in hoofdstuk 5 de revue passeert. De hoofdlijnen van het procesrecht in de diverse instanties worden beschreven in hoofdstuk 6. Hoofdstuk 7 behandelt een zaak in eerste aanleg, met betrekking tot een inbreuk op een stedelijk privilege van het stadje Borculo. Een geschil over een achterstallige betaling uit de heerlijkheid Bredevoort (in de Achterhoek), dat in hoger beroep bij het Hof terecht komt, met tal van procedurele aspecten, komt aan de orde in hoofdstuk 8. De gids wordt afgesloten met een hoofdstukje over de beschikbare archieven en literatuur, en een glossarium van regelmatig terugkerende termen.

2 Gelders Archief (verder aangeduid als GldA), Archief/Rijksarchief Gelderland, inv. no. 304.

1 OORSPRONG EN ONTWIKKELING VAN HET HOF

Het Hof van Gelre en Zutphen bestond in de achttiende eeuw uit negen ordinaris raadsheren en drie extra-ordinaris raadsheren. Het voorzitterschap werd oorspronkelijk bekleed door de kanselier, maar hoewel die functie formeel bleef bestaan, werd hij al sinds 1632 al niet meer vervuld. Het voorzitterschap werd daarom bekleed door de eerste en oudste raadsheer; dat kon ook een extra-ordinaris raad zijn. Er fungeerde een procureur-generaal, ‘mombler’ genoemd, die als openbaar ministerie en als landsadvocaat optrad. Hij had een substituut-mombler naast zich. Ook de griffier, die het secretariaat van het Hof voerde, had een adjunct- of substituut-griffier. Verder bestond het personeel van het Hof uit griffieklerken, een deurwaarder, meerdere lopende en rijdende boden, een gevangenisbewaarder, een medicus en een beul en zijn assistent. Het Hof was in die tijd gevestigd in Arnhem, in enkele gebouwen aan de oostzijde van de (Oude) Markt. De ontwikkeling en de personeelssamenstelling van het Hof vanaf het begin in 1543/4 wordt in het navolgende besproken.

1.1 De Habsburgse periode (1543-1578/81)¹

De Kanselarij, het Hof en de Leenkamer

De oorsprong van het Hof van Gelre en Zutphen ligt in het Tractaat van Venlo van 12 september 1543. Na de onderwerping van hertog Willem II van Kleef, Gulik, Berg, Gelre en Zutphen aan keizer Karel V bij het Verdrag van Venlo (7 september) kwam enkele dagen later het Tractaat van Venlo tot stand, waarin de verhouding tussen de nieuwe landsheer en zijn onderzaten opnieuw geregeld werd. Karel V belooft in dat Tractaat alle oude privileges en gewoonten van het gewest te zullen eerbiedigen, een op zich zeer gebruikelijke gang van zaken als er een nieuwe landsheer aantreedt. Het Tractaat bevat echter nog een negental bijzondere voorwaarden – in het stuk ‘articulen’ genoemd – in verband met de erkenning van Karel V als nieuwe hertog van Gelre en graaf van Zutphen. Het zijn juist die voorwaarden, waaraan het Tractaat

1 Deze paragraaf is in hoofdzaak gebaseerd op: W. van de Pas, ‘Tussen centraal en lokaal gezag’, 32-46; Ke-verling Buisman, ‘Het Tractaat van Venlo’, 247-276; Maris, *Inleiding*, 4-12. Voor de volledige titels wordt verwezen naar de paragraaf ‘Aanbevolen literatuur’ (p. 133-136). Voorts ook: W. Jappe Alberts, ‘Gelderland van 1543-1566’, in: J.J. Poelhekke e.a. (red.), *Geschiedenis van Gelderland, 1543-1795* (Zutphen 1975), 79-90 en F. Ke-verling Buisman, ‘De bestuurlijke organisatie van het gewest Gelre’, 59-61.

zijn faam ontleent en waarop zijn uitzonderlijke positie in de Gelderse staatkundige geschiedenis is gebaseerd. In dat Tractaat werd de oprichting van een Kanselarij aangekondigd, een instelling die de net benoemde stadhouder René van Chalon, prins van Oranje, bij zou moeten staan bij de uitoefening van zijn bestuurlijke en rechtsprekende taken. Bij die kanselarij zou iedereen zijn recht moeten kunnen halen, als uitvloeisel waarvan begin 1544 het 'Hof van Gelre en Zutphen' tot stand kwam, als hoogste organisatie voor bestuur en rechtspraak binnen het gewest. Verder werd in het Tractaat vastgelegd dat de nieuw aan te stellen ambtenaren op gewestelijk, regionaal/kwartierlijk en lokaal niveau de landstaal moesten spreken en hun functie daadwerkelijk binnen de Gelderse grenzen moesten uitoefenen.

De Kanselier en de eerste raadsheren

De kanselarij die het Hof bij zijn werkzaamheden moest ondersteunen, werd door een aantal benoemingen en andere maatregelen in belangrijke mate op Bourgondisch-Habsburgse c.q. Brusselse leest geschoeid. Formeel bestond het Hof uit de stadhouder, als voorzitter, de kanselier en enkele raden, plus het secretariaat. Daar de stadhouder vaak afwezig was, kwam de leiding in handen van de kanselier, die daardoor uitgroeide tot de centrale figuur in de Hof-organisatie. Hij bekleedde een dubbelfunctie: als plaatsvervanger van de stadhouder was hij de president van het Hof, maar hij stond ook aan het hoofd van de kanselarij, het secretariaat van het bestuursapparaat in Arnhem. De eerste die in oktober 1543 in die functie benoemd werd, was mr. Joost Sasbout, afkomstig van het Hof van Holland.²

Begin 1544 werden de eerste twee ordinaris raadsheren aangesteld, te weten mr. Adrien Nicolaï en dr. Johan van der Straten (ook Stratius genoemd), die beiden hun sporen verdiend hadden in het Habsburgse rechtswezen. Nicolaï was bijvoorbeeld eerder meester van de requesten van de Grote Raad van Mechelen geweest. Hij zou Sasbout in 1546 als kanselier opvolgen en tot zijn dood (1568) in functie blijven. Het Brusselse element werd in diezelfde fase verder versterkt door de benoeming van de extra-ordinaris secretaris van de Geheime Raad in Brussel, mr. Jean Baptiste Berty, tot eerste secretaris van de kanselarij. Al die benoemingen stonden op gespannen voet met het Tractaat, omdat het vreemdelingen betrof en geen Geldersen.

De belofte in het Tractaat om bij voorkeur personen als raadsheer aan te stellen met kennis van het inheemse recht en gewoonten werd echter in maart 1544 nagekomen: uit ieder der (toen nog) vier Gelderse kwartieren werd één riddermatige benoemd. Deze waren geen beroepsjuristen en werden vanwege hun kennis van het lokale en regionale recht aangeduid als costumiere raden, die bovendien landgenoten waren en geen vreemdelingen. Die benoemingen werkten ook daarom gunstig uit, omdat de beroepsjuristen (op dat moment de kanselier en twee raden) in de minderheid waren; men meende dat de Gelderse belangen nu beter gewaarborgd zouden zijn. De uitbreiding van het aantal beroepsjuristen tussen 1546 en 1553 in

² Maarten Gubbels, 'Joost Sasbout, 1487-1546, topambtenaar en kanselier', in: I.D. Jacobs e.a. (red.), *Biografisch Woordenboek Gelderland 10* (Hilversum 2014), 137-141.

De oostzijde van de Groote Markt te Arnhem in het midden van de achttiende eeuw, met links het gebouw van het Hof. Foto: Gelders Archief.

het Hof van twee tot zes zou de balans echter weer naar de andere kant doen doorslaan. De interpretatie van de bepalingen van het Tractaat zou tot de afzwering van Philips II in 1581 blijvend leiden tot spanningen tussen het oppergezag in Brussel (en zijn verlengstuk in Gelre, het Hof) en de Gelderse Staten.³

Het Hof kende twee hoofdtaken, die enerzijds een omvangrijke bestuurlijke component omvatten en anderzijds rechtsprekende bevoegdheden inhielden. Het Hof werd bij die taken ondersteund door de kanselarij, die daardoor feitelijk het bestuurlijk en administratief centrum van het gewest werd en in die zin het voormalige hertogelijke hof als het ware verving. Tot de werkzaamheden van het Hof werden verder ook de activiteiten van de Leenkamer gerekend, de instelling die het grote complex leengoederen dat oorspronkelijk aan de hertogen had toebehoord en nu bij de landsheer administratief in beheer was, onder zich had. De stadhouder fungeerde formeel als leenstadhouder die namens de leenheer de lenen aan de nieuwe leenmannen uitgaf, maar door zijn veelvuldige afwezigheid werd die taak in praktijk vervuld door de leengriffier, de tweede secretaris van de Kanselarij.

Voor de ondersteuning bij al deze werkzaamheden werd binnen de kanselarij een secretariaat ingericht, waarbij drie verschillende secretarissen actief waren. De eerste secretaris van de kanselarij was de griffier van het Hof. Deze had met name de administratie betreffende justitie en wetgeving onder zich. De boven al genoemde mr. Jean Baptista Berty was de eerste die de functie vervulde. De tweede secretaris of leengriffier voerde in hoofdzaak de administratie over de lenen, zoals hierboven is aangeduid. De derde secretaris, tevens secretaris van de Rekeningen en charterbe-

³ Weliswaar verouderd maar toch nuttig is hiervoor: A. Zijp, *De strijd tusschen de Staten van Gelderland en het Hof, 1543-1566* (Werken Gelre, no.10), Arnhem 1913.

waarder, was betrokken bij de controle van de rekeningen (tot 1559) en verantwoordelijk voor het bewaren van het merendeel van de charters en andere documenten in de kanselarij. Deze derde secretaris combineerde zijn ambt met dat van conciërge van de kanselarij, in welke functie hij verantwoordelijk was voor het in goede en werkbare staat houden van het regeringsgebouw. Hij had derhalve een belangrijke ondersteunde functie voor de hele kanselarij. Hij was als ‘charterbewaarder’ verantwoordelijk voor de archiefzorg, en dan met name van de rekeningen, registers en oude charters.

Degenen die kort na de overgang in genoemde functies benoemd werden, respectievelijk mr. Johan Schenk en mr. Johan Bell, waren ook al onder de vorige hertog werkzaam geweest, zodat er in dit opzicht toch nog wel van enige continuïteit sprake was. Daarnaast ging er een ‘momber’ fungeren, waarover hier onder meer. Voorts waren er ten behoeve van de kanselarij verscheidene klerken, een deurwaarder en meerdere boden te voet en te paard werkzaam.

De momber

De functie van de momber (procureur-generaal) verdient apart aandacht: het hertogdom had nooit een dergelijke functionaris gekend, zodat de nieuwe landsheer pas na enig aarzelen, in het najaar van 1546, met de aanstelling van mr. Joost van Cranevelt tot raad en momber die stap durfde te zetten. Een momber is eigenlijk een voogd, die in dit geval tot taak had de rechten en de hoogheid van Karel V als hertog van Gelre en graaf van Zutphen te bewaren en te verdedigen. Hij was ten eerste belast met de vervolging van criminele zaken, voor zover het Hof daarin bevoegd was, als openbaar ministerie. Hij kon hierbij echter alleen optreden op last van het Hof. Daarnaast was de momber bevoegd op te treden als partij in geschillen of processen met betrekking tot de domeinen en hoogheidsrechten in Gelre en Zutphen. De momber kon in dit kader zowel voor het Hof als voor de lagere gerechten optreden. Hij kon in civiele zaken aanvankelijk echter alleen fungeren op bevel van de Raad van Financiën te Brussel en – na 1559 – van de Rekenkamer voor Gelre en Zutphen. Tien jaar later, in 1569, werd er voor het eerst een instructie voor de momber opgesteld, uitgevaardigd door landvoogd Alva in Brussel.⁴ Bijzonder is dat de momber ook als raadsheer in het Hof zitting kon hebben, een situatie die tot het begin van de zeventiende eeuw geduurd heeft. Hij had daartoe toegang tot de Raad en kon aan de beraadslagingen deelnemen en meestemmen, tenzij het zaken betrof die de domeinen en hoogheidsrechten van de landsvorst aangingen. Vanaf 1563/4 is er ook van een substituut-momber sprake, in eerste instantie tot 1578 en daarna weer vanaf 1608.⁵

4 Gepubliceerd door: J.S. van Veen, ‘De werkring van den momber (instructie van den hertog van Alva voor Mr. J. Wrth, raad en momber van Gelre en Zutphen van 13 juli 1569)’, in: *Bijdragen en Mededelingen Gelre* 9 (1906), 368-370. De *Bijdragen en Mededelingen Gelre* worden verder in de noten aangeduid als: *BM Gelre*.

5 Maris, *Inleiding*, 352.

De Kanselarij Ordonnantie

Zeer belangrijk was dat er in het verlengde van de eerste benoemingen in het Hof en de kanselarij een instructie voor het Hof tot stand werd gebracht. Deze instructie, met een wat misleidende titel ‘Kanselarij Ordonnantie’ genoemd, werd op 20 oktober 1547 uitgevaardigd. Hierin werden de bevoegdheden en werking van het college van stadhouder, kanselier en raden geregeld. De plaats van uitvaardiging, Brussel, laat duidelijk zien uit welke hoek de wind in dit opzicht woei: het was een product van de centrale regering in Brussel en zonder inspraak of medewerking van de Geldersen tot stand gekomen. De instructie gaat er vanuit dat het Hof als eenheid funktioneert, als één rechtspersoon. Dat heeft tot gevolg dat de taken van de afzonderlijke leden van het Hof (met uitzondering van de momber) niet apart beschreven werden.

De wijze waarop de Kanselarij Ordonnantie tot stand gekomen was vormde voor de Geldersen een steen des aanstoets. Vooral de Staten van het gewest lieten dan ook niet na hun bezwaren tegen die gang van zaken naar voren te brengen, maar vonden daarbij weinig gehoor. Toch was de centrale regering in Brussel wel genoodzaakt om zich beter met de Staten te verstaan, omdat zij de Staten nodig had om toestemming voor de buitengewone beden te verkrijgen, vooral om extra middelen voor de oorlogsvoering te verwerven. In 1555/56 kregen de Staten van de kwartieren de gelegenheid hun grieven tegen de stadhouder, het Hof en de Kanselarij Ordonnantie op papier te zetten, om deze op een landdag gezamenlijk met vertegenwoordigers van de landsheer (toen Philips II) te bespreken. Hoewel er uitvoerig stukken gewisseld werden over de twaalf belangrijkste bezwaren, is er uiteindelijk nauwelijks iets aan de situatie veranderd. Toch hadden de onenigheden tussen de landsheer/landvoogd(es), de centrale regering in Brussel en het Hof enerzijds en de Staten anderzijds uiteindelijk tot resultaat dat er in 1565/66 een concept voor een herziene Kanselarij Ordonnantie tot stand kwam, dat aan de landvoogdes ter homologatie werd aangeboden. Ditzelfde gold ook voor de concept-landrechten, die voor de kwartieren Roermond, Zutphen en Veluwe waren opgesteld. Geen van deze concepten zou echter een formele status verkrijgen, daar de beeldenstorm en de komst van Alva als landvoogd roet in het eten gooiden. Pas na de omzetting van het Hof in een Staatse instelling (1578) en de afzwering van Philips II (1581) konden – in een steeds zelfstandiger gewest – die concepten weer te voorschijn gehaald en voor invoering geschikt gemaakt worden.

Taken van het Hof

Het Hof vervulde in de eerste decennia van zijn bestaan een opvallende intermediaire rol tussen de centrale regering in Brussel en de gewestelijke Staten, de bestuurders op het lokale niveau in de steden en de kwartieren, getuige de uitgebreide correspondentie tussen het Hof en de centrale regering over allerlei lokale en regionale aangelegenheden. De machtspositie van het Hof werd versterkt doordat Geldersen – gewend als zij nu eenmaal waren om hun problemen binnen het eigen gewest op te lossen – aan dat Hof nogal wat kwesties gingen voorleggen. Daardoor kwam het

Hof in de positie dat het enerzijds kon bepalen welke interne Gelderse problemen het aan de Brusselse regering wilde rapporteren, maar anderzijds invloed kon uitoefenen op de vraag of de door Brussel gewenste maatregelen niet in strijd zouden zijn met de gewestelijke of lokale privileges, en vervolgens of het politiek verstandig was dergelijke besluiten uit te vaardigen.

De werkzaamheden van het Hof vielen, zoals al gezegd, formeel in twee elementen uiteen: enerzijds was er een bestuurlijke taak als college van advies en bijstand van de stadhouder. Tot deze bestuurlijke taak behoorden de meest uiteenlopende kwesties, zoals die over de organisatie (en het uitschrijven) van de Landdagen, financiële aangelegenheden (beden en heffingen), kerkelijke zaken, de aanstelling van functionarissen, het beheer van in beslag genomen goederen en het beheer van domeinen en waterstaatsaangelegenheden. Het Hof vervulde geen functie met betrekking tot de eigen gewestelijke financiën: het toezicht daarop vond aanvankelijk plaats door speciaal daartoe in Brussel aangestelde functionarissen, een procedure waartegen veel verzet ontstond. In 1559 werd daarom in Arnhem een eigen Gelderse Rekenkamer in het leven geroepen, zowel voor het afhoren van de rekeningen als het beheer van de landsheerlijke domeinen. Die laatste taak ging ten koste van het aanvankelijke takenpakket van het Hof.

Anderzijds had het Hof een justitiële taak, als uitvloeisel van de vroegere competenties van de hertog en zijn raden op dit punt, te weten een beperkte rol bij de rechtspraak in eerste aanleg en enig toezicht op de rechtspraak van de lagere rechtbanken. Ook mochten Geldersen hun geschillen met voorbijgaan van de lagere rechtbanken direct aan het Hof voorleggen, een bevoegdheid waarvan direct in ruime mate gebruik van gemaakt is. Het Hof sprak recht in hoogste ressort. De toezegging van Karel V in artikel 4 van het Tractaat dat hij het Gelders '*iūs de non evocando*' van keizer Hendrik VII uit 1310 zou bevestigen, had tot gevolg dat de Grote Raad van Mechelen niet bevoegd was in Gelderland gewezen vonnissen te behandelen in appel, revisie of cassatie. Het Hof van Gelre en Zutphen beschouwde zich als 'soverein' Hof, dat bij arrest vonniste. De Kanselarij werd in de praktijk al snel aangeduid als 'Raad van (of in) Gelderland' en ook als 'het Hof', welke laatste benaming op den duur als enige in gebruik bleef.

De combinatie van bestuurlijke en rechtsprekende taken in één bestuurlijk lichaam was in de tijd vóór de scheiding der machten geen ongebruikelijk fenomeen. Wel bijzonder is het dat deze combinatie ná de afzwering van Philips II in 1581 en de verwerving van de gewestelijke soevereiniteit door de Gelderse Staten in stand gebleven is. In de meeste andere opstandige gewesten kwam er naast een zelfstandig Hof van Justitie een aparte bestuurlijke organisatie tot stand voor bestuurszaken, vaak aangeduid als Gedeputeerde Staten of Gecommitteerde Raden. Ondanks meerdere pogingen om ook in Gelderland een dergelijk instituut in te stellen, is dit nooit gelukt, vooral door de gecompliceerde besluitvorming binnen het gewest.⁶ Dat betekent dat het Hof van Gelre en Zutphen tot het einde van de Republiek, in 1795, het hoogste bestuurlijke én rechterlijke orgaan in het gewest is gebleven.

6 Keverling Buisman, 'Gemeine landtsregierung', *passim*.

Uitbreiding van het aantal raden

Het rechtsgeleerde element in het Hof werd in de jaren na 1544 steeds verder versterkt, zoals door de benoeming van de momber in 1546 en de uitbreiding van het aantal rechtsgeleerde raden. Daardoor zou het Hof in meerderheid uit universitair opgeleide juristen gaan bestaan, die niet uit Gelderland afkomstig waren, hetgeen door de Geldersen met wantrouwen werd gezien. Hun aantal zou in 1553 oplopen tot zes (inclusief de momber), waartegenover maar vier costumiere raden stonden. Het totaal aantal raden in het Hof was nergens vastgelegd, zodat hun aantal kon fluctueren. Dit verschil werd vooral veroorzaakt door de ontwikkeling met betrekking tot de costumiere raden, daar het aantal rechtsgeleerde rechters redelijk constant bleef. Die werden bij vertrek of overlijden vrijwel direct vervangen, maar in de turbulente jaren zestig en zeventig van de zestiende eeuw was dat bij de costumiere raden niet het geval. Vanaf 1570 zat dr. Peter Appeldorn (costumiere raad vanwege het kwartier van Zutphen) als enige nog in het Hof. Pas in 1576 werden er vanuit de andere kwartieren weer costumiere raden benoemd. In dit jaar bestond het Hof uit de kanselier, zes raden ordinaris en vier costumiere raden, plus de momber en diens substituut.

Gelderland en de Opstand

Het gewest Gelre en Zutphen was vanaf 1566/67 meer en meer in het vaarwater van de Nederlandse Opstand terecht gekomen. In militair opzicht was het gewest strijd-toneel geworden; vanaf 1568 zouden er telkens invallen in Gelders gebied plaatsvinden. Doesburg en Doetinchem werden in 1572 door toedoen van graaf Willem van den Bergh voor de geuzen veroverd en wisselden sindsdien geregeld van bezetting. Ook de lotgevallen van Zutphen passen in dit stramien: telkens in handen van een andere bezetter. In het westen sloot Zaltbommel zich in 1572 aan bij de Opstand; de stad zou daarna regelmatig doelwit zijn van Spaanse offensieven. Politiek gezien was er sprake van repressie: in Arnhem werden in 1568 leden van de magistratuur verdacht van sympathie voor de Opstand of voor de nieuwe religieuze leer, daaruit door Alva verwijderd. Geen van de raadsheren van het Hof onderging dit lot, omdat zij de koning en de katholieke leer trouw waren. Die omstandigheid begon in de jaren daarna steeds lastiger te worden, daar de Staten een geheel andere koers gingen varen. Ook het optreden van de Raad van Beroerten ging niet ongemerkt aan Gelre voorbij; vooral werden veel inwoners van Nijmegen vervolgd en veroordeeld. In 1576 sloot het gewest Gelre en Zutphen zich aan bij de Pacificatie van Gent, het samenwerkingsverband van een aantal gewesten uit de Zuidelijke Nederlanden met de opstandelingen in Holland en Zeeland onder leiding van Willem van Oranje. Een volgende stap in de richting van aansluiting bij de Opstand was de benoeming van Jan van Nassau, broer van Willem van Oranje, in 1578 tot stadhouder. Hij bevorderde met kracht de introductie van het protestantisme en bewerkstelligde dat het gewest zich eind 1579 aansloot bij de Unie van Utrecht.

De afzetting van het Hof

Het lag voor de hand dat de stadhouder het Spaansgezinde, katholieke karakter van het Hof een doorn in het oog zou zijn. In september 1578 greep hij in: tijdens een Landdag in Arnhem zette hij met geweld het Hof in zijn geheel af. Ook de Rekenkamer, eveneens verdacht van Spaanse sympathieën, werd door hem gesloten. De meeste raadsheren die uit hun functie waren gezet wilden trouw blijven aan de Spaanse koning. Zij gaven na enige tijd gehoor aan de oproep van landvoogd Alexander Farnese, hertog van Parma, om naar Roermond te gaan, waarheen de zetel van het Hof voorlopig verplaatst was. Op 9 februari 1580 vaardigde Philips II het plakkaat uit dat het Hof van Gelre en Zutphen voortaan in Roermond zou zetelen. Van daaruit zouden zij dan hun werkzaamheden kunnen voortzetten. Dat ging niet van een leien dakje: sommigen (de raadsheren Van Cranevelt, Van Stalbergen, Van Berck) lieten zich eerst (januari/februari 1579) nog in Arnhem herbenoemen, maar kozen uiteindelijk toch voor Roermond. Enkele andere raadsheren (Van Gendt, Van Nyel, Van Wesenhagen) kwamen, nadat ze uit Arnhem gevlucht waren, direct of na enige tijd bij dat Hof in Roermond terecht. Dientengevolge kwam er in Roermond vanaf 1580 een (tweede) Hof van Gelre tot stand, dat in ieder geval in de ogen van de regering van de Zuidelijke Nederlanden de wettige voortzetting van het Arnhemse Hof was. Het zou nog geruime tijd als Souvereine Raad voor het Overkwartier van Gelre de functie van hoogste gerecht in dat territoir uitoefenen.⁷

Uiteindelijk kwam geen van de voormalige raadsheren in het nieuwe Staatse Hof in Arnhem terecht. Tot degenen die niet naar Roermond gingen en ook niet herbenoemd werden, behoorden raad ordinaris dr. Amelis van Amstel van Mijnden en de costumiere raden uit de kwartieren van Zutphen, Arnhem en Roermond. De kanselier ten tijde van de afzetting, dr. Boudewijn van Roon, overleed kort na de sluiting van het Hof. Thomas Roos, die sinds 1555 als eerste secretaris en griffier bij het Hof werkzaam was geweest, had zich na de sluiting van de kanselarij volledig teruggetrokken uit Arnhem. Ook de tweede secretaris deed dit. Er moest dus een geheel nieuwe bezetting voor het Hof gevonden worden.

1.2 Het Hof ten tijde van de Republiek (tot 1795)

De eerste fase (vanaf 1578)

Het in Arnhem gevestigde Hof beschouwde zichzelf vanzelfsprekend als de rechtmatige opvolger van het door Jan van Nassau gesloten Hof. Het zou echter geen verlengstuk meer zijn van de centrale regering in Brussel, maar als het soevereine ‘Hof van het Furstendom Gelre en Zutphen’ ten dienste staan van het gewest, waaraan de nieuwe raden zich door een eed verbonden. Tot eerste raad en waarnemend

⁷ Berkvens, *Procesgids Souvereine Raad Roermond*; Venner, *Inventaris Hof van Gelder*, 16-21.

kanselier werd mr. Joos van Cranevelt op 25 september 1578 door de stadhouder benoemd. Op diezelfde dag werden nog acht andere raden gekozen (twee uit ieder kwartier) uit een voordracht van geschikte kandidaten, afkomstig van én uit de vier kwartieren. De meesten van hen waren van adel. De voordracht van Nijmegen behelsde acht personen, terwijl de andere kwartieren telkens zes personen genomineerd hadden. De gekozenen uit het Nijmeegse kwartier waren Bartolt van Gent, heer tot Loenen, en Otto van Appeltern, heer tot Persingen, uit Roermond Adolph van Ghoer tot Caldenbroeck en dr. Leonard van Stalbergen, vervolgens Maurits Ripperda (tot Vorden) en Jacob van Heeckeren (uit het kwartier Zutphen) en dr. Gerhard Voeth en dr. Reynier van der Sande uit het Arnhemse kwartier.

Niet alle gekozenen namen zitting; we zagen al dat Van Cranevelt zich na februari 1580 bij het Hof in Roermond had gemeld; daar zou hij kort daarna eerste raad en vice-kanselier worden. Maurits Ripperda heeft waarschijnlijk voor de eer bedankt. Het idee was verder dat de vier hoofdsteden ieder ook een raadsheer aan dit achttal zouden toevoegen, zodat het aantal raden op twaalf zou komen. Dat is echter niet gebeurd, maar vanuit de steden Arnhem en Nijmegen zijn op verzoek van de stadhouder wel personen genomineerd en gecommitteerd zonder dat het aantal raden veel groter zou worden. Zo koos de vanuit Nijmegen aangedragen voormalige raadsheer Jacob van Berck na zijn eedsaflegging toch voor Roermond; Arnhem droeg Alexander Bentinck voor. Al deze nieuwe raden hebben op de Landdag van 17 januari 1579 de eed afgelegd. Opmerkelijk was dat zij de eed aflegden aan de Staten van het gewest; de Koning werd niet genoemd. Op dezelfde dag werd mr. Willem Sluysken als nieuwe griffier beëdigd; hij was al sinds 25 september 1578 aan het werk. De Staten wilden echter dat de raadsheren ook formeel van de Hoge Overigheid, in casu landvoogd aartshertog Matthias van Oostenrijk, hun autorisatie en commissie zouden ontvangen. Uiteindelijk werd op 26 februari 1579 aan negen personen (de eerste raad/waarnemend kanselier plus acht raden) commissiebrieven uitgereikt, op naam van de landvoogd na overleg met de Staten-Generaal, met terugwerkende kracht vanaf 25 september 1578. Dit was de dag waarop de raden direct na hun verkiezing met hun werkzaamheden waren begonnen. Als opvolger van de vertrokken vice-kanselier dr. Joos van Cranevelt werd in 1581 dr. Elbertus Leoninus – afkomstig uit Zaltbommel – tot kanselier aangesteld. Leoninus was een beroemd en vooraanstaand man, die in de wetenschap en politiek binnen en buiten Gelderland zijn sporen had verdiend en veel voor het gewest heeft betekend in de moeilijke jaren tachtig en negentig van de zestiende eeuw. Hij zou tot zijn dood in 1598 in functie blijven.⁸

De politiek-militaire situatie ontwikkelde zich in die jaren voor de Geldersen uiterst ongunstig. De aanstelling van Willem graaf van den Bergh in 1581 – als opvolger van de met de noorderzon vertrokken Jan van Nassau – liep op een fiasco uit: in 1583 werd hij vanwege zijn Spaanse sympathieën door kanselier Leoninus gevangen gezet en moest hij zijn functie neerleggen. De betrokkenheid bij de militaire strijd

8 A.E.M. Janssen, 'Elbertus Leoninus, 1519/1520-1598, rechtsgeleerde en Gelders kanselier', in: J. Kuys e.a. (red.), *Biografisch Woordenboek Gelderland 2* (Hilversum 2000), 58-62.

Elbertus Leoninus, kanselier van Gelderland van 1581 tot 1598. Topografisch Historische Atlas Gelderland, no. 814.

nam na de afzwering van Philips II in 1581 toe, maar verliep zeer ongunstig voor de Staatse zijde. Het offensief van Parma had ertoe geleid dat in 1583 Zutphen, in 1585 Nijmegen en Doesburg en in 1586 Venlo in Spaanse handen waren gevallen. Daar Roermond al langer een Spaanse bezetting kende, kwam er toen een einde aan de vertegenwoordiging vanuit het Overkwartier naar de Landdag en het Hof. Derick van Westrum, heer tot Langendonk, zou de laatste uit het Overkwartier zijn, die als raadsheer in het Hof in Arnhem zou fungeren. Het Staatse territorium, waarover de Landdag en het Hof enig gezag konden uitoefenen, bestond na het verlies van Zutphen, Nijmegen en Doesburg nog slechts uit een gebied dat begrensd werd door de Waal in het Zuiden, de IJssel als oostgrens en de Zuiderzee aan de noordzijde. Arnhem was nog de enige vrije hoofdstad en vormde samen met Harderwijk feitelijk het protestantse smaldeel. Voor het Hof betekende dit dat er geen noodzaak was om bij bedanken, vertrek of overlijden van raadsheren direct een vervanger aan te

stellen, daar de hoeveelheid werk afgenomen was. In 1590 waren er naast kanselier Leoninus nog maar vier raadsheren in functie, Bartolt van Gendt, heer van Loenen, dr. Gerhard Voeth, dr. Reynier van der Sande en Gerlich van der Capellen. Het Hof heeft toen de Landdag gevraagd twee nieuwe raden te kiezen, een uit het Nijmeegse en een uit het Zutphense kwartier, zodat er in totaal zes raadsheren zouden zijn. Dit aantal werd uiteindelijk pas begin 1594 bereikt door de benoeming van Carel Vijgh tot Zoelen (namens Nijmegen) en Casijn van der Hell (Zutphen).

In aansluiting hierop besloot de Landdag in 1599, wederom op aandringen van het Hof, om het aantal raden met nog eens drie aan te vullen, die ieder uit een der kwartieren afkomstig moesten zijn. Deze raden werden extra-ordinaris raden genoemd. Dat betekende dat er in totaal negen raden zouden zijn, zes ordinaris raden en drie extra-ordinaris.

Het Hof van Gelre en Zutphen als bestuurslichaam, 1581-1795

Na de afzwering van Philips II kreeg het Hof (dat immers sinds 1578 al een Staatse signatuur had) een veel zelfstandiger positie, niet meer afhankelijk van de Brusselse machthebbers, maar veeleer als uitvoerder van de besluiten van de gewestelijke Staten, die de dragers geworden waren van de soevereiniteit van het gewest. Het Hof behield tijdens de Republiek zijn bestuurlijk-politieke functies, die allengs steeds

Het gebouw van het Hof van Gelre en Zutphen in 1742, op een prent van Hendrik Spilman, naar Jan de Beyer. Foto: Gelders Archief.

uitgebreider werden. Tot de formeel meest belangrijke taken van het Hof behoorde het uitschrijven van de Landdagen en het opstellen van de ‘propositie’ daarvoor (letterlijk: het voorstel), de agenda met daarin de belangrijkste punten die de Staten moesten bespreken. De raadsheren van het Hof openden ceremonieel de Landdag, echter zonder de verdere beraadslagingen bij te mogen wonen: de soevereine macht verbleef immers bij de Staten en het Hof nam zijn bestuurlijke taken alleen waar in naam van de Staten, zodat het die taken bij het begin van elke Landdag weer aan de Staten moest overdragen voor zolang als deze bijeen waren.

Het Hof oefende zijn bestuur formeel uit tezamen met de stadhouder, althans, indien deze aanwezig was, wat slechts sporadisch voorkwam. Gedurende het grootste gedeelte van het jaar, wanneer de Staten niet bijeen waren, nam het Hof dan ook het algemene, dagelijkse bestuur over het gewest waar, voor zover het geen zaken betrof die door de kwartiersvergaderingen en Gedeputeerde Staten per kwartier intern geregeld konden worden. Het Hof onderhield de contacten met de Staten-Generaal en de Raad van State, met de naburige gewesten en binnen- en buitenlandse autoriteiten en particulieren, zij het dat het Hof slechts politieke besluiten mocht nemen in naam van de Staten en op basis van adviezen, ingewonnen bij de kwartiersvergaderingen der drie afzonderlijke kwartieren. Verder had het Hof een uitvoerende taak: het moest als dagelijks bestuur en hoogste gewestelijk rechtscollege de besluiten van de Landdag ten uitvoer leggen. Daartoe behoorde bijvoorbeeld het aanstellen van de meeste ambtenaren en de toelating van advocaten, notarissen en landmeters. Zij werden benoemd door het Hof als dagelijks gewestelijk bestuur, in naam der soevereine Staten, en eventueel in samenwerking met de stadhouder. Ook het verlenen van octrooien, het verstrekken van huwelijksdispensaties en het toekennen van studiebeurzen uit vicarie-inkomsten was aan het Hof gedelegeerd. Het Hof ontving en bewaarde de correspondentie die voor de Staten bestemd was. In de historiografie van het Hof is echter aan de inhoud van die bestuurlijke taak nauwelijks aandacht besteed. Die omstandigheid brengt met zich mee dat we ook niet weten hoe de raadsheren hun verschillende categorieën werkzaamheden over hun werkdagen verdeelden. Een goede analyse van de bestuurlijke taken van het Hof ten tijde van de Republiek zou in een lacune voorzien.

De Kanselarij Ordonnantie van 1622/1651

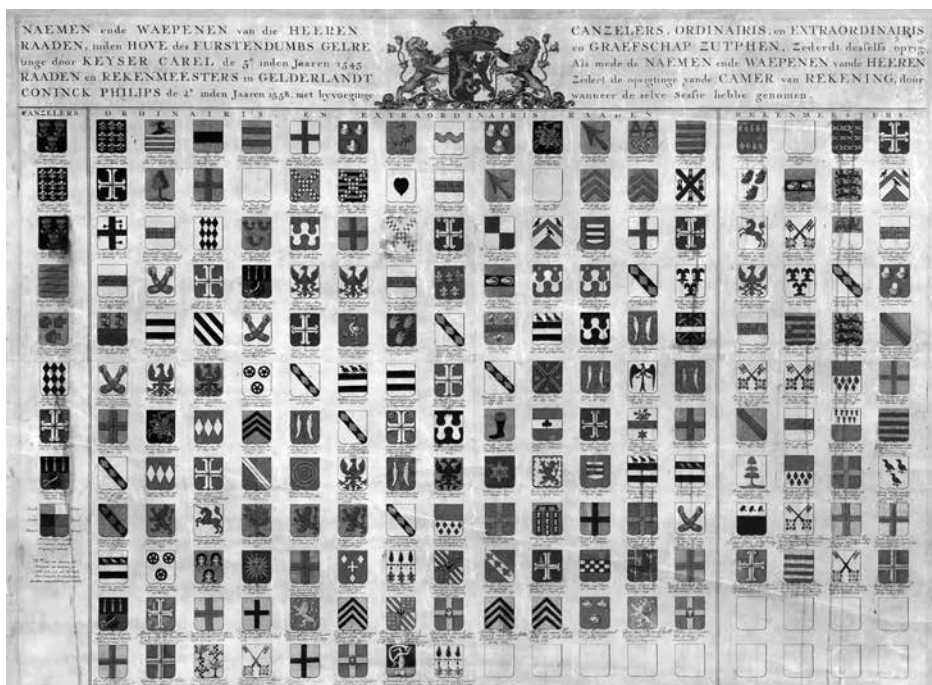
De nieuwe constellatie zou in een vernieuwde Kanselarij Ordonnantie geformaliseerd moeten worden. Dat had toch nog enige voeten in aarde: ter vervanging van de oude Kanselarij Ordonnantie van 1547, die zo lang voor de Geldersen een steen des aanstoots was geweest, was direct na de omzetting van het Hof in 1578 het concept, dat in 1565 door de Staten aan de landvoogdes was aangeboden (en toen niet gehomologeerd was), weer ter tafel gebracht. Het werd in 1579 als voorlopige ordonnantie (met enkele veranderingen) aanvaard. Duidelijk was toen al dat er aan deze ordonnantie nog het nodige ontbrak en dat er op punten toelichtingen dan wel aanvullingen nodig waren. De bevoegdheden van het Hof waren in die jaren geleidelijk uitgebreid, onder meer doordat de jurisdictie en besluitvorming omtrent huwelijks-

zaken en uiteenlopende kerkelijke aangelegenheden in zijn handen gelegd werd. Steeds weer werden voorstellen gedaan en commissies ingesteld om de instructie te verbeteren, maar het zou tot 1622 duren alvorens er een geschikte tekst zou voorliggen. En ondanks het feit dat er overeenstemming was bereikt over de inhoud van die Ordonnantie, is deze op de landdag van december 1622 in Nijmegen toch niet formeel goedgekeurd. Die omstandigheid nam niet weg dat de zittende raden in 1622 op de nieuwe ordonnantie een eed aflegden. Het zou nog tot 1651 duren, alvorens dezelfde tekst – nadat hij nogmaals was gereviseerd en door de kwartierlijke Staten was goedgekeurd – door de gewestelijke Staten zou worden vastgesteld. Toch zou ook die ordonnantie alleen provisioneel van kracht worden, omdat er nog enkele kleinere punten nader geregeld moesten worden. Het is deze herziene Kanselarij Ordonnantie van 1651 die – als definitieve vervanger van de oude instructies van 1547 en 1579 – tot eind februari 1811 gegolden heeft, ondanks het feit dat tussentijds plannen voor herzieningen werden voorgesteld en besproken, die echter nooit de eindstreep hebben gehaald.

Samenstelling van het Hof

In het eerste artikel van de Ordonnantie van 1622/1651 wordt de samenstelling van het Hof voor het eerst met zoveel woorden genoemd. Het zou bestaan uit de Kanselier en negen raadsheren, uit ieder kwartier drie, geheel in lijn met de Landdagsbesluiten van 1599. Voorts werden de griffier en zijn substituut vermeld. Hoewel de Kanselier hier nog wel genoemd wordt, werd er in de praktijk sinds 1632 (het overlijden van Martin Goris) geen kanselier meer benoemd. De functie is ook later nooit formeel opgeheven. Vanaf dat jaar fungeerde steeds de langstzittende raadsheer, die ook tevoren al als vaste invaller optrad, als voorzitter van het Hof. Hij kreeg daarvoor een suppletie van 400 pond op zijn raadsherensalaris.

Van de drie raadsheren per kwartier waren er twee ordinaris en een extra-ordinaris. De raadsheren moesten binnen de provincie geboren en gegoed zijn of gehuwd zijn met een in Gelderland geboren vrouw. Ze mochten niet met elkaar (tot in de vierde graad) verwant zijn. De minimumleeftijd voor aanstelling lag op 24 jaar; bovendien dienden zij lidmaat te zijn van de Hervormde Kerk en mochten zij niet in dienst zijn (geweest) van een niet-Gelderse heer en daaraan nog verplichtingen hebben. De raadsheren mochten naast hun werkzaamheden voor het Hof actief zijn als advocaat of rechtsgeleerd adviseur, tenzij het zaken betrof die voor het Hof dienden of waarbij de gewestelijke overheid op enige manier betrokken was. Het vervullen van andere bestuurlijke functies was hun niet toegestaan, hetgeen overigens niet betekende dat dat niet voorkwam. Het belangrijkste verschil tussen de ordinaris en extra-ordinaris raden was dat voor de eersten een woonplaats eis gold: zij moesten in Arnhem hun domicilie hebben. De extra-ordinaris raden hadden geen residentieplicht, maar mochten eigener beweging aan rechtspraak en bestuur meewerken, tenzij ze uitdrukkelijk opgeroepen werden of een procespartij om hun aanwezigheid verzocht. In 1626/27 werd bepaald dat de raden extra-ordinaris voortaan qua anciënniteit gelijk zouden staan aan de raden ordinaris, daar het niet aanging een oudere en meer

Namen en wapens van de kanseliers en raadsheren van het Hof, sinds de oprichting tot circa 1745. Topografische Historische Atlas Gelderland, no. 4106.

ervaren raadsheer te laten wijken voor een jongere. Na geschillen tussen de ridderschappen en de steden omstreeks 1646/47 over de vraag of de extra-ordinaris raden riddermatig moesten zijn als waren zij de costumiere raden van weleer, werd in 1675 bepaald dat dit inderdaad het geval moest zijn. Opvallend is dat voor de raadsheren geen juridische (voor)opleiding vereist was, maar wel dat ze ‘gequalificeerde bequame personen’ en ‘wel geleert’ moesten zijn. In de praktijk zouden er onder de ordinaris raden – zeker in de achttiende eeuw – steeds meer opgeleide juristen aantreden.

Bij een vacature voor een raadsheer maakte het kwartier (ridderschap en steden) waaruit deze afkomstig was een bindende voordracht op van twee personen, die aan de Landdag werd aangeboden. Daaruit werd door de stadhouder een keuze gemaakt, die door het Hof geaccepteerd werd. Het was aan het Hof om aan de nieuwe raadsheer zijn commissie uit te reiken en om hem te beëdigen. Hun salaris zou afhankelijk zijn van de staat van ’s lands domeinen, zo bepaalde artikel 2. Het traktement was aanvankelijk (1580) vastgesteld op 400 pond, maar werd in 1629 via een aantal stappen op 1100 pond gebracht, en in 1708 op 1500 pond. Het traktement van de extra-ordinaris raden lag lager en liep op van 400 pond (1601), via 700 (1629) op tot 850 pond (1708) per jaar.⁹ In artikel 3 werden enkele ondergeschikte functionarissen opgesomd: een deurwaarder, twee rijdende en zeven lopende boden.

9 Deze pond is een rekenmunt, die gelijk staat aan de waarde van één (carolus) gulden, en voor die gulden rekent men een waarde van twintig stuivers. Met dank aan dr. P. Theeuwen te Nijmegen.

De overige functionarissen en het personeel

De momber

De functie van momber werd na de omzetting van het Hof (en het ontslag van de zittende functionaris) in 1578 in eerste instantie niet direct weer vervuld. Pas in 1580 werd er iemand aangesteld, die echter alleen momber werd, en niet zoals zijn voorgangers ook raadsheer in het Hof was. Daardoor bleef zijn traktement lager dan dat van de raadsheren (300 tegenover 400 pond). De navolgende mombers, Jasper van Varick (1584-1586), die vervangen werd omdat hij er zelden was, en Hendrick Cleyningh (1586-1602) kregen eenzelfde wedde van 300, later (1595) verhoogd tot 400 pond. Die scheiding van het momberschap van het raadsheerschap is alleen in het begin van de zeventiende eeuw korte tijd doorbroken geweest, doordat zowel Frederick van der Sande (1602-1617) als Wijnant Everwijn (1618-1630) enkele jaren na hun aanstelling tot momber ook raadsheer werden. Daarna heeft zich dat niet meer voorgedaan, omdat men de functies als onverenigbaar beschouwde.

De taak van de momber bleef dezelfde als in de Habsburgse periode, namelijk het op bevel van het Hof optreden als openbaar ministerie. Hieronder viel de vervolging en aanhouding van misdadigers en het voeren van strafprocessen enerzijds, het optreden als landsadvocaat in kwesties waarbij de eer en hoogheid van het gewest, haar rechten en domeinen in het geding waren anderzijds. Dit laatste deed de momber overigens niet alleen bij het Hof, maar ook bij andere gerichten op lagere niveaus. Daarbij stond hij onder gezag van het Hof en de Rekenkamer en had hij hun toestemming nodig om als eiser of verweerder op te treden in dergelijke civiele zaken. Hij had toegang tot de burelen van de Rekenkamer en diende de rekenmeesters op verzoek van advies. In de zeventiende en achttiende eeuw hebben de mombers veel adviezen uitgebracht, niet alleen aan de Rekenkamer, maar ook aan het Hof en de Landdag. In het begin van de achttiende eeuw (circa 1705) is er een vernieuwde instructie voor de momber tot stand gekomen. Tussen 1747 en 1762 deed zich de bijzondere situatie voor dat er twee mombers naast elkaar functioneerden, omdat de zittende momber met toestemming van de Landdag (en met behoud van titel en salaris) naar zijn geboorteplaats Zaltbommel terug mocht keren en de zittende substituut-momber tot 'mede-momber' werd aangesteld. Ook werd toen een nieuwe substituut benoemd.

De momber had in 1608 op basis van een Landdagsbesluit naast zich toch weer een substituut gekregen, nadat die functie in eerste instantie na 1578 twintig jaar onvervuld was gebleven. De noodzaak van een substituut was kennelijk niet onomstreden: ten tijde van het Regeringsreglement (1675-1702) werd de functie overbodig geacht, hoewel de zittende functionaris (mr. Willem Tulleken) mocht blijven, tot zijn dood in 1679, en de functie pas toen niet meer ingevuld werd. In 1702 werd de functie echter niet alleen weer in ere hersteld, maar kwamen er zelfs tijdelijk (tot 1708) twee substituut-mombers bij (die ieder de helft van het traktement kregen) voor de vervolging van personen in verband met de Plooierijen. Dat was een politieke beweging van oud-regenten die na de invoering van het Regeringsreglement in 1675 waren ontslagen en na de dood van Willem III in 1702 hun oude positie weer terug wilden.

De momber en substituut-momber werden gekozen door het Hof uit een voordracht van twee personen, opgemaakt door de Landdag. Zij verkregen hun commissie van het Hof (in naam van de Staten) en legden hun eed af zowel aan het Hof als aan de Rekenkamer. Met dit laatste werd benadrukt dat de momber een 'dienaar' van beide instellingen was. Op den duur werd het gebruikelijk dat bij vervulling van de opengevallen momberplaats de substituut-momber tot zijn opvolger werd benoemd. Mombers en substituut-mombers hadden enkele bedienden tot hun beschikking; in 1653 waren dat er vier, vanaf 1712 tot de Bataafse Revolutie twee.

De griffier

Na de omzetting van het Hof in 1578 was de zittende griffier, Thomas Roos, er vandoor gegaan. Hij werd vrijwel direct vervangen door Willem Sluysken, die tot 1612 in functie zou blijven. Hoewel Sluysken op voorstel van Jan van Nassau benoemd werd, kreeg hij zijn aanstelling formeel nog van aartshertog Matthias in naam van Philips II. Al zijn opvolgers tot 1795 werden aangesteld door het Hof in naam van de Staten van het gewest. Net als de momber beschikte de griffier over een substituut, een functie die pas na 1620 een permanent karakter kreeg. Ook hier werd het *usance* dat de substituut bij het overlijden of vertrek van de zittende griffier tot opvolger benoemd werd. Daar is maar één keer een uitzondering op gemaakt.

De eerste secretaris van de Kanselarij trad, net als in de Habsburgse tijd, op als griffier van het Hof. Hij was in die functie verantwoordelijk voor een goede administratie betreffende justitie en wetgeving, de procesgang, de dossiervorming en alle correspondentie van en naar het Hof. Hij diende een goede registratie bij te houden van alle uitgevaardigde plakaten, benoemingen, beschikkingen, beneficiën en van alle uitgesproken vonnissen. De beide onderdelen van het werk van het Hof, bestuur en rechtspraak, komen daarin duidelijk tot uiting. Hij had derhalve de dagelijkse leiding van de kanselarij en woonde alle vergaderingen van het Hof bij, maar had daarin geen stem. Tijdens die vergaderingen diende hij opletten toe te horen en te notuleren. Zijn weergave van de besluiten en uitspraken moest hij eerst door de raadsheren laten nazien, alvorens hij die naar buiten bracht. Uitgaande brieven diende hij eerst voor te leggen aan de kanselier of de fungerende voorzitter, de eerste en oudste raad. Vanwege zijn centrale rol bij het functioneren van het Hof was hij de hoeder van de '*Stylos Curiae*', de bij het Hof geldende gewoonterechtelijke procedureregels. Niet alleen hadden de medewerkers van het Hof, de raadsheren, de momber, deurwaarder en het andere griffiepersoneel de stijl van het Hof in acht te nemen, maar ook particulieren, advocaten en gevolmachtigden moesten zich daaraan houden. Het ging bijvoorbeeld om de vorm van formulieren en concept-brieven, in aangelegenheden van zowel rechterlijke als niet-rechterlijke aard, waaraan men zich in het schriftelijk verkeer met het Hof diende te houden. Omstreeks 1698 is men er toe overgegaan die regels en voorbeelden op papier te zetten en te verspreiden. Op deze '*Modus procedendi coram Curia Ducatus Gelriae et Comitatus Zutphaniae*' wordt in hoofdstuk 4 verder ingegaan.

Het overige personeel van het Hof

Boven is al uiteengezet dat er bij de Kanselarij van oudsher nog twee andere secretarissen actief waren, respectievelijk de leengriffier en de charterbewaarder/conciërge. Het Hof werd bij zijn werkzaamheden verder ondersteund door een deurwaarder, griffieklerken en boden. Ook de Rekenkamer kende vanaf 1559 een eigen deurwaarder. Hoewel de functie van deurwaarder aanvankelijk werd aangeduid als 'deurwaarder van de kanselarij', was hij vooral deurwaarder van het Hof, om precies te zijn van het college van stadhouder, kanselier en raden. Vanaf 1681 wordt de functionaris bij het Hof dan ook voortaan 'deurwaarder van het Hof' genoemd. Zijn aanstelling werd altijd gedaan door de stadhouder. In de perioden dat er geen stadhouder was, moest hiervan worden afgeweken en geschiedde de aanstelling door het Hof zelf. Betrokkene had volgens een memorie uit 1544 tot taak 'om voir die duer te zitten, partyen in te laeten en anders te doen, dat hem bevolen sal worden'. Daarnaast droeg hij zorg voor de betekening van dagvaardingen in de stad Arnhem. De eerste formele instructie voor de deurwaarder dateert uit 1610.

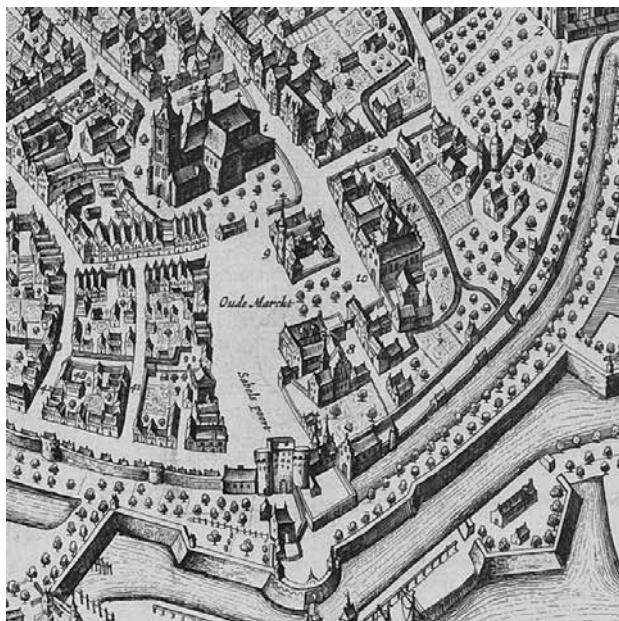
Bij de boden dient onderscheid gemaakt te worden tussen de rijdende en gaande boden (te voet). Vanaf het einde van de zestiende eeuw tot 1795 waren er drie rijdende boden, die een hoger traktement kregen omdat zij een paard moesten onderhouden. Het aantal gaande boden kon variëren, van twee in de zestiende eeuw tot wel zes in de achttiende eeuw. Zij waren verantwoordelijk voor de bezorging van uitgaande post (met name ook voor het betekenen van dagvaardingen), onderhielden het vuur op de kanselarij en bewaakten de griffie en de vergaderzalen tegen het binnendringen van ongewenst bezoek. Daaronder verstond men ook nieuwsgierige kinderen, zoals uit de instructie van de boden uit 1694 te lezen valt.

Verder beschikte het Hof over een cipier voor de gevangenis in de Sint Janspoort en later (na 1711) over tuchthuismeesters en de kastelein voor het eigen Huis van Bewaring. Ook had het Hof de beschikking over een eigen arts. Deze functionarissen waren vanzelfsprekend een uitvloeisel van de criminele rechtspraak van het Hof, net zoals de scherprechter en zijn assistent, die ook in dienst van het Hof waren. Tenslotte beschikte het Hof (samen met de Rekenkamer) over een eigen vertaler, die met name aangesteld was voor correspondentie met aangrenzende Kleefse en andere Duitse gebieden, waar geregeld contact mee was in verband met de criminele rechtspraak.

Werktijden

In de Instructie werden ook de vergadertijden bepaald: alle werkdagen van 's morgens 9 tot 11 uur, en 's middags van 3 tot 5, met uitzondering van dinsdag- en donderdagmiddag. Na de ochtendzitting was er een uur (van 11 tot 12) beschikbaar voor appelzaken. Het Hof zou gesloten zijn ('vacantien') rondom de Kerst, van 22 december tot 7 januari, twee weken rond Pasen, en wel van Palmzondag (de zondag vóór Pasen) tot maandag na Beloken Pasen (de zondag erna), en gedurende zes weken in de zomer ('in de bouw'), een periode die door het Hof zelf werd bepaald.

In 1736 werden die zittingstijden veranderd. Voortaan werden op maandag geen zittingen meer gehouden en zouden er op de overige vijf werkdagen (zaterdag in-

Plattegrond van de stad Arnhem, ná 1649. Detail van de omgeving van de Oude Markt, met bij 10 'de Kanselarij', het onderkomen van het Hof. Gelders Archief, Collectie plattegronden no. 9.

cluis) 's morgens twee zittingen zijn, van 9 tot 11 uur en van 11 tot 13 uur. De eerste ochtendzitting was bestemd voor het afhandelen van verzoekschriften, geschillen tussen partijen en andere voorliggende zaken waarvoor het Hof bevoegd was, terwijl de tweede ochtendzitting bestemd was voor het aanhoren van pleidooien in civiele zaken in eerste instantie. Daaraan voorafgaand was er gelegenheid om van bepaalde procesakten in appelzaken te dienen. Voor het houden van sommige pleidooien in appelzaken waren namiddagzittingen van 3 tot 5 uur bestemd. Dan moesten de leden van het Hof, de griffier en de substituut-griffier verplicht aanwezig zijn, op verbeurte van hun presentiegeld dat zij voor de tweede ochtendzitting ontvingen. Overigens kregen zij voor die middagzittingen geen presentiegeld of enige andere vergoeding.

Huisvesting

De Kanselarij had in 1544 de beschikking gekregen over een huis en erf, gelegen naast het voormalige hertogelijke Hof aan de oostzijde van de (Oude) Markt in Arnhem. Dit was oorspronkelijk het woonhuis van landrentmeester-generaal Hendrik de Groiff van Erkelenz geweest. Het was nog onder hertog Karel van Gelre aangekocht. In dit gebouw waren lange tijd het Hof, de Leenkamer en de Rekenkamer gevestigd. Het werd door het Hof in 1648 verlaten, waarna het zijn intrek nam in het naastgelegen Hof van Nassau. Dit was door de Staten van het gewest verworven om de regeringscolleges in te huisvesten, daar het oude gebouw te klein geworden was. Dit huis heet Hof van Nassau, omdat de Staten het huis in 1602 hadden geschonken aan graaf Lodewijk Gunther van Nassau, een neef van Willem van Oranje.¹⁰ Het werd

¹⁰ Dit huis moet wel onderscheiden worden van het Prinsenhof, de oude hertogelijke residentie, dat later door de stadhouders is gebruikt en in het begin van de negentiende eeuw is vervangen door het gouvernementsgebouw/provinciehuys. Zie ook: C. Hilberdink, *Gelre's Hof. Van Paardenstal tot Huis der Provincie*. Zutphen 1983.

ook wel het huis van Grammaye genoemd, naar de voormalige landrentmeester-generaal Thomas Grammaye, die er in de zestiende eeuw gewoond heeft. Dit gebouw heeft tot behuizing van het Hof gediend tot in de negentiende eeuw, maar raakte steeds meer in verval en werd tenslotte in 1837 gesloopt. Op die plaats verrees een jaar later het oude paleis van justitie, dat in 1944 verwoest werd.

Bibliotheek¹¹

De raadsheren hadden een handbibliotheek ter beschikking die op de griffie werd bewaard. De basis voor die bibliotheek werd in 1561 gevormd door een aankoop van een aantal boeken. De momber mr. Diederick Deyn kocht in dat jaar een *Corpus Iuris Civilis*, een *Corpus Iuris Canonici*, beide voorzien van glossen, in respectievelijk 5 en 3 delen. Daarnaast verwierf hij werken van Panormitanas, Azo en Bartolus, ook in meerdere delen, allemaal gedrukt in Lugdunum (Lyon) in de jaren vijftig van de zestiende eeuw. Die boeken werden kennelijk nodig geacht voor een gezantschap naar Brabant in verband met een proces bij de Grote Raad van Mechelen over de novale tienden op de Veluwe.

Die collectie is in de latere jaren verder uitgebreid, getuige meerdere posten aangaande de aankoop van boeken in de rekeningen, onder meer in 1627 met de *Oceanus iuris*, een grote verzameling rechtskundige verhandelingen (18 delen in 25 banden, gedrukt in Venetië in 1584), die bijvoorbeeld ook in de bibliotheek van het Hof van Friesland te vinden was.

Omstreeks 1660/70 kwam er een *Index librorum Curiae Provincialis Geldriae et Zutphaniae* tot stand, in twee verschillende versies. De ene beschreef de boeken 'in folio' in de volgorde waarin ze waren verworven, per band, genummerd 1-210. De nummers 1-19 daarin komen overeen met de oudste aankopen uit 1561. In dit register zit nog een flink aantal blanco bladen, vrij zeker bedoeld voor het noteren van latere aanwinsten. In de andere catalogus zijn de boeken in alfabetische volgorde opgenomen. Deze catalogus telt 225 nummers. De totale omvang van de bibliotheek werd geschat op ongeveer 300 delen. De boeken kenden op het titelblad het opschrift *Curiae Gel(d)riae*.

De collectie bestond vanzelfsprekend vooral uit juridische werken met betrekking tot het Romeinse en canonieke recht, van Italiaanse, Duitse, Franse en Spaanse auteurs. Daarnaast waren er Nederlandstalige boeken, zoals de *Saxenspiegel*, de *Plakkaten en Ordonnantien van de Staten-Generaal* (1587-1644), het *Landrecht van het Overkwartier* (1619) en Pieter Bor's *Nederlandsche Historiën*. De boeken werden ook aan de raadsheren uitgeleend.

De bibliotheek van het Hof is waarschijnlijk steeds intact gebleven en uiteindelijk bij het in 1838 ingerichte Provinciaal Gerechtshof in Arnhem terechtgekomen. Bij de oprichting van de Openbare Bibliotheek in Arnhem in 1853 vormde de bibliotheek van het Hof een der samenstellende bestanddelen.

11 Maris, Inleiding, 238; J.A. Jolles, 'De Openbare Bibliotheek te Arnhem', *BM Gelre* 41 (1938), 25-153, vooral 33-36 en 143-144. Zie ook de korte mededeling van A.J. Maris, 'Catalogi van de bibliotheken van het voormalige Hof van Gelre en Zutphen', *BM Gelre* 62 (1965/67), 60. Voorts: Archief Hof Gelre (verder aangeduid als AHG), inv.nrs. 1414, 1418 en 6951.

Gevolgen van het Regeringsreglement

De verdere geschiedenis van het Hof van Gelre en Zutphen in Arnhem tot 1795 is vrij rimpelloos verlopen. Een enkele keer werd het functioneren van het Hof door bijzondere omstandigheden belemmerd, zoals gedurende Franse bezetting in de jaren 1672-1674. In die periode kwam de rechtsprekende functie geheel stil te liggen en vonden de bestuurlijke taken maar mondjesmaat voortgang. De meeste raadsheren hadden toen de wijk naar elders genomen.

In de nasleep van de Franse bezetting kwam in 1675 het zogenaamde Regeringsreglement tot stand, waarin de competentie van het Hof flink werd uitgebreid en zijn samenstelling werd veranderd. Het aantal ordinaris raadsheren werd nu op negen gebracht, uit ieder kwartier drie. Daarnaast bleven ook de extra-ordinaris raden gehandhaafd, zodat het totaal aantal raden nu op twaalf kwam. Van de raadsheren zou de helft afkomstig moeten zijn uit de respectievelijke ridderschappen, de andere helft uit de steden. Daar bepaald werd dat de extra-ordinaris raden riddermatig moesten zijn, dienden van de drie ordinaris raden per kwartier er twee uit de steden afkomstig te zijn en één uit de ridderschap. De riddermatige leden van het Hof behoefden – in tegenstelling tot de ordinaris raden – niet gegradueerd te zijn, maar wel goed thuis te zijn in de costumen, gewoonten en landrechten van het gewest. Bovendien moesten de ordinaris raden hun domicilie in Arnhem kiezen en mochten zij geen andere ambten of functies binnen of buiten de provincie bekleden.

De stadhouder (prins Willem III) kreeg bovendien vrijwel onbeperkte bevoegdheden ten aanzien van de benoeming van functionarissen binnen het gewest, dus ook van de raadsheren. De stadhouder kon op basis van het Reglement weliswaar zonder voorafgaande nominatie in vacatures voorzien, maar hield in de praktijk toch rekening met de evenredige verdeling van de plaatsen over de drie kwartieren. Die bevoegdheid van de stadhouder leidde er toe dat van de zes oorspronkelijke raadsheren uit 1672 er in 1675 weliswaar vier gecontinueerd werden, maar er verdwenen toch nog twee raadsheren van het toneel. Daartoe behoorden in ieder geval de katholieke dr. Cornelis van Steenler, die als enige gedurende Franse bezetting was aangesteld, en de Nijmeegse raad dr. Melchior ten Hove. Om het beoogde aantal van twaalf raadsheren te bereiken, werden direct vijf nieuwe raadsheren benoemd: Bernard van Welderen, dr. Arnold Coerman, dr. Engelbart Tilleman Grothe, Alexander Bentinck en dr. Peter Noyen. Ondanks het feit dat zij door stadhouder Willem III gekozen waren, kregen zij hun commissie op naam van de Staten van Gelre en legden zij hun eed af aan het Hof.

Na de dood van Willem III in 1702 werd het Regeringsreglement buiten werking gesteld, onder erkenning van de door de stadhouder gedane benoemingen. De aanstelling van nieuwe raden vond voortaan weer ongeveer op de oude voet van vóór 1675 plaats, met dien verstande dat de Staten van de kwartieren voor de raadsheerplaatsen waarover zij zeggenschap hadden, nu uit een eigen nominatie een keuze maakten en die aan het Hof presenteerden. Voordien maakte het Hof een keuze uit een voordracht vanuit het kwartier, maar dit was nu gebonden aan het kwartierlijke benoemingsbesluit. Binnen ieder kwartier werden bovendien afspraken gemaakt wie van de beide leden van de Staten, ridderschap en steden, aan de beurt was om in

Kaart van de Bataafse Republiek, verdeeld in acht departement. In het midden het uitgestrekte departement van den Rhyn. Particuliere collectie.

een ontstane vacature te voorzien. In 1750 – nadat Willem IV in 1749 het erfstadhouderschap had verkregen – werd het Regeringsreglement in ere hersteld. Het zou tot de Bataafse revolutie van 1795 van kracht blijven, met een onderbreking van 1759 tot 1766, in verband met de minderjarigheid van prins Willem V en het overlijden van de gouvernante. Op het moment van de meerderjarigheid van Willem V (8 maart 1766) werd het Regeringsreglement weer van kracht.

De meeste raadslieden van het Hof verlieten Arnhem toen de stad zich op 17 januari 1795 moest overgeven aan de Franse troepen. Het Hof werd vervolgens door de nieuwe, revolutionaire Landdag op 9 februari 1795 ontbonden, waarbij de functie van raad extra-ordinaris nog eens expliciet werd afgeschaft. Enkele raadsheren moesten op bevel van de Franse legercommandant de lopende zaken afhandelen totdat ook zij op 20 maart 1795 werden afgezet.

1.3 Het Hof na de Bataafse Revolutie (1795-1811)

In Gelderland voltrok de Bataafse Omwenteling zich in een tijdsspanne van drie maanden: van 8 november 1794 (Nijmegen) tot 8 februari 1795 (Doetinchem). Op institutioneel terrein had de omwenteling weinig directe gevolgen: de oude instellingen bleven gewoon bestaan, maar kregen wel een andere naam en personele bezetting. Zo werd

de oude benaming 'Staten des Fürstendoms Gelre en Graafschaps Zutphen' omgezet in 'Provisionele representanten van het Volk van Gelderland'. In personele zin waren de veranderingen ingrijpend: de oorspronkelijke vertegenwoordigers van ridderschappen en steden in de Staten moesten het veld ruimen en werden vervangen door 'homines novi', grotendeels nieuwelingen in het bestuurlijke en politieke handwerk.¹²

Voor het Hof was van fundamenteel belang de doorvoering van de scheiding der machten, die ten koste ging van het takenpakket. Direct na de bezetting van Arnhem door Franse troepen op 18 januari 1795 had het Hof zijn werkzaamheden weliswaar gestaakt, maar moest het die op last van de Franse bevelhebber op 29 januari toch weer hervatten. Op 9 februari 1795 werd het Hof op basis van een besluit van de revolutionaire Landdag definitief ontbonden en vervangen door een Hof van Justitie. De bestuurlijke taken van het Hof gingen over op het nieuw gevormde 'Provinciaal College van Politie, Finantie en Algemeen Welzijn'. Dit college zou ook de taken van de Rekenkamer (financieel toezicht en domeinbeheer) en van de College ter Beneficiëring van den Nederrijn (waterstaatsaangelegenheden) toebedeeld krijgen.

Een nieuw Hof van Justitie (1795-1802)

Het nieuwe Hof van Justitie zette zonder merkbare onderbreking met een nieuwe bezetting de niet-politieke, rechtsprekende werkzaamheden van zijn voorganger voort, en ook de werkwijze en stijl van het oude Hof bleven gehandhaafd, mede omdat de rechterlijke bevoegdheden niet veranderd waren. De Kanselarij Ordonnantie van 1651 bleef van kracht. Zelfs de archiefvorming ging op de gebruikelijke manier verder. De enige echte wijziging was misschien wel de ingebruikname van een nieuw zegel.

Het nieuwe Hof van Justitie zou, net als het oude, bestaan uit negen raadsheren; de functie van extra-ordinaris raadsheer werd opgeheven. Het lag voor de hand dat de meeste leden van het oude Hof, net als de griffier, momber en hun substituten niet in aanmerking kwamen voor een functie bij het nieuwe Hof. In februari en maart 1795 werden negen nieuwe raadsheren benoemd, waarbij net als voorheen de drie kwartieren ieder drie personen mochten aanwijzen. Aanwijzing werd niet meer door de kwartierlijke Staten, maar door de provisionele representanten van ieder kwartier gedaan. Zij gaven kennis van hun benoemingen aan de provisionele representanten van het Volk van Gelderland, de opvolger van de Landdag. Hun 'provisionele' aanstellingen werd uiteindelijk pas door de Landdag van 19 februari 1796 definitief gemaakt.

Onder die negen was er slechts een, die ook al in het oude Hof zitting had gehad, namelijk Ludolf W.C. van Tengenagel, afkomstig uit het kwartier van Nijmegen, die prompt tot voorzitter van het nieuwe college werd benoemd. Na een paar maanden nam hij echter ontslag en werd hij opgevolgd door de advocaat dr. Hendrik Schievelberg Bekking, 'den thans oudsten fungeerende burger richter' (benoemd vanuit het Arnhemse kwartier). Hij was als fanatieke patriot lange tijd in Arnhem persona non grata geweest.

¹² P. Brood, P. Nieuwland en L. Zoodsma (red.), *Homines Novi. De eerste volksvertegenwoordigers van 1795*. Amsterdam 1993. Voor Gelderland heeft G.J. Mentink in dit boek de Representanten van het kwartier van Veluwe behandeld (p. 387-479). De andere kwartieren (Nijmegen en Zutphen) wachten nog op behandeling.

Tot griffier werd de voormalige substituut-griffier van het oude Hof, dr. Carl Gerard Hultman, benoemd; de daardoor ontstane vacature van substituut-griffier werd voorlopig niet ingevuld. Dat geschiedde pas met de benoeming van mr. Willem Hendrik de Greve in die functie op 7 februari 1801. Ook werden er in plaats van de afgezette functionarissen weer een momber en een substituut-momber aangesteld. De installatie en beëdiging van het college en zijn functionarissen had plaats op zaterdag 21 maart 1795 om elf uur 's ochtends. Onder de raadsheren deden zich voortdurend wijzigingen voor, in verband met vertrek, benoemingen elders en de plannen in 1798 om het gerechtshof van het Departement van de Rijn (met Arnhem als hoofdstad) in Utrecht te vestigen.

Geen gerechtshof meer in Arnhem?

De mogelijkheid dat Arnhem zijn gerechtshof zou verliezen, was een uitvloeisel van de staatsgreep die de radicale unitarissen op 22 januari 1798 in Den Haag pleegden. De Landdag, op 26 januari 1798 in Zutphen bijeen, besloot zichzelf drie dagen later te ontbinden; ook de kwartieren namen een identiek besluit. Dat betekende het einde van een zelfstandig en autonoom hertogdom en het latere gewest Gelre en Zutphen: de gewestelijke soevereiniteit was ten grave gedragen en het gewest ging nu deel uitmaken van een eenheidsstaat,

De nieuwe Staatsregeling van 1 mei 1798 bepaalde dat de grenzen van de nieuwe departementen fors zouden afwijken van die der voormalige gewesten. Voor Gelderland betekende dit een verdeling over drie departementen, waarbij het grootste, middelste stuk deel ging uitmaken van het Departement van de Rijn. Dat kreeg een ongekende omvang: het liep van oost naar west, van achter Winterswijk tot voorbij Alblisserdam (bij Dordrecht). Tot dat departement, dat Arnhem als hoofdstad kreeg, behoorde ook een groot deel van het gewest Utrecht, met inbegrip van de steden Utrecht en Amersfoort. Binnen dit enorme departement zou een Departementaal Gerechtshof moeten komen, als hof voor criminele zaken en als hof van appel in civiele zaken. Als plaats van vestiging voor dit gerechtshof werd op 20 november 1798 de stad Utrecht aangewezen, kennelijk als compensatie voor het verlies van de hoofdstedelijke functie. Met het oog daarop (en om te voorzien in ontstane vacatures) werd een zevental raadsheren benoemd (waaronder voor het eerst ook enkele niet-Geldersen). Daarmee zou Arnhem zijn Hof van Justitie verliezen, maar zover is het nooit gekomen, daar dit Departementaal Gerechtshof nooit in werking is getreden. Dit betekende dat het Hof van Justitie in het voormalige gewest Gelderland voorlopig binnen zijn oude grenzen is blijven functioneren, totdat de nieuwe regeling definitief vorm zou krijgen. Dit is nooit gebeurd.

Een Departementaal Gerechtshof in Arnhem (1802-1811)

Korte tijd later kwam een geheel nieuwe regeling tot stand op basis van de Staatsregeling van 16 oktober 1801, waarin in artikel 81 bepaald werd dat de 'gerechtshoven der voormalige gewesten blijven derselver plaatshebbende jurisdictie behouden'.

Dit gold derhalve ook voor het Gelderse Hof van Justitie, dat voor het nieuwe departement Gelderland – nu in omvang bestaande uit het voormalige gewest, plus wat toegevoegde gebieden, zoals de graafschappen Culemborg en Buren – bevoegd zou zijn. Op basis van deze Staatsregeling besloot het Departementaal Bestuur van Gelderland op 19 augustus 1802 een nieuw Departementaal Gerechtshof in het leven te roepen, ter vervanging van het vroegere Hof van Justitie. Dit nieuwe gerechtshof had de bevoegdheid om uitspraken van lagere rechters te vernietigen of te schorsen. Het kreeg voorts bevoegdheid in criminele zaken in het gehele departement. Opmerkelijk verschil was echter dat de departementale gerechtshoven en rechtbanken onder beperkt toezicht kwamen te staan van het Nationaal Gerechtshof te 's Gravenhage. Dit was echter zeker geen hof van appel, maar het was uitsluitend bevoegd als cassatierechter in het belang van de wet.¹³

Het gerechtshof zou ook weer bestaan uit negen raadsheren, die door het Departementaal Bestuur op 29 september 1802 werden benoemd en op 21 oktober werden beëdigd. Van deze negen dienden er telkens drie uit ieder kwartier te komen. Hoewel de kwartieren in staatkundig opzicht in 1798 hadden opgehouden te bestaan, bleven ze op deze wijze toch nog in het Gelders institutionele kader zichtbaar. Van die raadsheren kwamen er zeven voort uit het voorgaande Hof van Justitie (dr. Willem Godard van Gendt (Nijmegen), Jacob Assueer Schimmelpenninck van der Oye tot Watergoor (Veluwe), dr. Jaspas van Galen (Nijmegen), dr. Johan Weerts (Zutphen), Jan Hendrik Stoffenberg (Nijmegen), dr. Joannes Petrus Kleyn (Veluwe) en dr. Jean Constantijn van Alderwerelt (Zutphen). Alleen mr. Pieter Hasebroeck (Zutphen) en mr. Jan Gaymans jr. (Veluwe) waren nieuw. Deze laatste werd – als jongste raadsheer – voorlopig belast met het griffiersambt, totdat enkel maanden later mr. Hendrik Engelen tot eerste griffier werd benoemd. Op hetzelfde moment werd mr. W.H. de Greve tot tweede griffier benoemd, dezelfde die voorheen in het Hof van Justitie ook al substituut-griffier was geweest. Die laatste functie verdween. Degeenen die als momber en substituut-momber fungeerden, te weten mr. A.A. Roukens en dr. J.C. van Hasselt, werden in mei 1803 beiden tot momber aangesteld. Ook hier verdween nu de substituut functie.

Dit Gelderse Departementaal Gerechtshof bleef, ondanks de staatkundige veranderingen die een uitvloeisel waren van de Staatsregelingen van 1805 en 1806, in functie tot 1 maart 1811. De inlijving van het koninkrijk Holland bij Frankrijk op 9 juli 1810 bewerkstelligde de introductie van een geheel nieuwe rechterlijke organisatie naar Frans model, als uitvloeisel van het Keizerlijk Decreet van 18 oktober 1810. Met ingang van 1 maart 1811 zouden alle Franse wetboeken en '*actes des constitutions de l'Empire*' van kracht worden in de Hollandse departementen. Als consequentie daarvan hield het Departementaal Gerechtshof te Arnhem zijn laatste zitting op 28 februari 1811. Sinds de oprichting van het Hof van Gelre en Zutphen in 1543/44 waren er 268 jaar voorbij gegaan.

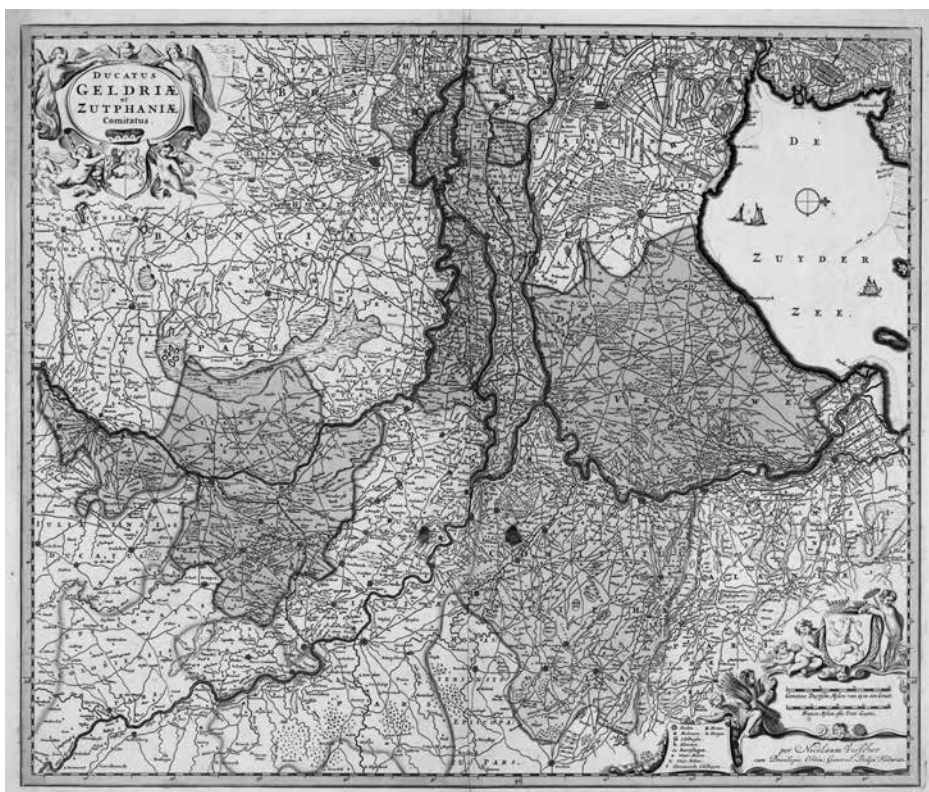
13 E.C.G. Bouwens, *Het Nationaal Gerechtshof, 1802-1811* (dissertatie Leiden, Amsterdam 1997), 61-63.

2 DE BESTUURLIJKE EN RECHTERLIJKE ORGANISATIE VAN HET GEWEST GELRE EN ZUTPHEN TEN TIJDE VAN DE REPUBLIEK

2.1 Inleiding

Het Hof van Gelre en Zutphen neemt door zijn tweeledige functie als bestuursorgaan en rechtsprekende instantie een centrale plaats in de complexe bestuursstructuur van het gewest Gelre en Zutphen in. Die complexiteit van de bestuurlijke organisatie wordt mede veroorzaakt door het feit, dat het gewest niet zoals de meeste andere gewesten een bestuurlijke eenheid was, maar bestond uit een aantal kwartieren, die een hoge mate van autonomie kenden. De kwartieren kenden ieder hun eigen Statencolleges. Hun zelfstandigheid valt af te lezen aan het feit dat zij zelfstandig hun belastingen hieven, een eigen financieel beheer hadden en ieder hun eigen landrechten kenden. Ook hadden zij ieder eigen colleges van Gedeputeerde Staten. Hun eigenstandigheid kan het best geïllustreerd worden door het feit dat het niet het gewest Gelre was dat zich aansloot bij de Unie van Utrecht in 1579, maar dat de kwartieren dit afzonderlijk deden. Het gewest was een statenbond waarin die kwartieren samenwerkten op een aantal gemeenschappelijke terreinen waar hun belangen samen vielen. Er waren oorspronkelijk vier kwartieren, namelijk die van Nijmegen, Roermond (ook het Overkwartier genoemd), Zutphen en Arnhem (ofwel het kwartier van Veluwe), waarbinnen de respectievelijke hoofdsteden de hoofdrol speelden. De hier aangegeven volgorde was ook de protocollaire: Nijmegen beschouwde zich als eerste en belangrijkste stad van het gewest, dus was ook het Nijmeegse kwartier het eerste in rang. Door de ontwikkelingen tijdens de Opstand is het kwartier van Roermond omstreeks 1585 van de overige kwartieren afgescheiden en heeft het een geheel eigen ontwikkeling doorgemaakt, als onderdeel van de Spaanse (zuidelijke) Nederlanden. In de zeventiende en achttiende eeuw bestaat het gewest Gelre en Zutphen derhalve uit drie kwartieren, die in de Landdag (de gezamenlijke vergadering van de kwartierlijke Staten) bijeenkwamen. Binnen die kwartieren lag een aantal steden en heerlijkheden die een eigen bestuurlijke en rechterlijke organisatie kenden. De graafschappen Culemborg, Buren en Bergh maakten formeel geen deel uit van dit bestuurlijke stramien, maar werden in de loop der tijden steeds meer in het Gelderse rechtssysteem geïncorporeerd.

Aan de top van de bestuursstructuur stond de stadhouder. Deze was in de Habsburgse tijd de persoonlijke plaatsvervanger van de landsheer, die dan ook door Karel V en Philips II werd aangesteld. Bij de aanstelling van stadhouder Jan van Nassau in 1578 speelden de Staten van Gelre en Zutphen voor het eerst een (bescheiden) rol. De eerste stadhouder die na de afzwering van Philips II echt door toedoen van

Kaart van het hertogdom Gelre en het graafschap Zutphen, door Nicolaas Visscher, 17de eeuw. Op deze kaart zijn alle vier Gelderse kwartieren ingekleurd. Gelders Archief, kaartenverzameling Arnhem, no.7718.

de Staten – nu gebruikmakend van hun soevereine bevoegdheden – werd aangesteld was prins Maurits in 1590. Maurits zelf nam met een dergelijke benoeming overigens geen genoegen en lokte ook nog een aanstelling door de Staten-Generaal uit (en verkreeg die ook). Zijn opvolgers, allen afkomstig uit het huis Oranje-Nassau, werden voortaan door de Staten van het gewest benoemd. Wel was de positie in zoverre formeel veranderd, dat de stadhouder nu een dienaar van de Staten geworden was. Het stond de Staten dan ook vrij af te zien van de benoeming van een stadhouder en dat is bij twee gelegenheden dan ook gebeurd. Gelderland kent, in lijn met de meeste andere gewesten, twee Stadhouderloze tijdperken, van 1650 tot 1672 en van 1702 tot 1722. De afhankelijke positie van de stadhouder van de Staten nam niet weg dat deze functionaris in Gelderland een overheersende positie innam, zeker na 1675. In dat jaar werd het ‘Regeringsreglement’ van kracht, waarin de Geldersen na de Franse bezetting van 1672-’74 forse concessies moesten doen om weer tot de Staten-Generaal toegelaten te worden. Bij die gelegenheid kreeg stadhouder Willem III vergaande invloed op de benoeming van functionarissen op vrijwel alle gewestelijke, kwartierlijke en lokale niveaus. Dit Reglement is in 1702 weliswaar buiten werking gesteld, maar in 1750 in aangepaste vorm weer van kracht geworden. Het is

uiteindelijk pas bij de Bataafse revolutie van 1795, ondanks alle pogingen van de patriotten in 1785-'86 ten spijt, definitief verdwenen.

2.2 Korte beschrijving van de gewestelijke bestuurlijke organisatie

De gewestelijke Staten vormden het hoogste bestuurslichaam binnen het Gelderse staatsbestel. Zij waren de dragers van de soevereiniteit van het gewest, sinds de afzwering van Philips II, en beschikten over de volledige wetgevende en uitvoerende macht. De vergaderingen van de Staten werden Landdag genoemd en werden normaliter twee maal per jaar gehouden, eenmaal in het voorjaar en eenmaal in het najaar. In de samenstelling weerspiegelt zich de opbouw van het gewest, daar de gewestelijke Staten gevormd werden door de vergadering van de gezamenlijke Staten van de kwartieren. De samenstelling van de kwartierlijke Staten bepaalde dus de samenstelling van de Landdag. In de kwartieren van Nijmegen en Arnhem bestond de Landdag uit twee geledingen, de ridderschap en de stemhebbende steden. Tot de steden in het Nijmeegse kwartier behoorden, naast Nijmegen zelf, de steden Tiel en Zaltbommel. In het kwartier van Veluwe waren dat Arnhem, Wageningen, Harderwijk, Elburg en Hattem.

In het kwartier van Zutphen had de situatie tot het einde van de zestiende eeuw anders gelegen, daar in dat kwartier de bannerheren aanvankelijk een aparte, zelfs eerste stand gevormd hadden. Bannerheren waren de eigenaren van enkele prominente heerlijkheden, te weten Bergh, Bronkhorst, Bahr (met Lathum) en Wisch, die een bijzondere positie pretendeerden op basis van hun gelijkwaardigheid aan de vroegere graven van Zutphen. Aan hun geprivilegieerde positie kwam in de het begin van de Opstand een einde, daar zij de Spaanse zijde bleven steunen. Nadien zijn zij geïncorporeerd in de ridderschap van het kwartier, zodat ook dit Statencollege uit ridderschap en steden bestond. De steden in het Zutphense kwartier waren Zutphen, Doesburg, Doetinchem, Lochem en Groenlo.

In ieder der kwartierlijke Staten hadden beide geledingen één stem, hetgeen bij besluitvorming nog al eens tot vertraging en uitstel leidde. In de Landdag mocht ieder kwartier bovendien ook maar één stem uitbrengen, zodat er intern telkens binnen een kwartier toch overeenstemming bereikt moest worden. Het kwam regelmatig voor dat de stemverhouding in de Landdag (met drie stemmen) 2 tegen 1 was, waarbij de kwartieren in verschillende combinaties met en tegen elkaar werkten. Het verbaast dan ook niet dat de besluitvorming in de Staten zich soms jarenlang voortsleepte, omdat er geen overeenstemming bereikt kon worden. De bijzondere bestuursconstellatie had ook tot gevolg dat de gewestelijke Staten geen vaste vergaderplaats kenden, maar dat de Landdagen afwisselend gehouden werden in de hoofdsteden van de kwartieren, Nijmegen, Zutphen en Arnhem. Daar de kwartierlijke Staten tijdens die Landdagen zelfstandig moesten kunnen vergaderen, beschikten zij in het stadhuis van die steden over eigen vergaderruimten.

Naast het Hof als toonaangevende gewestelijke instelling was er nog een tweede organisatie voor het hele gewest, namelijk de Rekenkamer, opgericht in 1559. De

Rekenkamer is feitelijk ook als uitvloeisel van het Tractaat te beschouwen, daar de plannen van Brussel om de Gelderse rekenplichtige ambtenaren hun rekening en verantwoording in Brussel te laten afleggen (en niet binnen Gelderland, zoals het Tractaat had beloofd), door de Staten als grove schending van de Gelderse privileges werd opgevat. Het zou de enige rekenkamer binnen de Habsburgse Nederlanden zijn (de andere waren Brussel, Lille/Rijssel en Den Haag), die uitsluitend voor één gewest werkzaam zou zijn. De kamer kende een tweeledige functie, enerzijds de controle van de rekeningen van alle rekenplichtige ambtenaren van het gewest en anderzijds het beheer van de Domeinen. Die domeinen bestonden uit het grote complex onroerende goederen en rechten dat de landsheer (en zijn rechtsopvolger, het gewest) toebehoord had en afkomstig was van de vroegere hertogen. Volledig autonoom was de Rekenkamer in haar beheersactiviteiten overigens niet, daar zij voor bepaalde transacties verplicht was samen te werken met het Hof of daarmee overleg diende te plegen, of soms zelfs aan de Landdag toestemming moest vragen. Ook de controle van de rekeningen van de landrentmeester-generaal, de belangrijkste functionaris in financieel Gelre (populair gezegd, de minister van financiën van het gewest), werd in 1690 van de Rekenkamer overgenomen door een speciale commissie uit de Landdag. De Rekenkamer bestond ten tijde van de Republiek uit drie rekenmeesters, een uit ieder der drie kwartieren, die voor het leven benoemd werden. Voorzitter was de 'eerste' rekenmeester, terwijl het personeel verder bestond uit een auditeur en een secretaris.

Binnen de bestuurlijke constellatie van het gewest functioneerde voorts een behoorlijk aantal steden, die op basis van hun stadsrechten een autonome positie innamen, met een eigen bestuurlijke organisatie, wet- en regelgeving en financieel beheer. Vooral de stad Nijmegen stelde zich in nogal wat aangelegenheden eigenstandig op en trok zich weinig aan van gewestelijke besluitvorming. Daarnaast waren er de nodige heerlijkheden, waarbinnen de heer alle bestuurlijk en rechterlijke functies uitoefende.

2.3 De organisatie van de rechtspraak¹

De rechterlijke organisatie binnen Gelre en Zutphen in de zeventiende en achttiende eeuw kenmerkt zich aanvankelijk door een grote verscheidenheid aan organisaties en instellingen die ieder een deel van die rechtsmacht uitoefenden. In totaal kunnen er wel 125 afzonderlijke rechtskringen onderscheiden worden. Dat werd, zoals verwacht kon worden, mede veroorzaakt door de bijzondere structuur van het gewest, zoals hierboven is geschetst. De drie bestuurlijke niveaus (gewest en kwartieren, met daarnaast steden, ambten en heerlijkheden) kenden ook allemaal hun eigen rechterlijke colleges, met eigen bevoegdheden. Op de positie van het Hof als

¹ Op hoofdlijnen gebaseerd op: S.J. Fockema Andreae, *Bijdragen tot de Nederlandsche rechtsgeschiedenis*, 4e bundel, *Hoofdstukken uit de geschiedenis van rechtsmacht en rechtsvorming*. Leiden 1900. Voor Gelderland: hoofdstuk VI *Rechters en rechtsvorming in Gelderland*, 263-354, maar aangevuld met gegevens uit modernere overzichtsliteratuur.

Kaart van het kwartier van Nijmegen, uitgegeven door Isaac Tirion, circa 1741. Particuliere collectie.

rechterlijk college op gewestelijk niveau en de ontwikkeling van zijn competentie wordt in de volgende hoofdstukken nader ingegaan. Daarnaast waren er bijzondere rechtbanken, die uitsluitend rechtsmacht bezaten op bepaalde terreinen, zoals voor jachtzaken (het Jachtgericht van de Veluwe en Veluwezoom en het Jachtgericht van de Nederbetuwe), dijkzaken en leengoederen. De colleges van Gedeputeerde Staten in de kwartieren spraken recht in belastingszaken binnen hun ressort. Een bijzondere rechtbank vormde het zogenaamde Leenhof, dat recht sprak in leenzaken met betrekking tot leengoederen van het gewest zelf. Het was echter geen bestendig college, maar kwam in uitzonderingsgevallen bijeen om een leengeschil op te lossen. Het Hof moest namelijk in voorkomende gevallen eerst proberen de partijen tot elkaar te brengen, alvorens ze te verwijzen naar het competente leengericht. Dat kon het Gelderse leenhof zijn, maar ook een ander leengericht bij een van de vele particuliere leenkamers.

Rechterlijk instellingen in de kwartieren, ambten, steden en heerlijkheden

De kwartieren en hun ambten

De bestuurlijke en rechterlijke organisatie in de kwartieren was zeer verschillend. Het kwartier van Nijmegen bestond – naast de stemhebbende steden Nijmegen, Tiel (met Zandwijk) en Zaltbommel en een flink aantal heerlijkheden – uit zes ambten, namelijk vier bovenambten (Rijk van Nijmegen, Over- en Neder-Betuwe en Tussen Maas en Waal) en twee nederambten (Tieler- en Bommelerwaarden en het kleine ambt Beesd en Rhenoy). Daarnaast bestonden er nog de afzonderlijke gerechten Heerewaarden, dat overal net buiten viel, en Herwen en Aerdt. Niet tot het kwartier behoorden de zelfstandige graafschappen Buren en Culemborg. De ambten waren bestuurlijk en financieel zelfstandig en stonden onder leiding van een ambtman, die door de Staten werd aangesteld. Hij was tevens voorzitter (als rechter in oude zin) van de gerechten in zijn ambt, maar liet dat in de praktijk over aan zijn plaatsvervangers.

Binnen ieder ambt functioneerden meestal meerdere gerechten: in het ambt Tieler- en Bommelerwaarden bestonden vier afzonderlijke schepenbanken: de Hoge Banken van resp. Deil en Tuil (in de Tielerwaard) en van resp. Driel en Zuilichem (in de Bommelerwaard). Deze banken, die vier maal per jaar bijeenkwamen, waren samengesteld uit een richter en (twaalf) schepenen. Het ambt van Tussen Maas en Waal was voor de rechtspraak in tweeën gesplitst: het bestond uit een Overambt en een Benedenambt, met ieder een gerecht in resp. Bergharen en Wamel. Die gerechten kwamen aanvankelijk drie maal, na 1686 twee maal per jaar bijeen. Het ambt Neder-Betuwe kende ook twee banken die sinds 1686 ook tweemaal per jaar bijeenkwamen, in Kesteren en Zoelen. Het ambt Over-Betuwe omvatte ook twee gerechten, in Elst en Bemmelen. In het Rijk van Nijmegen functioneerden formeel gerechten in Wijchen en Beuningen, maar de zittingen van deze gerechten vonden stevast in de stad Nijmegen plaats. Al deze gerechten hadden in principe onbeperkte bevoegdheden en waren dus bevoegd in alle civiele en criminele zaken, zij het dat criminele zaken in sommige ambten onderworpen waren aan de approbatie van het Hof.

De regeling van het hoger beroep varieerde aanvankelijk wel van ambt tot ambt: in het ambt van Tussen Maas en Waal en de Neder-Betuwe vond appel plaats op de volgende rechtsdag van hetzelfde gerecht, waarbij de klaring (of klaarbank, in Gelre de gebruikelijke term voor een appelgericht) in Maas en Waal gehouden werd op de Berg in Bergharen. Daarbij konden ook enkele raden uit het Hof verschijnen, op kosten van de partijen. In Neder-Betuwe vormde de ambtman samen met de ridder-schap de klaarbank, maar waar die gehouden werd is onbekend. In Over-Betuwe bestond een afzonderlijke klaarbank op De Praest, gelegen tegenover Arnhem. Deze bestond ook uit de ambtman met ridders en knechten, terwijl op de zitting tevens een of meer raden van het Hof aanwezig moesten zijn. In het Rijk van Nijmegen was er appel op de burggraaf en schepenen van Nijmegen, maar in de Tieler- en Bommelerwaarden was aanvankelijk van enige vorm van hoger beroep geen sprake. Voor dat ambt ontstond pas door de invoering van de (provisionele) Ordonnantie op de Appellen in 1676 de mogelijkheid van appel. De vormen van hoger beroep in de andere ambten verdwenen ook in 1676: het Hof werd toen in civiele zaken formeel de

bevoegde appelinstantie, zij het dat het ambt Neder-Betuwe zich daarbij pas later morrend neerlegde. De rechtseenheid in dit kwartier was ver te zoeken: oorspronkelijk kende ieder ambt namelijk zijn eigen landbrief. Pas in 1686 kwam er een landrecht voor de vier Bovenambten tot stand, maar voor de Benedenambten duurde dit tot 1721.

Binnen het kwartier van Zutphen was in de zeventiende en achttiende eeuw het landrecht van Zutphen van 1604 van toepassing, dat dat van 1493 en een eerste herziening van 1595 verving. In dit kwartier zijn twee grote rechtsdistricten te onderkennen, namelijk het landdrostambt van Zutphen en het schoutambt van Zutphen. Binnen dit kwartier lagen verder een aantal steden (Zutphen, Doesburg, Doetinchem, Lochem en Groenlo, ieder met hun eigen jurisdictie) en de nodige heerlijkheden, soms van grote omvang. Zo viel het hele oostelijke deel van het kwartier (Winterswijk en ruime omgeving) onder de heerlijkheid Bredevoort en langs de zuidrand lag het graafschap Bergh, waartoe een aantal heerlijkheden in die streek (zoals Gendringen, Etten, Ulf) behoorde.

Het landdrostambt van Zutphen omvatte een aantal gerichtsbanken: het gericht van Doesburg was competent voor het buitengebied van de stad (Angerlo, Drempt), maar ook voor het richterambt Steenderen. Het gericht van Doetinchem had onder zich de banken van Hummelo, Hengelo, Zelhem, Ruurlo en ambt Doetinchem. Elke bank bestond uit de landdrost, meestal vervangen door zijn stadhouder, en twee schepenen/keurnoten. De zittingen van deze gerichten voor contentieuze zaken werden aanvankelijk in de steden Doesburg en Doetinchem gehouden, maar later gewoonlijk in Zutphen. Alleen zogenaamde volontaire zaken werden nog ter plaatse, dat wil zeggen in het richterambt zelf afgehandeld.

Het schoutambt Zutphen kende weliswaar formeel drie richterambten (Vorden, Gorssel/Almen en Warnsveld/Wichmond), maar in de praktijk vormden die gezamenlijk één gericht, dat normaliter in Zutphen zitting hield. Het gericht bestond uit de schout en twee schepenen van Zutphen. De richters in de richterambten waren ondergeschikt aan de schout. Naast de rechtsprekende taak had het gericht ook een (beperkte) bestuurlijke functie (onder meer de schouw van waterlossingen).

Van de lagere gerechten in het kwartier Zutphen stond in de zeventiende eeuw in civiele zaken hoger beroep open op het Appellationsgericht te Zutphen, dat gefunctioneerd heeft van 1596 tot 1676. Het werd ingesteld op basis van het herziene Landrecht van Zutphen van 11 april 1595. Naar de vorm was dit gericht een bijzondere bijeenkomst van de Staten van het kwartier, waarbij het voorzitterschap werd bekleed door gecommiteerden uit het Hof. Het verloor zijn competentie door de inwerking-treding van de Ordonnantie op de Appellen van 1676.

Ook het kwartier van Arnhem (ook wel dat van Veluwe genoemd) kende in rechterlijk opzicht een tweedeling, te weten het landdrostambt van Veluwe en het richterambt van Arnhem en Velwezoom. Daarbuiten vielen de steden (Arnhem, Wageningen, Harderwijk, Elburg en Hattem), een paar hoge heerlijkheden (Rosendaal, Doorwerth en Rosande) en de twee zelfstandige richterambten Oldebroek en Nijbroek. Het landdrostambt omvatte tien schoutambten, waarbij ieder schoutambt zijn eigen schout of scholte kende. Het ging om de schoutambten Ede, Barneveld,

Nijkerk, Putten, Ermelo, Doornspijk, Heerde, Epe, Apeldoorn en Voorst. Sinds 1695-1702 en vanaf 1748 was onder Apeldoorn echter de hoge heerlijkheid Het Loo gevormd, toebehorend aan stadhouder Willem IV, en later Willem V. Opmerkelijk is dat de rechtspraak in dit grote ambt Veluwe 'rondging', dat wil zeggen dat de landdrost éénmaal per jaar met zijn hele gevolg alle schoutambten in zijn district rondreisde om ter plaatse recht te spreken. Hij begon in Ede, werkte de schoutambten in de bovenvermelde volgorde af en beëindigde zijn rondgang derhalve in Voorst. Hij sprak in elk ambt in zowel civiele als criminele zaken recht, samen met de riddermatigen uit dat ambt en enkele vertegenwoordigers uit de steden van het kwartier. Deze manier van rechtspreken is tot in het jaar 1811 gehandhaafd gebleven.

Het andere rechtsgebied in het Veluwse kwartier, het richteramtbarnhem en Veluwezoom, strekte zich westelijk en oostelijk van Arnhem uit en omvatte de schoutambten Renkum, Rheden en Brummen, die ieder uit meerdere kerspelen bestonden. De gang van zaken rondom de samenstelling van het gericht toonde grote overeenkomst met dat van het landdrostambt. Ook hier een ommegaand gericht onder leiding van de richter, terwijl de ambtsjonkers (riddermatigen uit de verschillende schoutambten) en vertegenwoordigers van de stad Arnhem leden van de bank waren.

De competentie van de beide gerechten was dezelfde: zij waren bevoegd in alle burgerlijke geschillen en bovendien in eenvoudige strafzaken die met een boete konden worden afgedaan. De zwaardere criminele zaken behoorden tot de competentie van het Hof. De vrijwillige rechtspraak in de verschillende schoutambten lag bij de respectieve schouten. De twee afzonderlijke richteramtbarnbroek en Nijbroek namen een aparte positie in. Het waren latere ontginningen, ontstaan op landsheerlijke domeingrond, en kenden elk een eigen schepensbank onder leiding van een plaatselijke richter.

Voor het hoger beroep van alle lagere gerechten op de Veluwe bestond er van oudsher een aparte instelling, de Hoge Bank, die bijeenkwam in de open lucht in de buurschap Engelandersholt bij Beekbergen. Deze klarenbank stond onder leiding van de landdrost, met leden van de Veluwse ridderschap en vertegenwoordigers van de steden als rechters. Ook deze appelrechtbank, die in de loop van de zeventiende eeuw al steeds minder frequent bijeenkwam, verloor haar functie aan het Hof door de al vaker genoemde (provisionele) Ordonnantie op de Appellen uit 1676. In dit kwartier was het landrecht van Veluwe en Veluwezoom van 1594 van kracht, korte tijd later alweer vervangen door dat van 1604. Sindsdien is het op onderdelen enkele malen aangepast, zonder dat er van een algehele herziening sprake was.

Steden

De steden bezaten vrijwel volledige autonomie op het gebied van de civiele en criminele rechtspraak. Zij waren trots op die bevoegdheid en verzetten zich met kracht tegen iedere inbreuk daarop. Alle vormen van stedelijke rechtspraak lagen in handen van de schepenen, met de lokale richter als rechter in oude zin. Deze fungeerde als voorzitter van het gerecht, die de schepenen om hun oordeel vroeg, op basis daarvan het vonnis opstelde en zorg droeg voor de uitvoering ervan. Hij nam zelf geen deel aan de oordeelsvorming.

Tussen de rechterlijke organisatie in de verschillende steden waren nogal wat verschillen, zowel wat betreft het aantal schepenen als de competenties van de lokale gerechten. De omvang van de stad was daarbij natuurlijk een belangrijke factor. Zo kende de stad Arnhem een Lage en een Hoge Bank, met verschillende competenties, en appel van de Lage Bank op de Hoge Bank. Het waren op stedelijk niveau ook de schepenen die verantwoordelijk waren voor de voluntaire jurisdictie, dat wil zeggen de registratie van rechtshandelingen tussen burgers (schuldbekentenissen, koop en verkoop van huizen of ander onroerend goed, testamenten en voogdijstellingen).

De schepenbank sprak zijn vonnissen in hoogste instantie uit en deze waren onherroepelijk. De enige inbreuk die erop gemaakt kon worden was de zogenaamde 'hoofdvaart', waarbij het ging om de mogelijkheid om bij moeilijke of onduidelijke rechtskwesties om advies, of zoals dat heette 'te hoofde' te gaan bij de moederstad, meestal de stad waarvan het stadsrecht aan de basis had gestaan van het eigen stadsrecht. Zo had Nijmegen 'hoofdvaart' op Aken en Arnhem op Zutphen, dat ook voor de meeste andere Gelderse steden de hofvaart bezat. De schepenen van de moederstad gaven advies op de gestelde rechtsvraag, dat als 'eigen vonnis' door de schepenbank van de verzoekende stad werd uitgesproken. In de loop van de tijd nam het aantal hoofdvaarten flink af, mede omdat er meer juristen in de verschillende steden actief werden. De (provisionele) Ordonnantie op de Appellen van 1676 bood vervolgens weliswaar de mogelijkheid om van stedelijke vonnissen in appel te gaan bij het Hof, maar de indruk is dat door de steden van die mogelijkheid maar beperkt gebruik gemaakt is.

Heerlijkheden

In het gewest Gelre en Zutphen lagen enige tientallen heerlijkheden, die groten-deels over de hoge jurisdictie beschikten, dat wil zeggen dat ze lijfstraffen mochten opleggen. In het westelijke rivierengebied en aan de westzijde van de Veluwe lagen enkele zogenaamde dagelijkse (of lage) heerlijkheden, waar de heer uitsluitend over de lage jurisdictie beschikte, zich vooral uitend in de bevoegdheid om de voluntaire jurisdictie uit te oefenen. In de hoge heerlijkheden had de heer formeel alle bestuurlijke en rechtsprekende bevoegdheden, die hij echter in de praktijk liet uitoefenen door een door hem aangestelde richter, samen met enkele gerichtslieden of keurnoten. De heerlijkheden volgden in het algemeen de wet- en regelgeving van de kwartieren binnen welke grenzen zij lagen. Dat had tot gevolg dat de (civiele) vonnissen van de gerechten meestal vatbaar waren voor hoger beroep op de klaarbank van het ambt waaronder zij vielen.

3 DE ONTWIKKELING VAN DE COMPETENTIE VAN HET HOF

3.1 Het Hof van Gelre en Zutphen, 1544-1581

Inleiding

Aan de totstandkoming en eerste personele bezetting van de Kanselarij – op basis van het Tractaat van Venlo – is hiervoor al de nodige aandacht besteed. Karel V beloofde daarin dat alle hangende geschillen tussen 's keizers Gelderse onderdanen en alle lopende zaken betreffende erfenissen, schulden en vorderingen behandeld zouden worden volgens het aloude Gelderse landrecht en bevestigde alle bestaande privileges, rechten en vrijheden. De kanselarij zou de plaats moeten zijn waar de Geldersen niet alleen hun problemen zouden kunnen voorleggen en hun verzoeken indienen, maar ook hun recht zouden kunnen halen. Van groot belang was voorts de bekrachtiging – aangekondigd in het Tractaat – door Karel V van het in 1310 door keizer Hendrik III verleende '*ius de non evocando*', inhoudende dat geen Geldersman voor een vreemde niet-Gelderse rechtbank gedaagd kon worden. Dat geschiedde door Karel V in zijn hoedanigheid als Rooms Keizer op 22 april 1544 te Spiers. Alle Gelderse zaken zouden dus binnen Gelderland afgehandeld moeten worden. Dat had tot gevolg dat noch het Rijkskamergericht in Wetzlar noch de Grote Raad van Mechelen voor het hertogdom Gelre vanaf 1544 ooit enige bevoegdheid heeft gehad.¹ Er is één geval bekend (uit 1561) waarbij er in Mechelen wel een uitspraak werd gedaan in een zaak over tienden op de Veluwe; de achtergrond van deze kwestie is nooit afdoende onderzocht.²

Om uitvoering van deze vergaande gerechtelijke autonomie mogelijk te maken, liet men de lokale stedelijke rechtbanken, de ambts- en dorpsgerichten en hun ambtenaren hun bevoegdheden in civiele en criminele zaken behouden, zowel in eerste aanleg als in beroep, en werd voor alles wat buiten de competentie van de plaatselijke instanties viel in de eerste drie maanden van 1544 een gewestelijke gerechtshof in het leven geroepen, dat feitelijk de voortzetting was van de vroegere hertogelijke raad. Die instelling zou eerst als Kanselarij, maar al ras onder de naam Hof van Gelre en Zutphen zijn taken gaan uitoefenen. Het Hof zou in verband met

1 P.L. Neve, *Het Rijkskamergericht en de Nederlanden. Competentie, Territoir, Archieven* (Assen 1972), 313-316, vermeldt een vijftal Gelderse zaken, alle daterend van vóór 1543.

2 In 1561 werd uitgemaakt dat de novale tienden op de Veluwe niet tot de Batenburgse pandgoederen behoorden (GldA, Archief Gelderse Rekenkamer, inv. no. 1274). Deze sententie ontbreekt echter in: J.Th. de Smidt e.a., *Chronologische Lijsten van de geëxtendeerde sententiën, berustende in het archief van de Grote Raad van Mechelen, V, (1551-1563)*, Brussel 1987 (Werken Stichting Uitgaaf Bronnen Oud-Vaderlands Recht, no.13).

de vroegere functie van de hertogelijke raad niet meer bevoegdheden kunnen hebben dan die voormalige raad, omdat anders getornd zou worden aan de Gelderse privileges. Al kort na de aanstelling van een Kanselier en enige raadsheren werd in het voorjaar 1544 met de rechterlijke werkzaamheden begonnen, en op geregelde wijze recht gesproken.

De Kanselarij Ordonnantie van 1547

De rechtsprekende taken van het Hof werden in 1547 nader omschreven in de al eerder genoemde Kanselarij Ordonnantie. Dit stuk heeft – anders dan de naam doet vermoeden – vooral betrekking op het Hof, en niet op het functioneren van de Kanselarij. Het was bovendien een product van de centrale regering te Brussel, dat door de Geldersen absoluut niet goed werd ontvangen, niet alleen omdat het buiten medeweten van de Gelderse Staten tot stand gekomen was – vanuit Brussel was er met de Kanselarij zelf wel contact over geweest –, maar ook omdat er een aantal bepalingen in stond die zo geformuleerd waren dat ze ruimte boden voor interpretatieverschillen. Voor de Geldersen vormden de ruime uitleg die daar door Brussel aan gegeven werd in hun ogen dan ook inbreuken op de strekking van het Tractaat, die aanleiding tot tal van conflicten vormden.

De Kanselarij Ordonnantie is te beschouwen als een eerste instructie voor het Hof van Gelre en Zutphen, die echter een geheel ander karakter had dan de instructies voor de andere gewestelijke hoven uit dezelfde tijd. Niet alleen was het stuk veel beperkter van omvang: het bestond uit slechts 33 artikelen, de instructie van het Hof van Holland kende wel 235 artikelen. Bovendien konden aan dit Hof op basis van de toezeggingen in het Tractaat geen algemene nieuwe bevoegdheden worden toegekend, zoals zich dit in Holland, Friesland en Utrecht wel had voorgedaan, bijvoorbeeld ten aanzien van de appelrechtspraak. Sterker nog, in artikel 32 van de Kanselarij Ordonnantie werd nog eens uitdrukkelijk bepaald dat de oude land- en stadrechten en gewoonten van vóór 1543 onverbrekkelijk gehandhaafd moesten blijven.

Beperkte bevoegdheden

De bevoegdheden van het Hof, zoals omschreven in de eerste Ordonnantie, laten dan ook geen duidelijke structuur zien, maar vormen eerder een losse verzameling bepalingen. Moorman van Kappen noemt het in zijn fundamentele artikel over de vroegste geschiedenis van het Hof zelfs een allegaartje.³ Het Hof kreeg slechts een beperkte competentie voor zaken in eerste instantie toebedeeld. Dat begon met zaken die door partijen met voorbijgaan van andere, lagere gerechten, dus bij prorogatie, aan het Hof mochten worden voorgelegd (art. 6). Ook mocht het Hof alle rekenen van particulieren en rechtspersonen in behandeling nemen (artt. 5 en 26). Voorts was het competent ten aanzien van sommige kwesties met betrekking tot die hofhorige erven die deel uitmaakten van de aan de landsheer toekomende domeingoederen, en waarvan de landsheer zelf hofheer was (artt. 7 en 8). Bij geschillen over leengoederen was het Hof korte tijd alleen bevoegd als het om het bezit daar-

3 Moorman van Kappen, *Wording*, 32-35

[illegible]

van ging, maar die bevoegdheid werd in 1557 beperkt tot die lenen die onder de gewestelijke leenkamer vielen. In alle andere gevallen had het Hof uitsluitend een rol als mediator. Mislukte dat, dan moest het Hof de zaak doorverwijzen naar het desbetreffende leenhof (artt. 9 en 10). Dat kon het leenhof van de eigen, gewestelijke Gelderse leenkamer zijn, maar ook een van de vele andere particulieren leenhoven. Geschillen omtrent gewestelijke domeinen die in het bezit waren van de landsheer zelf of van landsheerlijke ambtenaren, kwamen aan het Hof toe, maar als anderen die goederen in bezit hadden of gebruikten moest het gerecht ter plaatse ingeschakeld worden. Alleen als het daarbij om bezitskwesties ging – waarbij vooral gedacht moet worden aan storing in het rustig bezit van onroerend goed – dan zou dat altijd door het Hof berecht moeten worden (artt. 11 en 15). Ten aanzien van bezitskwesties over geestelijke goederen zou het Hof eveneens bevoegd zijn, een bevoegdheid die zich ook zou uitstrekken over alle kwesties met betrekking tot geestelijke ‘beneficiën’ (daaronder zijn de begevingen van vicariën te verstaan), waarvan de landsheer zelf de collatie in handen had (art. 14).

Het Hof kreeg op basis van de Kanselarij Ordonnantie ook een zekere competentie in strafzaken. Die werd echter niet scherp afgebakend, als gevolg van de bepalingen in het Tractaat. Het ging daarbij om de bevoegdheid van het Hof om voor bepaalde delicten compositie (afkoop van strafvervolgning) of remissie (kwijschelding) te verlenen, gehoord de justitiële ambtenaren van de plaats waar de misdaad gepleegd was. Daarvan werd in de Ordonnantie uitgezonderd een aantal zware misdrijven, zoals majesteitsschennis, oproer, ketterij, moord, moordbrand (opzettelijke brandstichting met de dood tot gevolg), schaking en valsemunterij, evenals ten aanzien van misdrijven gepleegd tegen ambtenaren in functie. Die zaken zouden ‘tot Onser liefde’ blijven staan, hetgeen er op neer kwam dat aan het Hof het vonnissen over dit type misdrijven toekwam, met dien verstande dat dit alleen mocht als er geen ander gerecht was dat daarvoor competent was. Dit werd zo uitgelegd, dat het Hof in zulke zaken een uitspraak mocht doen nadat de zaak ter plaatse van het misdrijf door de aldaar bevoegde rechter was onderzocht (art. 28). Die uitleg leidde tot grote spanningen met de Staten, omdat die daarin een inbreuk op de aloude bevoegdheden van de lokale rechtbanken zagen. Dit had vooral te maken met het feit dat het Hof bij de vervolging van ketterij niet genegen was de eigen jurisdictie van de Gelderse gerechten te eerbiedigen.

Voorts zou het Hof als ‘*forum privilegiatum*’ moeten functioneren voor ambtslieden en andere landsheerlijke ambtenaren die zich misdragen hadden in de uitoefening van hun functie (art. 12), alsmede voor het personeel van de stadhouder en de Kanselarij (en hun ‘familie’). Bij die laatste categorie betrof dat zowel civiele als criminele zaken (art. 16). Ook was het Hof bevoegd in het geval er voor het Hof zelf mondeling of schriftelijk beledigende taal was gebruikt (art. 13).

Het Hof had nauwelijks eigen bevoegdheden in kwesties van hoger beroep. Het enige wat op dit punt geregeld werd, was dat de raadsheren voortaan zitting mochten hebben in de verschillende banken die zaken in hoger beroep in de kwartieren en ambten behandelden, maar altijd samen met de gebruikelijke rechters, dus als een soort toegevoegde rechters. Dit ging om de klaarbank in het Engelandersholt

(voor het kwartier van Veluwe), die op De Praest (voor het ambt Overbetuwe) en in de stad Tiel (artt. 17, 18 en 19). Een zelfstandige bevoegdheid van het Hof in appellen bestond dus eenvoudigweg niet; die bleef in handen van de van oudsher daarmee belaste instellingen.

Voorts bevatte de Kanselarij Ordonnantie nog enkele artikelen over de afbakening tussen de competentie van het Hof (als wereldlijk rechter) en de geestelijke rechtspraak. Kwesties aangaande huwelijksvoorwaarden en vruchtgebruik moesten 'ten lantrechte' beslecht worden, dat wil zeggen voor de gewone lokale rechtbank. Geschillen over de wettigheid van een huwelijk behoorden thuis bij de competentie van de geestelijke rechter (art. 24). Bij geschillen over testamenten, waarbij goederen 'ad pios usus' werden bestemd, waren beide categorieën rechters bevoegd, maar dat was ook afhankelijk van de vraag bij welke rechtbank het proces het eerst werd aangespannen (art. 25). Tenslotte werd vastgesteld dat het Hof alleen 'de gemeyne, gescreven rechten', dat wil zeggen het Romeinse en het canonieke recht, mocht toepassen als de eigen Gelderse land-, leen-, stads-, dijk- en waterrechten tekort schoten. Al met al was de competentie van het Hof in civiele en criminele zaken formeel nogal beperkt, zij het dat met name de prorogatiebepaling nogal wat ruimte bood. Daar is vanaf het begin van het functioneren van het Hof in behoorlijke mate gebruik van gemaakt, zodat vastgesteld kan worden dat het Hof toch wel in een zekere behoefte heeft voorzien. De Gelderse procederende partijen bleken maar al te graag bereid hun geschil aan de 'nieuwe' instantie voor te leggen. Al sinds het najaar van 1543 was dit het geval en het aantal civiele zaken beliep jaarlijks aanvankelijk een stuk of 30, maar dat steeg na de invoering van de Kanselarij Ordonnantie in 1547 tot gemiddeld 50. In de twee navolgende decennia bleef dit aantal verder vrij constant op circa 40 zaken.⁴ Dat is opmerkelijk, daar in die jaren toch een hevige strijd gaande was tussen de Staten van Gelre en Zutphen en het Hof over de interpretatie van de Kanselarij Ordonnantie en het Tractaat. De grieven van de Staten werden in 1556 in een twaalfstal punten op papier gezet. Een jaar later is de landsheer daaraan op een beperkt aantal ondergeschikte punten tegemoet gekomen. Het belangrijkste was de aanpassing van het prorogatieartikel (art. 5). Daarin werd nu opgenomen dat het Hof een zaak pas aan zich mocht trekken als beide partijen daarmee instemden, om te voorkomen dat een van de partijen (meestal de verliezende bij het lagere gericht) zich tot het Hof zou wenden om herziening.⁵

Wijzigingen in de competentie

De landvoogdes Margaretha van Parma kwam in het midden van de jaren zestig van de zestiende eeuw verder tegemoet aan de voortdurende klachten en bezwaren van de Geldersen, in die zin dat zij hen toestond een voorstel voor de herziening van de Kanselarij Ordonnantie op te stellen. Daarin werden vanzelfsprekend die veranderingen opgenomen, die voortvloeiden uit de eerder geformuleerde punten van bezwaar. Dit voorstel is in 1565 weliswaar aan haar aangeboden voor definitieve vast-

4 Deze aantallen zijn gebaseerd op het aantal civiele procesdossiers in het archief van het Hof in die jaren. De reguliere reeks sententieregisters begint pas in 1561.

5 Maris, *Inleiding*, 152-154; Berkvens, *Plakkatenlijst Overkwartier*, 48.

stelling, maar door de politieke, religieuze en maatschappelijke ontwikkelingen in die tijd is er verder niets mee gedaan. Het voorstel zou echter in 1579, nadat het Spaansgezinde Hof een jaar eerder door de ingreep van Jan van Nassau afgezet was en vervangen door een staatsgezind Hof, met flinke aanpassingen voorlopig worden ingevoerd. Daarin werd de competentie van het Hof (dat nu immers een eigen gewestelijke instelling was geworden) niet alleen opnieuw geformuleerd, maar tevens nader gepreciseerd. Possessoire zaken met betrekking tot de aan de landsheer leenroerige goederen zouden naar keuze van de eiser bij het Hof of lokaal aanhangig kunnen worden gemaakt, maar gewelddadige bezitsstoornis (spolie genoemd) zou op lokaal of regionaal niveau behandeld moeten worden, behalve als de officier ter plaatse geen einde kon maken aan die stoornis. De bevoegdheid van het Hof werd hier dus juist ingeperkt. Het Hof mocht alleen die zaken aan zich trekken die uitdrukkelijk in de Ordonnantie werden genoemd, maar kreeg nu ook de bevoegdheid om zaken in verband met rechtsweigerings door lagere gerechten te behandelen. Dit hield ook in dat het Hof bevoegd werd in geschillen omtrent jurisdicties tussen steden, ambten, heerlijkheden en dorpen.

De competentie van het Hof werd in de jaren daarna verder uitgebreid als uitvloeisel van de veranderingen op religieus gebied. Door het terzijde stellen van de rooms-katholieke kerkelijke regelingen en de invoering van de Hervormde godsdienst kreeg het Hof in 1580 bevoegdheden op het terrein van de begeving van pastorieën, vicarieën en andere geestelijke beneficies, inclusief de beslechting van geschillen daarover. Ook werd besloten dat alle matrimoniaal zaken, dat wil zeggen huwelijken, trouwbeloften, huwelijksdispensaties en scheiding (van tafel en bed) voortaan aan het Hof zouden toekomen.⁶ Deze uitbreiding van de competentie van het Hof zou uiteindelijk pas in de herziening van de Kanselarij Ordonnantie van 1622/1651 in de artikelen 29 en 31 formeel zijn beslag krijgen, waarover hieronder meer.

3.2 Het Hof vanaf 1581 tot 1795

De politieke verhoudingen waren ondertussen fundamenteel gewijzigd: nadat Philips II in 1581 was afgezworen, hadden de Staten van het gewest Gelre en Zutphen de soevereiniteit op zich genomen. De bestuurlijke en rechterlijke organisatie van het gewest en de inliggende kwartieren had zich allengs uitgekristalliseerd. Het Hof was dagelijks bestuur van het gewest geworden en functioneerde als uitvoerder van de besluiten van de Staten, bij wie de wetgevende macht lag. Dit betekende dat het Hof als nu puur gewestelijke instelling in een totaal andere positie terecht gekomen was. Daarbij behoorde een nieuwe instructie. Vanaf 1593 werd er in de Staten van tijd tot tijd over een nieuwe instructie voor de Rekenkamer en het Hof gesproken. In 1603 kreeg de Rekenkamer een voorlopige instructie, die echter nooit definitief zou worden vastgesteld en derhalve tot het einde van de Republiek aan het einde van de

6 Maris, *Inleiding*, 179; F. Keverling Buisman, “‘Luijsigh en pluisigh”, Huwelijksontbindingen in het zeventien- en achttiende eeuwse Gelre”, in: *Pro Memoria, Bijdragen tot de rechtsgeschiedenis der Nederlanden* 4 (2002), 303-319, speciaal 310-312.

achttiende eeuw in zijn provisionele vorm van kracht zou blijven. Voor het Hof was dit nog een brug te ver: de tekst van de herziene Kanselarij Ordonnantie uit 1579 diende voor de verdere aanpassing als uitgangspunt en werd op de bovengenoemde punten (geschillen over de begevingen van kerkelijke beneficiën en huwelijksaangelegenheden) aangevuld. Pas in 1622 kwam er een voor alle kwartieren aanvaardbare tekst ter tafel, maar om onduidelijke redenen is het daar toen bij gebleven. Het Hof kon echter op basis van de oude Kanselarij Ordonnantie, aangevuld met de bewuste Landdagsresoluties, zijn rechterlijke werkzaamheden toch wel uitoefenen.

Uiteindelijk werd, toen na het overlijden van stadhouder Willem II in 1650 en het onvervuld laten van de stadhoudersfunctie de noodzaak zich voordeed van een herziening van de bestaande instructie van Hof en Rekenkamer, de tekst van 1622 toch weer tevoorschijn gehaald. Die werd tenslotte op 30 juli 1651 als Kanselarij Ordonnantie – ook weer provisioneel – door de Landdag vastgesteld en ingevoerd, met dien verstande (als ‘ampliatie’) dat er uitdrukkelijk aan toegevoegd werd dat het aan het Hof niet toegestaan was zaken die thuishoorden bij stedelijke, kwartierlijke, dijk- of leengerechten aan zich te trekken noch de executie van vonnissen van die gerechten te vertragen. Daaraan werd de procesrechtelijke bepaling toegevoegd dat het Hof eerst uitspraak diende te doen over de in een proces naar voren gebrachte excepties, alvorens de hoofdzaak in behandeling te nemen. Tenslotte werd een nieuwe tekst voor de eed die de raadsheren moesten afleggen opgesteld.⁷ De oude Kanselarij Ordonnanties van 1547 en 1579 kwamen hiermee definitief te vervallen.

Ondanks verschillende latere pogingen om deze Kanselarij Ordonnantie te herzien, onder andere in 1699, 1706 en 1751, is deze in zijn provisionele vorm tot het moment van opheffing op 28 februari 1811 gehandhaafd gebleven, ondanks de wijzigingen in functie en personele samenstelling in 1795 en ondanks de veranderingen in bevoegdheden in de competentie van het Hof in 1802.

Het Hof wordt hof van appel en revisie

Nog geen 25 jaar na de introductie van de hernieuwde Kanselarij Ordonnantie zou de competentie van het Hof een fundamentele uitbreiding ondergaan, die niet in de Kanselarij Ordonnantie zou worden verankerd. Die verandering was het gevolg van het al vaker genoemde Regeringsreglement van 1675. Op basis van artikel 3 van dat reglement werd het Hof met uitsluiting van alle andere gerechten bevoegd om als hof van appel op te treden voor alle vonnissen van stedelijke en landgerichten. Het enige gericht dat daarvan uitdrukkelijk uitgezonderd werd was het Jachtgericht van de Veluwe, dat onder leiding stond van de erfstadhouder zelf. Het gevolg hiervan was dat alle andere nog bestaande appelgerichten in het gewest werden opgeheven. Ter uitvoering van die bepaling stelde het Hof in overleg met de Landdag een ‘Ordonnantie op de Appelen’ in concept op, die door de erfstadhouder op 16 maart 1676 werd goedgekeurd en twee dagen later werd uitgevaardigd. De Staten voelden zich gepasseerd, omdat de definitieve tekst nogal afweek van het eerdere ontwerp en

⁷ De tekst van deze eed is afgedrukt bij Maris, *Inleiding*, 187.

zij deze niet hadden geratificeerd. Belangrijk geschilpunt was de wijze waarop in de Ordonnantie het toezicht op de criminele justitie door het Hof ingevuld werd, omdat de Staten iedere vorm van hoger beroep in criminele zaken hadden uitgesloten. Met enkele kleine aanpassingen werd de Ordonnantie op 6 februari 1679 in druk gepubliceerd, tien jaar later nogmaals, op 26 juni 1689. Deze Ordonnantie kende een omvang van 46 artikelen, waarin de regels voor het instellen van hoger beroep in civiele zaken werden uitgewerkt. Niet van alle categorieën vonnissen was hoger beroep toegelaten. Daarvan waren uitgesloten: de al eerder genoemde uitspraken in criminele zaken, alsmede vonnissen gewezen in het kader van een hoofdvaart door schepenen van een moederstad en van uitspraken van kwartierlijke colleges van Ge-deputeerde Staten in belastingzaken. Het appel in vonnissen in dijkzaken in het kwartier van Nijmegen, dat in 1676 aan het Hof was toegekend, werd in 1679 weer teruggedraaid, en kwam nu weer toe aan de vier dijkstoelen, zoals voorheen.

Ondanks het feit dat deze ordonnantie aan alle justitiële ambtenaren en steden was toegezonden, werd hij niet overal direct toegepast, hetgeen het Hof er op 8 mei 1676 toe bracht een 'Waarschouwinge aengaende de appellen' uit te vaardigen, waarin een ieder werd opgedragen hem binnen een maand te gaan toepassen, op verbeurte van een boete.⁸

Er bleek nogal wat weerstand tegen deze nieuwigheid, vooral bij de hoofdsteden Nijmegen, Zutphen en Arnhem, die er een aantasting van hun stedelijke autonomie in zagen. Nijmegen en Zutphen waren de eerste die van hun vonnissen geen hoger beroep op het Hof wilden toestaan, een voorbeeld dat door Arnhem gevolgd werd. Hoewel de steden op basis van enkele Landdagsbesluiten (1711, 1721) gedwongen werden appel van hun vonnissen op het Hof te accepteren, kwam dit appel in de praktijk zelden of nooit voor.

Revisie

Naast een regeling voor het hoger beroep kwam er ook een revisiereglement voor de eigen vonnissen van het Hof tot stand, zij het niet als gevolg van het Regeringsreglement, maar het hing daarmee natuurlijk wel nauw samen. Daarom zijn beide regelingen aanvankelijk gezamenlijk behandeld en gepubliceerd. Het opstellen van de revisieregeling geschiedde op initiatief van de Landdag, die op 25 april 1675 het Hof opdroeg daarvoor een ontwerp te maken. Strikt formeel was een regeling voor de revisie niet nodig, daar de Staten als houder van de soevereiniteit van het gewest het oppergezag hadden en ten allen tijde een herziening van een uitspraak van het Hof konden uitlokken. Voor de rechtzoekende burger zou een regeling op papier echter wel van belang zijn. De Ordonnantie op de Revisiën dateert van 6 februari 1679. Hij is in dat jaar, samen met die op de appellen, in druk verschenen, een exercitie die in 1689 is herhaald.

Revisie als zodanig was voor het gewest geen nieuw fenomeen, daar het middel ook in andere rechtskringen voorkwam. Zo kenden het drostambt van Veluwe en het richterampt van Arnhem en Veluwezoom van de zestiende tot in de achttiende

8 Groot Gelders Plakkaatboek, II, kol.460-461; die waarschuwing werd herhaald in 1679, GGP II, kol.572-573.

eeuw ieder een aantal processen 'in cas van revisie'.⁹ De Landdag had in de jaren 1652-1654 in drie gevallen zelf revisie toegestaan. Aan het Hof werd voor die gevallen een vijftal raadsheren uit andere gewestelijke hoven toegevoegd.¹⁰ In het revisie-reglement komt dit element terug: een revisiezaak diende behandeld te worden door vier raden uit het Hof, die ook bij de oorspronkelijke sententie betrokken waren geweest, aangevuld met vijf raden afkomstig uit naburige gerechtshoven. Anderzijds werden Gelderse raadsheren ook gevraagd voor revisiezaken bij andere gewestelijke hoven. Voor de Hoofdmannenkamer in Groningen is het Gelderse Hof zelfs korte tijd als enige revisiekamer opgetreden.¹¹

Het revisiereglement bestond uit zestien artikelen, waarin onder meer bepaald werd van welke vonnissen revisie was toegelaten en welke termijnen daarbij golden voor het indienen van een verzoek tot revisie en het uitbrengen van een dagvaarding.

De competentie van het Hof van Gelre en Zutphen bleef na de fundamentele uitbreiding in het laatste kwart van de zeventiende eeuw in hoofdlijnen onveranderd, zij het dat er door besluiten van de Landdag soms aanpassingen van 's Hoves bevoegdheden ten aanzien van bepaalde rechtskringen optrad, en ook werden de Ordonnanties op de Appellen en de Revisies nog wel eens aangevuld, bijvoorbeeld in 1757, toen er ook appel van de leengerichten op het Hof werd geregeld. In 1761 werden enkele artikelen ten aanzien van het hoger beroep veranderd, en in 1777 werd een regeling voor het appel van het graafschap Bergh op het Hof vastgesteld. Hoe de procesgang bij het Hof in de achttiende eeuw geregeld was, komt in het navolgende hoofdstuk ter sprake.

3.3 Na de Bataafse Revolutie

De competentie van het Hof van Justitie dat in 1795 de gerechtelijke taken van het oude Hof overnam bleef vooralsnog ongewijzigd. Daaraan veranderde ook de invoering van de Staatsregeling van 1 mei 1798 niets, hoewel toen bepaald werd dat er in ieder der nieuwe departementen een gerechtshof moest komen dat bevoegd zou zijn in criminele zaken en als hof van appel in civiele zaken zou fungeren. Hierboven is al uiteengezet dat die plannen, waarin het departementale gerechtshof van Arnhem naar Utrecht verplaatst zou worden, geen doorgang hebben gevonden. Het Hof van Justitie in Arnhem bleef derhalve voor het gehele territorium van het voormalige gewest Gelderland de bevoegde instantie.¹²

Op basis van de Staatsregeling van 1801 werd het Hof van Justitie met ingang van 1802 vervangen door een Departementaal Gerechtshof, dat in principe de bevoegdheden van zijn voorganger behield. Die omvatten de rechtspraak in civiele zaken in

9 GldA, Oud Rechterlijk Archief Veluwe en Veluwezoom, resp. inv.nrs. 438-452 (1553-1753) en 453-458 (1562-1753).

10 Maris, Inleiding, 189-190.

11 Zie: F. Keverling Buisman, 'Groningse revisiezaken bij het Hof van Gelre en Zutphen', in: E.J.M.F.C. Broers en R.M.H. Kubben (red.), *Ad fontes. Liber amicorum prof. Beatrix van Erp-Jacobs* (Oisterwijk 2014), 181-194.

12 Maris, Inleiding, 99, 102-104.

eerste instantie, plus de rechtspraak in hoger beroep en de rechtsmacht in matrimoniale zaken. Het had ook een strafrechtelijke competentie, waarover hieronder meer.

Wat wel veranderde was de wetgeving op basis waarvan recht gesproken werd. De verschillende landrechten van de Gelderse territoria bleven, naast het Romeinse recht, van kracht, totdat zij door een tweetal wetboeken uit de tijd van koning Lodewijk Napoleon werden vervangen. Voor het strafrecht was dat het *Crimineel Wetboek voor het Koninkrijk Holland*, dat ingevoerd werd op 12 februari 1809. Een paar maanden later (1 mei 1809) werd dit gevolgd door het *Wetboek Napoleon*, ingerigt voor het Koninkrijk Holland, dat het civiele recht bevatte. Beide wetboeken hebben in de rechtspraak maar een geringe rol gespeeld. Dit kwam omdat ons land al op 1 maart 1810 bij het Franse Keizerrijk ingelijfd werd, en als gevolg daarvan op 1 januari 1811 de Nederlandse versie van de Franse *Code Civil* van kracht werd. Ook speelde een rol dat het wetboek dat de herinrichting van de rechterlijke organisatie zou regelen niet tijdig voltooid kon worden.¹³

3.4 De competentie van het Hof in criminele zaken vanaf de late zestiende eeuw¹⁴

De competentie van het Hof in criminele aangelegenheden was, zoals we zagen, op basis van de Kanselarij Ordonnantie van 1579 relatief beperkt gebleven, ten gunste van de land-, stads- en heerlijkheidsgerechten. De bevoegdheden met betrekking tot de berechting van zware misdrijven, die in de Ordonnantie van 1547 stonden, waren er uit verdwenen, de gratiebevoegdheid van het Hof kwam nu aan de stadhouder toe. Het enige wat nog wel aan het Hof werd voorbehouden was de berechting van criminele delicten van justitiële officieren, gepleegd in de uitoefening van hun functie, en van raadsheren van het Hof, het personeel daarvan en hun gezinnen.

De veranderde positie van het Hof ten opzichte van Staten in de laatste decennia van de zestiende eeuw had tot gevolg dat de bevoegdheden in de loop der tijd verder konden worden uitgebreid. Dit betekende dat delicten begaan door leden van de Rekenkamer, het personeel daarvan en hun gezinnen, plus de bij het Hof toegelaten advocaten, de inwoners van de Schenkenschans (een Staatse vesting gelegen bij de splitsing van Rijn en Waal) en degenen die in het provinciaal tuchthuis zaten (en de opzichter daarvan) ook door het Hof berecht moesten worden. Sommige van die categorieën personen werden in de nieuwe Kanselarij Ordonnantie van 1622/1651 opgenomen; bij andere vloeyde dit voort uit latere besluitvorming.

Belangrijker echter was dat het Hof een rol kreeg in de criminele rechtspraak ten plattelande, dat wil zeggen het gebied buiten de steden en de hoge heerlijkheden. Aanvankelijk was die bevoegdheid nog grotendeels gebaseerd op het ongeschreven gewoonterecht, maar in 1676 werd dit op papier gezet, zodat het Hof nadien een sterkere positie kreeg. Die bevoegdheid van het Hof verschilde echter per kwartier.

13 P. Gerbenzon en N.E. Algra, *Voortgang des rechtens. De ontwikkeling van het Nederlandse recht tegen de achtergrond van de Wetseuropese cultuur* (Groningen 1972), 186-188.

14 Grotendeels gebaseerd op: Overdijk, *Gewoonte*, 22-27, 281-284.

Voor het kwartier Arnhem/Veluwe was in het landrecht van Veluwe en Veluwezoom van 1604 een goede afbakening gemaakt tussen de strafrechtelijke competentie van het Hof en die van de schoutambten. De lokale justitiële functionaris, de schout, moest verdachten van misdrijven arresteren, een eerste verhoor afnemen en ze vervolgens voor berechting overdragen aan het Hof. Voor het platteland van dit kwartier was het Hof derhalve de competente strafrechter, waarbij het gehele proces in Arnhem werd afgehandeld, inclusief de executie van de opgelegde straf.

In het Zutphense kwartier werd in het geldende Landrecht (ook uit 1604) alleen bepaald dat het ongeschreven gewoonterecht leidend zou zijn. Alleen berechting van overspel kwam hier uitdrukkelijk aan het Hof toe. Dit betekende dat de rechtspraktijk in dit opzicht beslissend was. Het was in de eerste helft van de zestiende eeuw gebruikelijk geworden dat de justitiële ambtenaren op het platteland van Zutphen de hertog informeerden over de arrestatie van vermeende misdadigers. Usance was verder dat het vooronderzoek geheel ter plaatse werd gehouden, onder leiding van de lokale schout, zij het onder supervisie van het Hof. Voor de toepassing van de pijnbank bijvoorbeeld moest expliciet toestemming aan het Hof gevraagd worden, die daarvoor dan zijn eigen beul ter beschikking stelde.

Als het vooronderzoek als voltooid werd beschouwd, werden alle stukken naar het Hof gestuurd, dat dan op basis van die stukken tot een oordeel kwam. Dit oordeel werd vervolgens naar de schout opgestuurd, die zorg moest dragen voor de executie van het vonnis. Het is deze gang van zaken die we ook in de zeventiende en achttiende eeuw in het Kwartier van Zutphen aantreffen.

Erg tevreden was het Hof echter niet met deze vorm van berechting 'op afstand', daarom probeerde het bijvoorbeeld voor zeer zware of ingewikkelde misdrijven verandering te brengen door de verdachte(n) voor het vooronderzoek naar Arnhem te laten overbrengen of zelf enige raadsheren naar de verhoren ter plaatse af te vaardigen. Hoewel de Staten daar een enkele keer in mee gingen, kwam het nooit tot een vaste regeling op dit punt en bleef de oude gewoonterechtelijke regeling gehandhaafd.

De situatie in het Kwartier van Nijmegen lag een stuk ingewikkelder, vanwege de onderverdeling in meerdere grote ambten, nog afgezien van een flink aantal heerlijkheden in dat kwartier. Die heerlijkheden hadden (op enkele dagelijkse of lage heerlijkheden na) allemaal de hoge jurisdictie, dus konden autonoom lijfstraffen opleggen. De ambten kenden aanvankelijk hun eigen landrecht of privilege, met eigen bepalingen ten aanzien van strafrechtelijke aangelegenheden. Vanwege die verschillen lukte het pas in 1686 voor het oostelijke deel van het kwartier, de zogenaamde Bovenambten, bestaande uit het Rijk van Nijmegen, het ambt Van Tussen Maas en Waal, de Overbetuwe en de Nederbetuwe, een gemeenschappelijk landrecht vast te stellen. Nog eens 35 jaar later, in 1721, lukte dit voor de Nederambten, bestaande uit de Tieler- en Bommelerwaarden en het ambt van Beesd en Rhenoy. Zoals bekend vielen de graafschappen van Buren en Culemborg buiten het kwartier.

De criminele jurisdictie van het Hof vertoonde als gevolg van genoemde versplintering de nodige variatie, want niet voor alle ambten gold dezelfde procedure. In hoofdlijnen zag deze er echter aldus uit, dat het vooronderzoek (na de arresta-

tie van de verdachte) en het proces volledig ter plaatse werden gehouden. Tenslotte werd een concept-vonnis opgesteld dat door de voorzitter van het gerecht – dat was meestal de ambtman – samen met de processtukken naar het Hof werd gestuurd. Het Hof controleerde of het vooronderzoek en de procesgang aan de regels hadden voldaan en beoordeelde het concept-vonnis. Deze toetsingsprocedure werd het approbatierecht van het Hof genoemd en gold niet alleen voor het eindvonnis, maar bijvoorbeeld ook voor tussenvonnissen, waarbij tortuur werd opgelegd. Zo had het Hof enig zicht op de gang van zaken.

Het verschil tussen de procedures tussen de verschillende ambten zat hierin dat sommige ambten niet onderworpen waren aan het approbatierecht, of dat tenminste beweerden. Zo heeft enerzijds het ambt Nederbetuwe zich nooit over criminele zaken met het Hof verstaan, omdat het in 1385 het recht verworven had daarin zelfstandig recht te spreken. Anderzijds waren de ambten Tussen Maas en Waal en de Overbetuwe wel onderworpen aan het approbatierecht. Deze ambten hebben geprobeerd zich hieraan te onttrekken, maar zonder succes. Dit lukte bijvoorbeeld in de loop van de zeventiende eeuw wel aan de schepensbank van het Rijk van Nijmegen, maar die raakte de zelfstandigheid weer kwijt door een ingreep van de stadhouder in 1769. De stad Zaltbommel, met in het kielzog daarvan het ambt Tieler- en Bommelerwaarden, slaagde er in 1705 in het approbatierecht voor die gebieden buiten werking te stellen. Daartegenover stond dat het ambt van Beesd en Rhenoy (in het westelijke deel) aanvankelijk nog vrijgesteld was, maar zich in 1688 toch aan het approbatierecht moest onderwerpen.

Welke procedure?

Een aspect dat in verband met de criminele rechtspraak nog aandacht verdient is de procedure die werd toegepast. Voor Gelderland is dit alleen voor het kwartier van Nijmegen goed onderzocht.¹⁵ Volgens de literatuur wordt daarbij in het algemeen onderscheid gemaakt tussen de ordinaire en de extra-ordinaire procedure, naast een summiere procedure en eentje bij verstek. In het eerste geval verliep het proces op de ordinaris of gewone wijze, dat wil zeggen op dezelfde manier als een civiel-rechtelijke procedure, dus met een eisende en een verwerende partij, als ware het een civiel proces, compleet met advocaten aan beide zijden. De aangeklaagde kon in voorarrest zitten, maar ook op borgtocht vrijgelaten zijn. Beide procespartijen namen gelijkwaardig aan het proces deel, de rechter vervulde een lijdelijke rol.

De extra-ordinaris procedure verliep anders en vooral korter dan de ordinaris-procedure. Deze procedure was in principe inquisitoir van aard, dat wil zeggen dat de vervolging in handen was van een overheidsfunctionaris, die ambtshalve als aanklager optrad. Bij de lagere gerechten was dit de ambtman, drost, richter of schout, en bij het Hof de momber. De verdachte was voorwerp van onderzoek, de rechter was veel minder lijdelijk, maar ging actief op zoek naar de waarheid.

¹⁵ Overdijk, *Gewoonte*, 121-134.

Van oudsher was bij zware delicten de extra-ordinaire procedure verplicht, net zoals er later bij ingewikkelde, zware zaken eerder voor deze procedure werd gekozen. Een verdachte op borgtocht vrijlaten was daarbij niet toegestaan, zodat hij in voorarrest moest blijven. Het kwam echter in de zeventiende en achttiende eeuw sporadisch voor dat in zo'n geval toch ordinaris werd geprocedeerd, waarbij wel een borgstelling was toegestaan.

In elke criminele zaak, die steeds schriftelijk verliep, vond een geheim vooronderzoek plaats, met de verdachte als voorwerp van onderzoek. Eventuele verhoren en het afleggen van getuigenverklaringen moesten in aanwezigheid van twee leden van het gerecht voor de vervolgende functionaris (of diens vertegenwoordiger) plaats vinden en op schrift worden gezet. De verdachte werd pas bij het begin van het proces op de hoogte gesteld van de aanklacht; hij kon vervolgens wel zaken ter verdediging aanvoeren.

De summiere procedure, die alleen in het eerste kwart van de achttiende eeuw in de Nederambten en Zaltbommel werd toegepast, was eigenlijk een vorm van snelrecht, die gebaseerd was op de plakkatens die omstreeks 1700 werden uitgevaardigd tegen groepen bedelaars van buiten het gewest. Tegen hen moest 'bij inquisitie en op derselver confessiën' geprocedeerd worden, en als vaststond dat een beklaagde tot die categorie behoorde, kon die veroordeeld worden tot de straffen die in de plakkatens waren opgenomen. Het Hof stond echter niet toe dat verdachten zonder enige vorm van proces en zonder een aanklacht werden gestraft. Zij werden dan op de aanklacht met bijgevoegde getuigenverklaringen en de confessie veroordeeld, zonder dat beklaagde de gelegenheid had tot het indienen van een verweer. Voorwaarde voor deze procedure was dat de misdaad klip en klaar was.

De vonnissen in de criminele rechtspraak konden op hun beurt ook weer ordinair of extra-ordinair zijn. Tot de eerste categorie behoorden de dood- en lijfstraffen die op basis van de geldende landrechten, reglementen of plakkatens voor bepaalde delicten waren gesteld. Extra-ordinaris straffen waren daarentegen straffen, die ter discretie van de rechter stonden. Voor de regeling bij de verstekprocedure wordt verwezen naar hetgeen Dieuwertje Overdijk daarover in haar proefschrift betreffende het Nijmeegse kwartier meedeelt.¹⁶

Na de Bataafse Revolutie

De Bataafse Revolutie had in eerste instantie geen gevolgen voor de gang van zaken met betrekking tot de criminele justitie. De oude procedure met het verschil in behandeling per kwartier bleef vooralsnog gehandhaafd. Ook bleef de procedure het extra-ordinaire karakter behouden: de gedaagde werd behandeld als lijdend voorwerp van onderzoek en was geen procespartij; bijstand van een advocaat was er niet. Slechts bij uitzondering werd een gedaagde een ordinaris proces toegestaan, waarbij wel een raadsman kon optreden.

¹⁶ Overdijk, *Gewoonte*, 134-147.

De belangrijkste ingreep vormde echter de afschaffing van de pijnbank op 9 september 1795, bij besluit van het Provinciaal College van Algemeen Welzijn, Politie en Finantie, het toenmalige revolutionaire bestuurscollege. Daarmee was het gewest Gelre het eerste van alle provinciën dat die maatregel nam. In de Staatsregeling van 1798 werd die afschaffing in artikel 36 opgenomen.

In de criminele competentie van het Hof kwam pas verandering in 1802, toen het 'Reglement voor het Departement Gelderland' werd ingevoerd. Aan het Departementaal Gerechtshof werd nu de criminele jurisdictie binnen het gehele departement opgedragen. Daarvan was echter uitgezonderd de strafrechtspraak in die steden, die die tot dusver die bevoegdheid binnen hun eigen rechtsgebied hadden bezeten. Dat gold zowel voor eigen burgers als voor vreemdelingen. De stedelijke bevoegdheid werd echter in die zin beperkt, dat ten hoogste tot een gevangenisstraf mocht worden veroordeeld (uit te zitten in het tuchthuis in Arnhem). Vonnissen waarbij een hogere straf (lijfstraf of verbanning) werden opgelegd, moesten ter approbatie of reformatie aan het Gerechtshof worden toegezonden. Dit hof zou vervolgens het al dan niet bijgestelde vonnis terugzenden 'ter fine van executie, als naar oude gebruike'.

Als uitvloeisel van deze verandering werd in het Departementaal Reglement de criminele procedure in een aantal artikelen (artt. 72-83) vastgelegd. De taak van lokale justitiële ambtenaren ter plaatse (schouten, richters, drosten, ambtslieden) was beperkt tot het arresteren, opsluiten en verhoren van de vermoedelijke dader. Vervolgens zonden zij de stukken aan het Hof toe en ook de verdachte werd naar de gevangenis van het Hof overgebracht. De zaak werd verder door het Hof zelf ter hand genomen of aan een der mombers (optredend als procureur-generaal) opgedragen. De verdachte werd door de momber in tegenwoordigheid van het voltallige Hof of enkele commissarissen geconfronteerd met de verkregen informatie en met getuigen. Het Hof handelde de zaak nu verder af, en stuurde het vonnis aan de momber om het ten uitvoer te laten leggen, met bepaling van tijd en plaats daarvan. Tot zijn opheffing in 1811 heeft het Departementaal Gerechtshof op deze basis de criminele jurisdictie uitgeoefend.

4 REGLEMENTERING EN HAND-LEIDING VOOR DE PROCESGANG

4.1 Inleiding¹

De procesgang bij het Hof van Gelre en Zutphen had van de aanvang af een Romano-canoniek karakter, in aansluiting op de gang van zaken bij de andere gewestelijke hoven die in vijftiende en zestiende eeuw in de Nederlanden werden opgericht. Dit is niet met zoveel woorden vastgelegd, maar blijkt bijvoorbeeld indirect uit artikel 3 van de eerste Kanselarij Ordonnantie van 1547, waarin de gang van zaken met betrekking tot de besluitvorming in het Hof (en dus ook ten aanzien van het vaststellen van vonnissen) werd omschreven. De stadhouder (of de kanselier) stelde in de vergadering een zaak aan de orde, waarna het desbetreffende verzoekschrift of de bijbehorende stukken gelezen en onderzocht werden. De kanselier of de raadsheer die in diens opdracht de kwestie had gezien, gaf er een samenvatting van. Op basis daarvan gaf de kanselier iedere raadsheer de kans zijn mening naar voren te brengen en stelde vervolgens het besluit vast 'nae die meeste opiniën'. Mocht er geen beslissing vallen, dan werd de zaak nogmaals uiteengezet en de rondvraag herhaald. Kwam men er ook dan niet uit, dan werd de kwestie aangehouden.²

Het hanteren van de Romano-canonieke procesgang sloot goed aan bij de kennis en ervaring die de universitair opgeleide juristen, die vanaf het begin bij het Hof waren aangesteld, daarmee hadden opgedaan. Het werd daarom ook kennelijk niet nodig geacht aparte bepalingen daaromtrent in de Kanselarij Ordonnantie op te nemen. Zoals al gezegd, de procedure zal in hoofdlijnen overeengekomen zijn met die bij de andere gewestelijke hoven. Die gemeenschappelijke achtergrond neemt niet weg, dat ieder hof op basis van zijn eigen oude gewoonten een eigen stijl ontwikkelde, die aangeduid werd als 'Stilus Curiae'. Ook het Gelderse Hof kende zo'n eigen stijl, zoals nog zal blijken.

4.2 De eerste reglementering

Hoe de procesgang in civiele zaken in die eerste decennia na 1543 exact verliep, is niet bekend, maar het globale verloop is wel in beeld gebracht. Dit is de verdienste van Maarten Gubbels, die er in geslaagd is op basis van de 'Ordonnantie op de for-

¹ Gubbels, 'Civiele procesgang', 156-159, 165-168.

² Maris, *Inleiding*, 137.

deringe van justitie' uit 1572, gecombineerd met een analyse van enkele procesdossiers uit diezelfde periode en wat latere regelingen, een heldere schets daarvan te geven.

Die ordonnantie van 1572 omvatte 24 artikelen, waarvan er 16 gewijd waren aan de verbetering van de procesgang, met name met het oog op de rol van de procureurs, en 8 aan de manier waarop de deurwaarder zijn functie moest uitoefenen. De aanleiding voor het opstellen van de ordonnantie worden we gewaar uit de considerans, waarin melding gemaakt wordt van te lang lopende processen en de daarmee gepaard gaande hoge kosten, vooral als partijen van buiten Arnhem zonder procureur optraden. Het Hof moest dan namelijk de partijen bij elke stap in het proces per bode op de hoogte stellen en dat was tijdrovend en kostbaar. Uit Gubbels' onderzoek is bovendien komen vast te staan dat de instructie van het Hof van Holland van 1531 flinke invloed heeft gehad op de inhoud van de Gelderse Ordonnantie. Zeer aannemelijk is dan ook dat dit stuk uit de koker gekomen is van mr. Arnoult Sasbout, kanselier het Gelderse Hof van 1569 tot 1575. Hij was een zoon van de eerste Gelderse Kanselier, mr. Joos Sasbout, en voor zijn komst naar Gelderland lange tijd raad in het Hof van Holland (1543-1569) geweest. Verdere bevestiging van de betrokkenheid van Arnoult Sasbout wordt gevonden in het feit dat het enig bekende (concept-)exemplaar van deze ordonnantie aangetroffen is in zijn nagelaten papieren, die zich in het huisarchief Rosendaal bevinden. Het staat niet voor honderd procent vast dat de ordonnantie daadwerkelijk is uitgevaardigd, daar het resolutie-register van het Hof, de zogenaamde Memorie- en Resolutieboeken, van die jaren ontbreekt. Bijzonder is dat er bepaald werd dat de tekst van de ordonnantie op een bord bij de ingang van het Hof geschreven moest worden, zodat ieder daarvan kennis kon nemen.

De tekst is daarom belangwekkend, omdat daaruit – ondanks het feit dat hij voornamelijk gaat over hoe de procureurs ('volmachtigen') hun functie uit moeten oefenen – een behoorlijk indruk verkregen kan worden van de procesgang bij het Hof in het derde kwart van de zestiende eeuw. Pas anderhalve eeuw later (in 1736) zou er een reglement over de procesgang bij het Hof worden uitgevaardigd.

Tot dat moment is de procedurele gang van zaken bij civiele processen regelmatig aangepast en aangescherpt. Het was het Hof zelf dat vrij frequent maatregelen nam om de manier van procederen beter vorm te geven en te verbeteren; dit gebeurde vooral om de looptijd van processen te beperken en ter vermindering van hoge kosten. Het Hof kon daarin relatief autonoom handelen, ondanks het feit dat de wetgevende macht in het gewest bij de gewestelijke Staten lag, als dragers van de soevereiniteit.

In 1597 wordt door het Hof vastgesteld, dat het beoordelen van zaken, die in staat van wijzen gesteld zijn, bij toerbeurt onder de raadsheren rond zou gaan. In februari 1598 bepaalde het Hof (in aansluiting op de gang van zaken van alle 'wel geordonneerde hoven') dat voortaan de processtukken, die na de *litis contestatio* werden geproduceerd, niet meer bij de griffier moesten worden ingeleverd, maar tijdig aan het Hof of zijn commissarissen moesten worden overhandigd. Nogal wat besluiten hadden betrekking op het optreden van advocaten, die soms op eigen houtje han-

delden, zoals bij het niet eerbiedigen van de rol en het niet tijdig en correct inleveren van processtukken. Het Hof vaardigde in 1610 een ‘Ordonnantie raekende d’Advocaten deses Hoves en derselver salaris’ uit, waarin bepalingen omtrent de toelating, de eed en de tarieven voor hun werkzaamheden waren opgenomen. In 1661 werd een ‘Reglement op het indienen van schrifturen en het ampliëren van documenten’ door het Hof vastgesteld. Een ander punt van aandacht waren de declaraties van de advocaten. Hierbij werd het verbod onderstreept om afspraken met cliënten te maken op basis van ‘no cure, no pay’. Ook vaardigde het Hof voorschriften uit van procesrechtelijke aard, onder andere ten aanzien van het uitbrengen van compellen (het aanspreken van de tegenpartij om tijdig stukken voor de volgende procesfase in te brengen).³

Gevolgen van het ‘Regeringsreglement’ (1675)

De herzieningen van de Kanselarij Ordonnantie van 1547, die respectievelijk in 1579 en 1651 van kracht werden, bevatten geen bepalingen over de procedure, maar vooral over veranderingen in de competentie. Op basis van het Regeringsreglement van 1675 werd – zoals we in de vorige hoofdstuk hebben kunnen lezen – niet alleen het aantal raadsheren vergroot, maar ook stonden er voorschriften in voor de uitbreiding van de competentie van het Hof en de daarbij betrokken functionarissen. Er kwamen op basis daarvan al vrij snel ordonnanties tot stand aangaande de gang van zaken bij appel en revisie (resp. 1676 en 1679, herzien in 1689). Die reglementen waren ontworpen door het Hof, maar alleen het revisiereglement werd door de Landdag vastgesteld. De Ordonnantie op de Appellen werd van kracht na goedkeuring door Willem III, dus zonder dat de Landdag daarbij betrokken was.⁴ Beide regelingen worden hieronder nader besproken. De advocaten kregen in 1683 een vernieuwde ordonnantie, met name met het oog op hun salariëring, voor de boden van het Hof werd in 1694 een nieuw reglement opgesteld (ter vervanging van dat uit 1650).

Vanaf omstreeks 1695 werden er plannen ontwikkeld tot herziening van de Kanselarij Ordonnantie, die in 1699 op de Landdag werden besproken en aan de erfstadhouder aangeboden. Het Hof bracht daarover op diens verzoek advies uit, maar uiteindelijk is het nooit tot definitieve vaststelling gekomen.⁵ Ondertussen had het Hof in 1698 zelf een tekst voor een ordonnantie met betrekking tot de procesgang opgesteld. Aanleiding is mogelijk geweest, dat het kwartier van Zutphen in 1696 een eigen reglement voor het korter procederen voor de gerichten in dat kwartier had vastgesteld en het provinciale hof daarbij niet wilde achterblijven.⁶

Deze ‘Provisionele Ordonnantie volgens welke voor de Raad des Furstendoms Gelre ende Graefschaps Zutphen de pleijdoijen gehouden en de manier van procederen sullen gereguleerd worden’ werd door het Hof op 17 februari 1698 vastgesteld.⁷ Het beoogde reglement tel-

3 Gubbels, ‘Civiele procesgang’, 185, 188; Maris, *Inleiding*, 199; AHG, inv. nr. 83, 84 (‘Register over de Memorie en resolutieboeken ’s Hoves van Gelderland’), 1587-1650, 1651-1700.

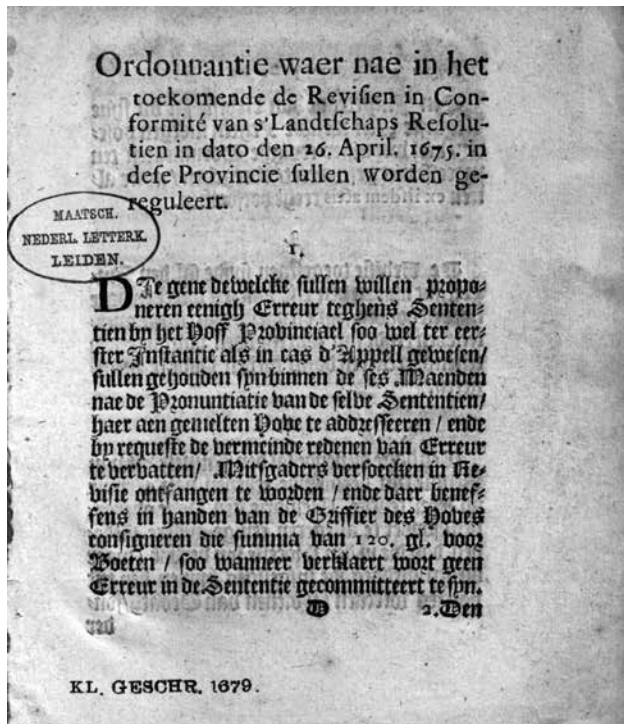
4 Maris, *Inleiding*, 189-191.

5 Maris, *Inleiding*, 56, 84; Overdijk, *Gewoonte*, 21-22, 290.

6 Keverling Buisman, ‘Advocaten Gelre’, 117.

7 AHG, inv.nr. 29 (Memorie en Resolutieboek XII (1698-1700)), 719-722: ook in AHG, inv. nr. 6977, fol.

Eerste pagina van de Ordonnantie op de Revisie, 1679.

de 21 artikelen en handelde voornamelijk over de gang van zaken bij de aanvang van een proces (dagvaarding, volmachten, zekerheidsstellingen, tarieven), de behandeling van de ingediende excepties en het optreden van de advocaten. Het zou echter nooit van kracht worden, omdat de Staten ingrepen en het reglement binnen twee maanden buiten werking stelden. Het was in hun ogen namelijk gewenst deze regeling in overeenstemming te brengen met de op stapel staande Kanselarij Ordonnantie. Die actie schoot het Hof in het verkeerde keelgat en het schreef dan ook een brief op hoge poten aan de Staten dat het – net als alle andere hoven – altijd bevoegd was geweest om zelf de manier van procederen te reguleren, misstanden te herstellen en uitwassen te voorkomen. Het gevolg van deze controverse was dat er van de vaststelling van dit reglement op dat moment niets terecht gekomen is, net zo min als de beoogde vernieuwde Kanselarij Ordonnantie. Omstreeks 1705 werd er nog wel een ‘Instructie voor de Momber des Furstendoms Gelre en Graefschaps Zutphen’ tot stand gebracht.⁸

Een particuliere ‘Wijze van procederen’

In de dagelijkse praktijk bleek er toch wel grote behoefte te zijn aan enige duidelijkheid over de regels die men bij een proces moest toepassen. Er kwam namelijk in die

145-152 en GldA, Regentenpapieren Van der Hoop, inv. nr. 214. Zie ook: Gubbels, ‘Civiele procesgang’, 156-157, 165 en 182 (nt. 137).

⁸ AHG, inv. nr. 6868. Deze instructie wordt niet genoemd in het ‘Register op de Memorie & Resolutieboeken’ (AHG inv.nr. 85).

Reglement tot verkorting
der mondelinge pleidooien,
1736.

periode een particuliere handleiding voor het procederen bij het Hof tot stand, als hulpmiddel voor procureurs en advocaten. Het had als titel 'Wijze van procederen voor 't Hoff van Gelderlant ende Graefschap Zutphen' en bevatte de nodige aanwijzingen en regels, die nageleefd moesten worden bij het opstarten en voortzetten van gerechtelijke procedures, met voorbeeldteksten voor te gebruiken formulieren. Het geschrift wordt gedateerd op omstreeks 1698 en is in de volkstaal opgesteld; dat duidt op samenstelling door een praktizijn. Het Hof beschikte over een eigen exemplaar ervan (door een van de eigen klerken afgeschreven). De titel is ook later wel gelatiniseerd, tot *Modus procedendi coram Curia Ducatus Gelriae et Comitatus Zutphaniae* of *Modus procedendi in Curia Gelriae usitatus*. De eerste versies ervan kenden geen verwijzingen naar geleerde auteurs en zijn (nog niet) opgedeeld in hoofdstukken, maar wel wordt er in verwezen naar ter zake doende besluiten van de Landdag of resoluties van het Hof. Er zijn redelijk wat achttiende-eeuwse uitwerkingen van deze handleiding bewaard gebleven, zowel in overheidsarchieven als in archieven van families.⁹ De gebruiker wordt als het ware stap voor stap door de procedure geleid, waarbij de nadruk wordt gelegd op processuele handelingen. Vanwege het specifiek Gelderse karakter heeft het als basis gediend voor de beschrijving van de procesgang bij het Hof in de acht-

9 Maris, *Inleiding*, 192, met nt. 242; Gubbels, 'Civiele procesgang', 158.

tiende eeuw, in combinatie met de nooit formeel vastgestelde ordonnantie uit 1698 en de latere reglementen (1736 en 1754).

Eindelijk een reglement (1736)

Pas in 1736 kwam er een eigen reglement voor het procederen voor het Hof tot stand, vastgesteld door de Landdag op 23 april, nadat het Hof zich een paar jaar eerder al over een concept daarvoor had gebogen.¹⁰ Dit reglement ‘tot verkorting van de mondelinge pleidooien en verdere manieren van procederen voor den Hove des Furstendoms Gelre en Graefschaps Zutphen’ is direct in druk verspreid en komt ook voor in derde deel van het *Groot Geldersch Plakkaatboek* uit 1740 (kol. 542-558). Het telde 67 artikelen en bevatte bepalingen omtrent de procesgang bij het mondeling procederen (zowel in eerste aanleg als in hoger beroep) en regelingen over tal van procedurele aspecten, zoals volmachten en zekerheidsstellingen bij dagvaardingen, verstekprocedures, bepalingen over bezitsacties, over ‘compellen’ (aanmaningen), de werkzaamheden (en het taalgebruik) van advocaten en zo meer. Er werden in dit reglement voornamelijk die procedurele aspecten geregeld, waar over kennelijk onduidelijkheid bestond. Het bevat derhalve niet het procesrecht zoals dat bij het Hof in het algemeen in gebruik was, maar slechts een aantal *capita selecta* daaruit. Daarom wordt ook aan het eind bepaald dat alle overige ordonnanties, reglementen en resoluties met betrekking tot de stijl en de manier van procederen bij het Hof van kracht zullen blijven.

De invoering van dit reglement had gevolgen voor de archiefvorming. Er kwam nu een nieuwe vorm van procesregistratie tot stand, die een hele reeks registers omvatte met ‘aanspraken en antwoorden’ (1736-1811) van partijen, die door de griffier bijeengebracht werden. Daarnaast werd er een tweede reeks met re- en duplieken (1736-1808) aangelegd, waarin de griffier beknopt aantekening van de mondelinge pleidooien hield, met na de dupliek de korte sententie of een verwijzing naar de vonnisdatum in het sententieboek.¹¹ De invoering van deze registers had tot gevolg dat de bijhouding van het van oudsher (sinds 1576) in gebruik zijn ‘Pleydoyboek ordinarijs’, dat aantekeningen bevatte van de hand van de griffier aangaande de processuele handelingen van partijen en hun advocaten, met veel aandacht voor de uitvoerige pleidooien, in 1738 gestaakt werd.

Ter aanvulling op dit reglement kwam er in 1742 een reglement betreffende de wijze van procederen in momberszaken tot stand, vooral aangaande de wijze van dagvaarding, de gang van zaken bij een eis tot gevangenneming van een gedaagde, de procesgang als de momber *casu quo* de gedaagde nog het ‘recht van de rolle’ heeft en wanneer een klager zekerheidsstelling mag vorderen.¹² Het reglement van 1736 is op 13 april 1754 bovendien verder door de Landdag aangevuld, met name op het punt van de procestermijnen en de borgstellingen.¹³ In 1757 werd een ordonnantie

¹⁰ AHG, inv.nr. 6.

¹¹ AHG, inv.nrs. 6067-6168, 6040-6066 en 6169-6193. Zie voorts de toelichtingen bij Maris, *Inventaris*, 210-212.

¹² Maris, *Inleiding*, 199 nt. 243; Drost, *Plakkatenlijst 1740-1811*, no.18.

¹³ Maris, *Inleiding*, 193 en 199; deze ampliatio is in druk verschenen bij de weduwe Hendrik van Goor (Arnhem 1754).

uitgevaardigd op de wijze van het instellen van hoger beroep van uitspraken van lagere leenhoven, zowel op het Hoge Leengericht als op het Hof.¹⁴

4.3 De regelingen voor appel en revisie

Appel

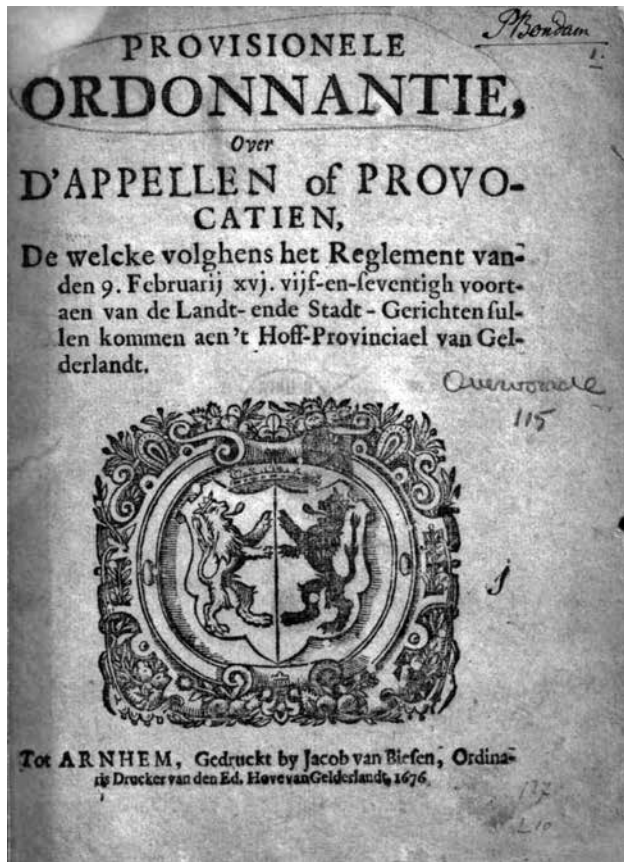
Zoals eerder in het competentiehoofdstuk beschreven, was het Hof op basis van het Regeringsreglement van 1675 hof van appel voor alle rechterlijke uitspraken in Gelderland geworden, zowel van de landgerichten als van de stedelijke gerichten. Dit had tot gevolg dat de bestaande instanties om in hoger beroep te gaan, zoals de Klaarbank in het Engelandersholt (voor de Veluwe) of het Appellationsgericht van Zutphen hun functie verloren en na korte tijd werden opgeheven. Op zich was hoger beroep in het Gelderse dus geen nieuw fenomeen, maar de bevoegdheid voor het Hof in dezen ten tijde van de Republiek was dit wel. In de Habsburgse periode had het Hof op basis van de Kanselarij Ordonnantie in het algemeen wel de bevoegdheid gehad zaken naar zich toe te trekken, bijvoorbeeld in geval van rechtsweigeren of optreden in strijd met de stads- of landrechten. Dit kon dus ook in hoger beroep of revisie, maar de Staten achtten dat een inbreuk op hun aloude rechten en privileges, zodat zij zich ertegen verzetten. Landvoogdes Margaretha van Parma leek in 1560 tegemoet te komen aan dit verzet, getuige een ordonnantie waarin zij kanselier en raden uitdrukkelijk verbood kennis te nemen van zaken in appel of revisie van kwesties, waarin door land- of stadsgerichten uitspraak was gedaan en waarvan van oudsher geen appel was toegestaan. Zij stond echter het Hof toe zijn bevoegdheden onverkort te blijven uitoefenen, zodat dit verbod omzeild kon worden.

Over de wijze waarop het hoger beroep moest worden ingesteld, werd al snel een door het Hof zelf ontworpen reglement tot stand gebracht, dat op 26 maart 1676 door de stadhouder werd goedgekeurd. Drie jaar later, op 6 februari 1679, werd dit reglement – lichtelijk aangepast – door de Landdag geaccepteerd en vervolgens als Ordonnantie op de appellen gepubliceerd. Binnen tien jaar werd deze regeling door de Landdag (Zutphen, 11 april 1688) nogmaals herzien en op 26 juni 1689 ten tweeden male gepubliceerd. Aan die ordonnantie werden op 15 april 1761 en op 21 april 1777 nog ‘ampliatiën’ toegevoegd. De aanpassing in 1761 hield in, dat de artikelen 21 en 22 werden afgeschaft en er enkele nieuwe bepalingen werden ingevoegd met betrekking tot de kosten van appels en het stellen van zekerheden daarvoor.¹⁵ Die bepalingen komen we nog tegen bij de bespreking van de casus in hoger beroep hieronder. De aanvulling in 1777 betrof de beperking van de mogelijkheid om van vonnissen van het Landgericht van het Graafschap Bergh in beroep te gaan tot die geschillen die een bedrag van honderd gulden te boven gingen.

¹⁴ Drost, Plakkatenlijst 1740-1811, nr. 132 (1757).

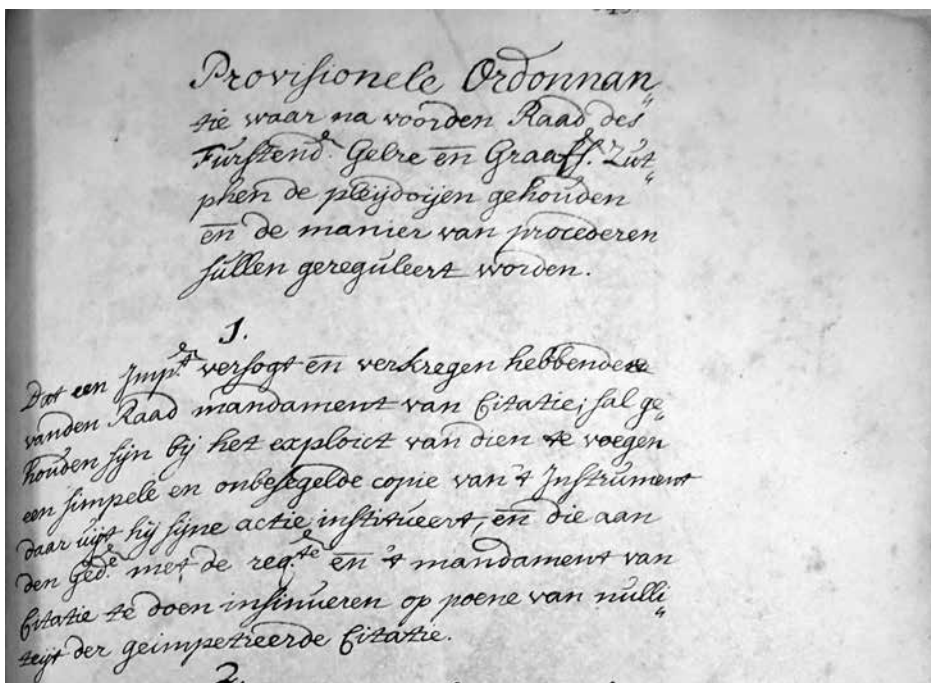
¹⁵ Drost, Plakkatenlijst 1740-1811, resp. nr. 148 (1761) en nr. 246 (1777); beide ordonnanties zijn gedrukt bij de weduwe Hendrik van Goor in Arnhem.

Titelblad van de Provisionele Ordonnantie over d'appellen of provocatie (Arnhem 1676).

Dat was een nadere uitwerking van het uitgangspunt dat lang niet alle uitspraken van lagere rechtbanken vatbaar voor hoger beroep waren. In het Regeringsreglement werden al enkele categorieën met zoveel woorden aangeduid, maar in de Provisionele Ordonnantie over d'Appellen of Provocatiën van 1675, 1679 en 1689 werden die nader toegelicht en uitgebreid. Op basis daarvan waren van appel uitgesloten uitspraken van het Jachtgericht, van de Dijkstoel van het Kwartier van Nijmegen, in terlocutoire vonnissen, verstekvonnissen, vonnissen in bepaalde bezitskwesties of in geval van erfhuysrecht,¹⁶ en bij geschillen over burennrecht (tenzij boven een zeker minimum bedrag). Van sententies, gewezen bij hoofdvaart door de schepenen van de moederstad en uitspraken van Gedeputeerde Staten van een kwartier als rechters in belastingzaken was eveneens hoger beroep uitgesloten. Ook criminele vonnissen waren niet aan hoger beroep onderworpen, hetgeen nog eens bevestigd werd door een besluit van de Landdag van 4 augustus 1691. Voorts werd het appelrecht beperkt door de waarde van het geschil in kwestie. Die moest voor zaken afkomstig

¹⁶ Erfhuysrecht ziet op de bepalingen in land- en stadrechten In Gelderland en Overijssel, waarbij een (beveerde) erfgenaam zich slechts gedurende een termijn van een jaar en een dag kon beroepen op zijn rechten op het erf- of sterfhuys van de erflater (C.C.N. Krom, *Het Nederlandsche erfhuysrecht*. Nijmegen 1878; J. Schrassert, *Codex Gelro-Zutphanicus*, in voce 'erfhuysrecht', 163-167).

Aanhef van de Provisionele Ordonnantie van 17 februari 1698.

van plattelandsgerichten tenminste 100 gulden bedragen, van die van de gerichten van de kleinere steden 200 gulden, maar van die van de hoofdsteden Nijmegen, Zutphen en Arnhem wel 300 gulden. We hebben boven al kunnen lezen dat met name de hoofdsteden zich niet zonder slag of stoot bij deze inbreuk op hun autonomie in juridische aangelegenheden hebben neergelegd. De bedragen zijn later (1761) verdubbeld.

De teksten van de Ordonnanties op de Appellen (en ook die op de Revisien) waren kennelijk niet voor iedereen glashelder, vandaar dat in de jaren na hun vaststelling regelmatig verzoeken en klachten over de interpretatie daarvan bij de Landdag binnen kwamen. Dit leidde er toe dat de Landdag in 1690 besloot een aparte commissie in het leven te roepen om zich daarover te buigen. Zij moest bestaan uit zes rechtsgeleerden dan wel zogenaamde costumieren, kenners van het regionale recht, waarvan er telkens twee afkomstig moesten zijn uit de drie kwartieren. Zij zouden aan het einde van een landdag benoemd worden en dienden zes dagen voor het begin van de volgende landdag bijeen te komen om de voorgelegde geschillen ten aanzien van de appellen of revisies van een advies te voorzien. De commissie kon boetes opleggen aan partijen die lichtvaardig of ten onrechte geklaagd hadden. Dergelijke commissies hebben tot omstreeks 1711 gefunctioneerd.¹⁷

¹⁷ Maris, Inleiding, 77-78.

Revisie

Bij een besluit van dezelfde datum, 26 juni 1689, werd ook de *Ordonnantie op de Revisiën* door de Landdag definitief vastgesteld en eveneens gepubliceerd. Deze regeling was – in tegenstelling tot die voor het hoger beroep – geen direct uitvloeisel van het Regeringsreglement, maar kwam voort uit een eigenstandig besluit van de Landdag dienaangaande van 26 april 1675. Het ligt voor de hand dat men gebruik gemaakt heeft van de gelegenheid – nu het hoger beroep geregeld moest worden – om ook voor revisie een regeling op te stellen. Daar beide regelingen in nauw verband met elkaar staan, werden ze ook gezamenlijk behandeld. De eerste *Ordonnantie op de Revisiën* dateerde, net als die op de appellen, van 6 februari 1679, en ook hun definitieve versies waren van dezelfde datum: 26 juni 1689. Op 3 november 1750 werd het revisie-reglement aangevuld.

Revisie is een middel om uitspraken van rechterlijke instanties in geval van overduidelijke fouten ('*erreur*') te laten herzien, in principe door dezelfde instantie. Het was voor Gelderland geen onbekend fenomeen, daar de Staten als dragers van de soevereiniteit het opperrechtelijk gezag hadden en dus te allen tijde herziening van een uitspraak van het Hof konden gelasten, zowel van uitspraken in eerste instantie als in hoger beroep. Ook andere rechtsprekende gremia in het Gelderse territorium kenden revisieprocedures, zoals de ambtsgerichten van Veluwe en Veluwezoom, van Maas en Waal, de Raadkamer van de heren en graven van Culemborg. Revisie van vonnissen van het Hof kwam niet al te vaak voor: in 1652 was in de Landdag besloten een commissie in te stellen om na te gaan of enkele personen die ieder voor zich voor hun eigen zaak een verzoek tot revisie bij de Landdag hadden ingediend, daartoe konden worden toegelaten. Zover kwam het niet, daar de drie kwartieren het niet eens konden worden over de samenstelling van de commissie. Twee jaar later (1654) stond de Landdag een verzoek tot revisie wel toe en bepaalde daarbij dat het Hof zich voor die gelegenheid moest versterken met eenzelfde aantal raadsheeren als waaruit het zelf bestond, indertijd vijf. Daartoe werden door het Hof telkens twee raadsheren uit het Hof van Utrecht en van Holland en Zeeland, als mede eentje uit de Hoge Raad van Holland en Zeeland aangetrokken. Op de inhoud van de bewuste *Ordonnanties* wordt aan het einde van hoofdstuk 6 nader ingegaan.

5 DE ADVOCATUUR¹

5.1 Inleiding

Zoals hiervoor is uiteengezet, was het Hof van Gelre en Zutphen – als rechtsprekende instantie – vanaf het begin een professionele justitieraad, waarin recht gesproken werd op een ‘moderne’ manier, volgens Romano-canonieke procedures. Het bestond uit beroepsjuristen en kenners van het costumiere recht. Deze moderne gang van zaken vormde een tegenstelling met de situatie bij de plaatselijke gerichten, waar juist allerlei verschillende inheemse rechtsregels gehanteerd werden. Dat betekende dat bij het Hof procederende partijen goed op de hoogte moesten zijn van de procesrechtelijke regels en procedures die voortvloeiden uit dat Romeins-canonieke procesrecht. Ook inhoudelijke kennis van het toegepaste recht was onontbeerlijk, waarbij nog eens kwam dat in pleidooien en processtukken ter zake doende jurisprudentie en opvattingen van rechtsgeleerde auteurs aangevoerd (of weerlegd) moesten kunnen worden. Daar een procespartij meestal niet zelf over deze theoretische en praktische kennis beschikte, kwamen juridisch onderlegde professionals als advocaten en procureurs in beeld om de procederende partijen bij te staan. Dergelijke juridische geschoolde procesvertegenwoordigers kennen we ook bij de andere gewestelijke hoven. Het onderscheid tussen beide functionarissen is dat een procureur de formele procesvertegenwoordiger is, die namens zijn partij voor het gerecht optrad, aanwezig was bij rolzittingen, termijnen in de gaten hield en er zorg voor droeg dat processtukken tijdig ingediend werden. Procureurs hoefden niet of maar ten dele universitair geschoold te zijn, want ze konden hun juridische kennis ook in de praktijk hebben verworven. Een advocaat daarentegen moest wel in het bezit zijn van een universitaire titel, als licentiaat dan wel als doctor in de beide rechten (dat wil zeggen in het Romeinse en het canonieke recht, als *doctor utriusque iuris*). Als juridisch adviseur was hij de materiele procesvertegenwoordiger van een partij, wiens belangrijkste taken waren gelegen in het (adviseren bij) het opstellen van processtukken en het voeren van mondelinge pleidooien. Een advocaat moest goed op de hoogte zijn van de procesgang bij een hof, het geldende procesrecht en de feiten van het proces zelf. Advocaten en procureurs mochten vaak alleen bij een rechtbank optreden als zij door dat gerecht waren beëdigd. Hoewel er derhalve een strikte scheiding tussen beide func-

¹ Dit hoofdstukje is voor wat betreft het eerste gedeelte voornamelijk gebaseerd op het artikel van Maarten Gubbels over de werkzaamheden van advocaten en procureurs bij het Hof van Gelre (1543-1610), en voor het tweede gedeelte op de beide artikelen van F. Keverling Buisman over de advocaten bij het Hof (vanaf 1610 tot 1811). Zie hiervoor de literatuurlijst.

ties lijkt te zijn, was de taakverdeling ten tijde van de Republiek niet altijd even helder. Bovendien was het niet ongewoon dat een advocaat zonder tussenkomst van een procureur rechtszaken kon waarnemen, zodat hij dan zelf als procureur optrad. Bij het Hof in Friesland werd in 1541 de samenvoeging van de functies zelfs voorgeschreven.

5.2 ‘Volmachtigden’ en advocaten

Het is opvallend dat er bij de inrichting van het Hof van Gelre en Zutphen in 1543/44 – in tegenstelling tot bij vele andere gewestelijke hoven – geen enkele regeling of zelfs maar bepaling met betrekking tot enige vorm van procesvertegenwoordiging werd vastgelegd. Noch in de Kanselarij Ordonnantie van 1547 (die toch gezien kan worden als een instructie voor het Hof) noch de herziening daarvan uit 1565 – ingevoerd in 1579 – werd er een woord aan gewijd. Het ontbreken van een regeling voor procesvertegenwoordiging kan misschien samenhangen met het feit dat men in Brussel (en Arnhem) even de kat uit de boom wilde kijken om te zien hoe het nieuw ingestelde Hof in het recent verworven gewest door de zeer op hun privileges en oude rechten gestelde Geldersen zou worden ontvangen en hoe het zijn rechtsprekende taken zou gaan uitoefenen. Mogelijk dat daarbij ook meespeelde dat er in die tijd maar zeer weinige universitair geschoolde juristen in het Gelderse werkzaam waren.² Toen het Hof na enige tijd een stabiele positie in het rechtsprekende veld in Gelre had verworven, ontstond als vanzelf behoefte aan enige vorm van procesvertegenwoordiging. Al een paar jaar later dook van tijd tot tijd in processtukken het begrip ‘voirspraecke’ op, een term die het midden houdt tussen een advocaat en een procureur, een aanduiding die je eerder bij een plaatselijke gericht zou verwachten. Vanaf 1555 kwam het begrip ‘volmachtigde’ in zwang, dat – hoewel een volmacht op zich een bredere betekenis heeft – in de procesrechtelijke context als procureur begrepen moet worden. Dit werd bevestigd in 1572, toen er op 29 maart een ordonnantie door het Hof werd uitgevaardigd ‘tot forderinghe van justicie ende nut ende oirboir der partijen...’, waarin allerlei bepalingen voorkomen over ‘volmachtigden’. In het eerste artikel werd bepaald dat indien een eiser een kwestie bij het Hof zou willen aanspannen, hij – in het geval hij zelf niet persoonlijk aanwezig kon zijn – een volmacht ‘met volcomen procuratie’ moest zenden, conform de bepalingen daaromtrent in de stads- en landrechten. Zo’n procesvertegenwoordiger was zelfs verplicht op te treden als er schriftelijk geprocedeerd werd. Een gevolmachtigde moest uiteindelijk alle processtukken, inclusief zijn eigen procuratie, in een proceszak aan de griffier van het Hof overhandigen. Verder komen nog enkele bepalingen voor over het optreden van een procureur: hij mocht geen oneerbare taal bezigen of iets ten nadele van de hoge overheid zeggen, moest zich over zijn gedragingen voor het Hof verantwoorden en mocht voor het Hof tegen zijn opdrachtgever over zijn onkostendeclaratie een proces aanspannen. Ook werd er bepaald dat partijen verplicht

² Moorman van Kappen, ‘Oud-Nijmeegse rechtspleging’, 561-599, speciaal 577-581.

waren een (post)adres in Arnhem te hebben, om het Hof in de gelegenheid te stellen alle stukken daar naartoe te sturen. Dit zal vaak wel het huisadres van hun 'volmachtigde' zijn geweest. Over wie er als 'volmachtigde' kan optreden, aan welke kwalificaties hij moet voldoen en zo meer, zwijgt de ordonnantie echter.

Uit de bronnen komt naar voren dat het aantal 'volmachtigden' in de allereerste fase (tot circa 1555) nog tot een enkeling beperkt bleef, maar dat er vanaf dat jaar wel een stuk of vijf actief werden. Door de omzetting van het Hof (1578) en de rampzalige militaire situatie in de jaren tachtig van de zestiende eeuw waren er omstreeks 1590 nog maar drie van over. Vanaf 1595 nam hun aantal weer geleidelijk toe, zodat er in 1610 zeven regelmatig optredende procureurs bekend zijn. In totaal zijn vanaf het begin tot het jaar 1610 de namen van 22 verschillende procureurs bekend die met enige regelmaat bij het Hof optraden; opvallend is ook dat de meesten van hen universitair geschoold waren. Er was dus bij het Hof in Arnhem in de zestiende eeuw een vaste groep procureurs werkzaam, op wier expertise geregeld door partijen een beroep werd gedaan. Partijen mochten echter ook zelf voor het Hof compareren en daar het woord voeren, want het inschakelen van een procureur was niet altijd verplicht. Daar zou pas in 1610 verandering in komen.

Het optreden van advocaten (naast de procureurs) in diezelfde tweede helft van de zestiende eeuw is moeilijker traceerbaar, daar hun rol bij het houden van pleidooien doorgaans niet werd genoteerd. Hun taak kon naast het opstellen van conclusies en het houden van pleidooien ook bestaan uit het geven van advies. Een advocaat trad derhalve op als raadsman voor zijn opdrachtgever in cruciale fasen van het proces. Uit de bronnen kan vastgesteld worden dat er in de periode vanaf 1548 tot 1610 zo'n vijftien advocaten actief zijn geweest. Het valt op dat een aanzienlijk deel van hen ook als procureur voorkwam, zodat aangenomen moet worden dat het de advocaten bij het Hof toegestaan was om, net als bij het Hof in Friesland, als procureur op te treden. Daarnaast kwamen echter ook advocaten voor, die niet als procureur werkzaam waren. Over de admissie als advocaat bij het Hof is nauwelijks iets naders bekend, hoewel omstreeks 1560 waarschijnlijk voor de toelating het afleggen van een eed werd ingevoerd. In één geval (in 1575) legde een verzoeker daarbij zijn promotiebul – en zijn eerdere admissie bij het Hof in Utrecht – over, alvorens hij tot de eed werd toegelaten. Of partijen voor hun zaak zowel een procureur als een advocaat in de arm namen is op basis van de lacuneuze bronnen niet op te maken, noch in hoeverre er een strikte taakverdeling tussen hen bestond. Dat advocaten ook als procureurs mochten optreden duidt er mogelijk op dat er geen strak onderscheid was. Dit bleek ook toen het Hof op 10 juli 1600 besloot dat alle advocaten een eed van trouw (ook 'op 't punt van hun officie') moesten afleggen, omdat daaronder kennelijk de procureurs moesten worden begrepen. In dit besluit werd ook het opstellen van een reglement op de advocatuur aangekondigd. Het zou nog tien jaar duren, tot 30 maart 1610, voordat er daadwerkelijk zo'n ordonnantie kwam.

Overigens was de aanwezigheid van een gerechtshof in Arnhem, met universitair geschoolde juristen en ondersteunend personeel, plus een geleidelijk groeiende entourage van procesvertegenwoordigers, voor sommige ambitieuze lieden mogelijk aanleiding zich in de stad te vestigen, met het oog op het verkrijgen van een

Formulier van den Eed
der Advocaten voor den
W. Ed. Hove des F. G.
en Gr. L. ^{praktiserende} volgens ordon-
nantie in dato den 30
Martij 1610.

Dat ik de Hooge overigheid ende in
plaats van deselve de Heeren Raden
des F. G. en Gr. L. ten allen plaatsen
Eere Reverentie en Weerdigheid sal
bewijzen.

Dat ik wettelijk geene Notoire on-
rechtvaardige saken en sal aennemen
of verdedigen.

Dat ik neerstelijk ende getrouwelyck
mijne partijen sal voorstaan, ende
haer luider saken reverentelyck, en
sonder injurie bedingen.

Dat ik geene onbehoorelyke uytwegen
ende uytstellen sal soecken.

Ende generalijk, Dat ik mij in, en
over al dragen sal, als een goed en
getrouw Advocaat Schuldig is en
behoort te doen.

Eedformulier van de advocaten bij het Hof, vastgesteld in 1610, 18^e eeuw. Gelders Archief, AHG, inv.nr. 13.

functie bij het Hof, of tenminste om als procureur of advocaat aan de slag te kunnen gaan. Een voorbeeld daarvan was de licentiaat Johan van Dorp, telg uit een Hollandse ambtenarenfamilie, die van 1550 tot zijn dood in 1574 als advocaat en procureur in Arnhem actief zou zijn (zijn zoon Peter trad in zijn voetsporen). Juist omdat er in Arnhem relatief weinig juristen beschikbaar waren voor functies in rechtsprekende en bestuurlijke gremia, kwam het geregeld voor dat ook raadsheren van het Hof en procureurs in het stadsbestuur of de schepensbank actief waren.

5.3 De Ordonnantie op de advocaten van 1610

Op 30 maart 1610 stelde het Hof van Gelre en Zutphen een ordonnantie ‘reackende d’Advocaten deses Hoves en derselver salaris’ vast. Met die regeling trad het Hof in de voetsporen van de andere gerechtshoven in de Republiek. In de regeling werd bepaald dat voor toelating tot advocaat bij het Hof een promotie aan een bekende universiteit vereist was, gevolgd door een eedsaflegging. Verder waren in de ordonnantie de vergoedingen vastgelegd die een advocaat in rekening mocht brengen voor zijn werkzaamheden, voor het opstellen en indienen van schrifturen alsmede regels voor de hoogte van de vacatiegelden die een advocaat in rekening mocht brengen voor reis- en verblijfkosten. Deze ordonnantie werd in de navolgende twee eeuwen van tijd tot tijd vernieuwd en aangepast, vooral op het punt van de tarieven en het functioneren van de beroepsgroep. De aldus toegelaten advocaten waren als enigen bevoegd om processen bij het Hof aanhangig te maken, uiteenlopende processuele handelingen te verrichten en pleidooien te houden. Opmerkelijk is dat er nadien van het optreden van procureurs bij het Hof geen sprake meer is, zodat de advocaat ook de procureurs-werkzaamheden voor zijn rekening nam. Dit kan ook afgeleid worden uit de tarieflijst, die deel uitmaakt van de bewuste ordonnantie. Al eerder (1608) werden de taken van beide functionarissen door het Hof gelijkelijk behandeld, toen de deurwaarder opdracht kreeg de advocaten en procureurs aan te zeggen hoe zij de processtukken moesten indienen. Grote gevolgen had dit combineren niet: van de zeven procureurs die begin 1610 nog werkzaam waren, behoorden vier tot de eerste groep van acht advocaten die op 18 april 1610 de eed aflegden (dr. Goesen van Steenler, dr. Everard van Staveren, Gerard Sluysken en dr. Jacob van Wetten). Van Steenler en Van Staveren stonden voordien ook al als advocaat te boek. De andere procureurs bleven waarschijnlijk gewoon als procureur in Arnhem werkzaam, bij de stedelijke gerichten als de Hoge en Lage Bank. De meeste andere lagere rechtskringen in het gewest Gelre kenden eigen procesrechtelijke regelingen, waarin ook bepalingen voorkwamen over het optreden van advocaten en procureurs. Voorbeelden daarvan zijn te vinden in de landrechten van de kwartieren Zutphen en Veluwe, van de Boven- en Benedenambten van het kwartier van Nijmegen en in ordonnanties van de grotere steden (Nijmegen, Arnhem, Harderwijk, Tiel).³ Ook het Jachtgericht voor Veluwe en Veluwezoom en het gericht van de Hooge en Vrije Heerlijkheid ’t Loo had-

3 J. Schrassert, *Codex Gelro-Zutphanicus*, i.v. advocaten.

Afbeelding van Sint Lucas, in het lidmatenregister van de broederschap. Lid van de St. Lucas-broederschap konden worden allen die actief waren in een juridische functie. De broederschap bestond dus niet alleen uit advocaten bij het Hof. Zij was vooral een gezelligheidsvereniging. Gelders Archief, Sint Lucas Broederschap, inv.nr. 1.

den eigen advocaten die met uitsluiting van alle anderen in die rechtskring bevoegd waren. Het bijzondere van het kwartier van Zutphen was dat bij een herziening van het procesreglement voor het hele graafschap in 1696 uitdrukkelijk bepalingen opgenomen werden over de toelating van advocaten die binnen het graafschap hun praktijk wilden uitoefenen. Daarin kwamen ook de tekst van hun eed en enkele bijkomende regelingen voor, onder andere over hun salaris.⁴ Sinds 1738 werden de advocaten in het Zutphense kwartier in een aparte lijst geregistreerd.⁵

Op het functioneren van niet universitair geschoolde procesvertegenwoordigers duidt ook het bestaan van een praktische handleiding voor de werkzaamheden van degenen die in het kwartier van Veluwe procespartijen bijstonden. Die handleiding was van de hand van de Harderwijkse advocaat, stadssecretaris en rechtsgeleerde dr. J. Schrassert, met als titel *Den Veluwschen Praktizijn*, gedrukt te Harderwijk in 1745. De handleiding was bedoeld voor de in de praktijk gevormde procureur. De onder-

4 *Ordre ende reglement tot een korter manier van procederen voor de Gerichte van de Graefschap Zutphen, voorts Ordonnantie waarna de gerichtsjura, alsmede het Salaris van Advocaten en Procureurs in 't toekomstende sal worden betaelt*, 1696 (gedrukt te Arnhem 1696), artt. 32-34.

5 Deze lijst is te vinden in: GldA, Archief Staten van het kwartier van Zutphen, inv.nr. 1364.

titel gaf duidelijk aan wat het boekje inhield: *Vertoonende hoe men in Veluwe en Veluwezoom in regten treden, ende syne aengehevene regtsvorderinge ten uyteynde vervolgen moet; mitsgaeders de maniere, hoe men voor den gerichte procedeeren en de saecke bedingen sal*. Nader onderzoek naar de regels voor de procesvoering bij die lagere gerichten is zeker gewenst, met uitzondering misschien van de stad Nijmegen, maar valt buiten het kader van deze gids.⁶

5.4 De toelating als advocaat bij het Hof

De procedure tot toelating tot advocaat hield in dat er de aanvrager via een advocaat een verzoek moest indienen bij het Hof, waarbij als bijlage een (kopie van de) promotiebul werd gevoegd. Het Hof kon daarop besluiten tot toelating, waarna door de aanvrager de eed werd afgelegd. In tegenstelling tot de gang van zaken bij veel andere hoven was er van enige vorm van inschrijving in een register geen sprake, hoewel er in de herziene Kanselarij Ordonnantie van 1622/1651 wel een bepaling daaromtrent was opgenomen. Waarschijnlijk is daaraan nooit gevolg gegeven. Wel stonden de namen van de advocaten bij het Hof in volgorde van hun jaar van admisie vermeld in het jaarlijks gepubliceerde *Arnhems Handboekje* (1739-1794). In 2010 is er een compleet *Album Advocatorum Curiae Ducatus Gelriae et Comitatus Zutphaniae* (1610-1811) samengesteld dat digitaal raadpleegbaar is. Daarin staan van ieder advocaat vermeld zijn herkomst, de universiteit waar hij is gepromoveerd, de datum van promotie en van zijn eedsaflegging bij het Hof, plus zijn eventuele lidmaatschap van de Sint Lucasbroederschap.⁷

De eis dat een advocaat door het Hof toegelaten moest zijn en de eed afgelegd moest hebben om als zodanig bij het Hof te mogen optreden, had tot gevolg dat de eerste acht advocaten – zoals we al zagen – in april 1610 werden beëdigd, in september nog gevolgd door een negende. Er zouden er in dat decennium nog vijf bijkomen. In het navolgende decennium (1620-1630) bleef het aantal toelatingen beperkt tot zes, maar nadien varieerde dit per decennium tussen de 14 en 35. Hoogtepunt vormden de jaren tussen 1750 en 1790, toen er precies 100 advocaten de eed aflegden. Opmerkelijk is dat het aantal toegelaten advocaten na de Bataafse Revolutie, vooral ten tijde van het Departementaal Gerechtshof (1802-1811), vrij groot was (30 toelatingen). De laatste eedsaflegging (van dr. Henricus Jan 't Hooft uit Zutphen) dateert van 29 januari 1811, één maand voor de opheffing van het hof. In totaal werden er vanaf 1610 tot januari 1811 462 advocaten toegelaten.

Aanvankelijk legden degenen die als advocaat toegelaten wilden worden zonder uitzondering promotiebullen van buitenlandse universiteiten over, vooral van Franse, maar al snel werden ook van Nederlandse universiteiten bullen ingeleverd. In de tweede helft van de zeventiende eeuw kregen die bullen de overhand, vooral nadat in

⁶ Zie noot 2.

⁷ Op de website van het Gelders Archief te vinden als Bijlage (7.2) bij de inleiding op het Archief van het Hof van Gelre en Zutphen.

1648 de Gelderse Universiteit in Harderwijk haar deuren had geopend. Van alle advocaten die werden toegelaten, legden de meesten een bul van een Nederlandse universiteit over, vooral van Harderwijk (30,3%), Leiden (25,1%) en Utrecht (21,2%). Het percentage bullen afkomstig van Franse universiteiten (dat geldt met name voor de periode tot 1650) beliep bijna 15%.

Een enkele keer kwam het voor dat een advocaat onder voorwaarden werd toegelaten. Dit gebeurde al direct in 1610 toen het Hof akkoord ging met een tijdelijke toelating van Gerard Sluysken, lid van een bekende Arnhemse familie, die geen universitaire graad bezat. Hij was in 1604 in Leiden wel aan zijn studie begonnen, maar had deze studie (nog) niet met een promotie afgerond. Hij was sinds 1608 wel als procureur actief geweest, zodat het Hof op advies van zijn collega's besloot dat hij uiterlijk één jaar als advocaat en twee jaar als procureur zou mogen optreden, om hem in staat te stellen zijn studie af te ronden. Of dat hem gelukt is, is niet bekend. Later werden dr. Johan Swaen (1658) en dr. Cornelis Ravensberg (1731) toegelaten onder voorwaarde dat zij de advocatuur bij het Hof niet zouden uitoefenen, zolang zij nog geen ontslag uit hun ambt als respectievelijk deurwaarder en klerk bij het Hof hadden genomen.

5.5 Andere toelatingseisen

Veel andere eisen voor toelating waren er niet: een minimumleeftijd was niet voorgeschreven, zodat er in de achttiende eeuw over te jonge advocaten geklaagd werd. Ook het lidmaatschap van de Gereformeerde Kerk was geen vereiste, zodat ook rooms-katholieken werden toegelaten, soms zelfs met overlegging van een bul van een katholieke universiteit. Verder waren de advocaten verplicht in Arnhem domicilie te houden, een regeling waaraan niet steeds strak de hand gehouden werd. Wel kon het Hof weigeren een verklaring af te geven dat een advocaat, die daarom vroeg, inwoner van Arnhem en van het gewest Gelre was geweest. Dat overkwam de advocaat dr. Gijsbert Weijer Engelberts in 1735. Hij kon wel een attest krijgen dat hij de eed als advocaat had afgelegd en als zodanig werkzaam was geweest. In 1757 kreeg ook de advocaat dr. Jannes Alberts zo'n verklaring niet, omdat hij niet afdoende kon aantonen dat hij 'sijne gewoentlicke residentie binnen dese stad is hebbende'. Verder moesten de advocaten zich onthouden van gedrag dat in strijd was met de eer en hoogheid van de Staten en het Hof en van beledigende taal, zowel in woord als geschrift. Ook werd het de advocaten verboden elkaar onderling voor het Hof te beledigen, op verbeurte van een boete van 25 gulden (ten behoeve van de armen). Dat zo'n verbod nodig was, bewijst de ruzie tussen dr. Johan Swaen en dr. Peter Versteegen in 1680. Zij vervielen beiden in de boete. Dr. Johan Swaen was kennelijk een recidivist, want ook in 1681 en 1683 werd hij wegens belediging veroordeeld.

In 1684 werd bepaald dat advocaten bij hun optreden in de audiëntiekamer of bij het uitspreken van hun pleidooi in een mantel gekleed moesten gaan. Op verzoek van de gezamenlijke advocaten werd in 1761 voorgeschreven dat zij – naar het voorbeeld van de raadsheren – voortaan in het zwart gekleed moesten zijn als zij voor

de balie verschenen met een verzoekschrift. Bij het uitspreken van hun pleidooien dienden zij als vanouds hun mantel te dragen 'mits swart sijnde'. Het dragen van wapens in het gerechtsgebouw was advocaten niet toegestaan, want in 1683 werd in de stad wonende advocaten verboden met een degen binnen de poort van het Hof te komen.

Tenslotte: de toelating tot advocaat na een rechtenstudie vormde voor nogal wat jongemannen van gegoede huize de eerste stap in een maatschappelijke carrière. Wat opvalt is dat dezelfde familienamen, vooral Arnhemse, met een grote regelmaat terugkeren. Zo komen de familienamen Engelen, Brantsen, Everwijn, Van Eck, Umbgrove en Tulleken om de haverklap voor, niet toevallig ook de families die in het Arnhemse stadsbestuur de lakens uitdeelden. Het overgrote deel van de toegelaten advocaten bleek bij analyse oorspronkelijk afkomstig te zijn uit Arnhem (215 van de 462, dit is 46%). Maar ook voor nieuwkomers kon de advocatuur een nuttige opstap zijn, om kennis en ervaring op te doen, én een introductie inhouden om contacten in het bestuurlijke en ambtelijke milieu te leggen. Een zeer nuttig vehikel vormde daarbij ongetwijfeld het lidmaatschap van de Sint Lucas Broederschap, een genootschap waarvan veel in Arnhem werkzame rechtsgeleerden en juristen lid waren. Onder de leden waren vrijwel alle advocaten. Het genootschap werd een jaar na de uitvaardiging van de *Ordonnantie raeckende d'Advocaten* (her)opgericht (1611) en bleef bestaan tot omstreeks 1800. Het was primair een soort sociëteit, maar het kwam ook voor dat er over de uitoefening van het vak werd beraadslaagd. Velen van de advocaat-leden treffen we later aan als secretaris of richter van een stad, ambt of heerlijkheid, schepen en/of burgemeester van hun geboortestad, gedeputeerde, raadsheer in het Hof en lid van de (Gelderse) Rekenkamer. De advocatuur bij het Hof werd dan vaak niet meer uitgeoefend, maar de registratie als advocaat bleef wel in stand. Hoevelen hun praktijk als advocaat daadwerkelijk als hun hoofdtaak zijn blijven uitoefenen, is onbekend.

6 HOOFDLIJNEN VAN DE PROCESGANG BIJ HET HOF

6.1 In eerste aanleg

De navolgende beschrijving van de procedure in civiele zaken in de achttiende eeuw bij het Hof van Gelre en Zutphen heeft een tentatief karakter. Met name de exacte rol van het Hof bij de gehele gang van zaken is nergens uitvoerig beschreven. De beschikbare regelingen die in het voorgaande zijn vermeld, namelijk het 'Reglement tot verkorting', het 'Provisionele Reglement' en de 'Wijze van procederen', bieden daarvoor toch te weinig aanknopingspunten. Zij bevatten weliswaar artikelen en aanwijzingen over bepaalde stappen in de procedure, maar die richten zich voornamelijk op de advocaten en geven geen uitsluitsel over het optreden van het Hof (en zijn raadsheren) daarbij. De griffier hield wel rolboeken bij, registers van pleidooien en sententieboeken, maar voor veel tussenstappen in de procedure zijn we aangewezen op nader onderzoek in de procesdossiers waaruit de gang van zaken gereconstrueerd kan worden. De verkennende analyse van de procesgang die Maarten Gubbels vanuit die bronnen voor het laatste kwart van de zestiende eeuw heeft gemaakt, vormt weliswaar het uitgangspunt voor de beschrijving van de procedure in de achttiende eeuw, maar de procedure heeft anderhalve eeuw later toch wel de nodige veranderingen ondergaan.

De wijze waarop een burgerlijk proces bij het Hof van Gelre en Zutphen aanhangig gemaakt moest worden, kende in principe een vrij simpel grondpatroon. Voor het verloop van het proces maakt het ook bijna niet uit of het ging om een proces in eerste aanleg of een proces in hoger beroep. Alleen de voorfase van de procedure was anders. Vanwege dit beperkte verschil wordt de gewone procesgang in eerste aanleg hier besproken en de gang van zaken bij het instellen van hoger beroep aan het einde nader toegelicht.

Wie een proces bij het Hof wilde aanspannen, was in de zeventiende en achttiende eeuw in ieder geval verplicht een advocaat in de arm te nemen die bij het Hof als zodanig was toegelaten. Die advocaat diende in Arnhem te wonen en in zijn huis diende de procespartij zijn domicilie te kiezen. Op dit adres moest het Hof alle stukken en correspondentie met betrekking tot de vervolgstappen in de procedure door de deurwaarder laten bezorgen. Zo'n advocaat diende te beschikken over een schriftelijke volmacht van zijn opdrachtgever, die bij de aanvang van het proces overgelegd moest worden. Dergelijke volmachten moesten gepasseerd zijn door een wettelijk gerecht, dat wil zeggen een van de gerichten in de steden of ten plattelande. Een door een notaris afgegeven volmacht werd door het Hof niet geaccepteerd.¹

1 Cf. de *Modus Procendendi*, GldA, Regentenpapieren Van der Hoop, inv.nr. 216 d.a. 1726.

Gedurende alle fasen van een proces zijn het derhalve de advocaten die namens hun opdrachtgever optraden en het woord voerden. De aanwezigheid van de opdrachtgever bij de zittingen was niet noodzakelijk; alleen bij huwelijksaangelegenheden, en dan met name ten aanzien van trouwbeloften, was de aanwezigheid van partijen verplicht.² Dit neemt vanzelfsprekend niet weg dat er vrij zeker tussen de advocaat en zijn opdrachtgever tijdens een proces geregeld contact zal zijn geweest. Het feit dat er tarieven werden vastgesteld voor het schrijven van een brief door de advocaat aan zijn cliënt en het lezen door de advocaat van een brief afkomstig van zijn cliënt, laat dit helder zien.

De start van een proces

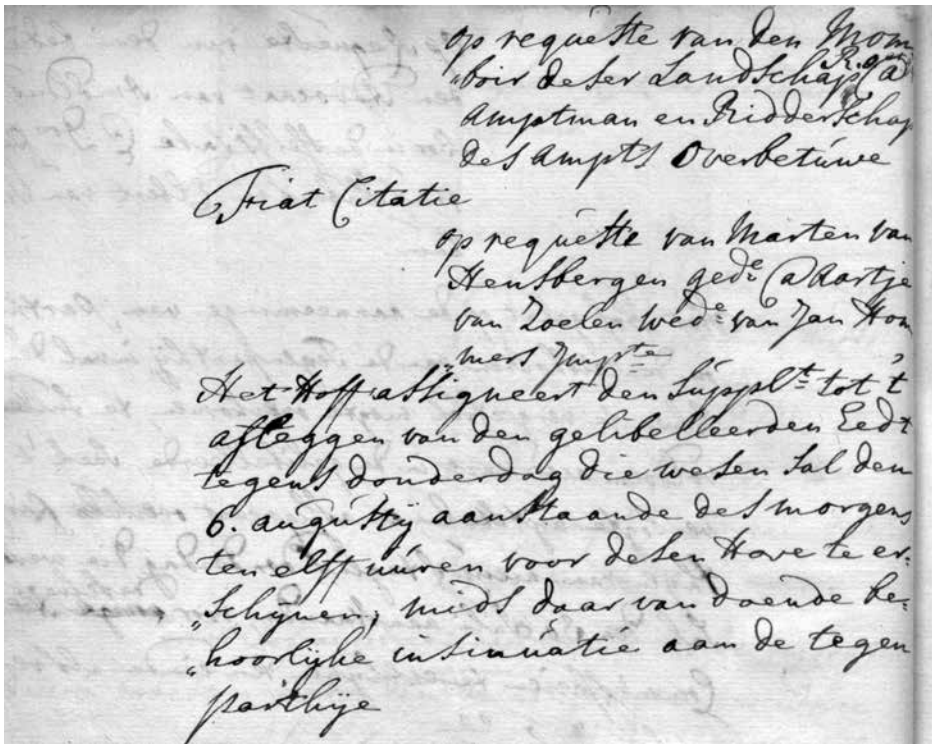
Wie als eiser of impetrant (zoals in Gelderland de gebruikelijke term was) een proces bij het Hof in eerste aanleg wilde aanspannen, diende allereerst door zijn advocaat een 'request van citatie' via de deurwaarder bij het Hof in te laten dienen. Een dergelijk verzoek moest een aantal vaste inhoudelijke elementen bevatten: naam van verzoeker en diens functie, het feit waarop de eis was gebaseerd, de bevoegdheid van het Hof in dezen en wie er werd gedagvaard. Ook moest worden aangegeven welk type dagvaarding – waarover straks meer – verzocht werd en tegen welke dag de gedaagde moest verschijnen. Bij dit verzoekschrift moest bovendien als bijlage het stuk – in origineel of kopie – worden gevoegd waaruit bleek op basis waarvan de eis was gebaseerd. Bovendien moest de eiser (c.q. zijn advocaat) uitdrukkelijk verzoeken dat de gedaagde tijdig (dat wil zeggen twee dagen voor de beoogde zittingsdag of tenminste op de dag zelf) een behoorlijke volmacht en een acte van zekerheidsstelling ('acte van cautie pro iudicato') aan eiser en aan het Hof over zou leggen om aan te tonen dat hij voldoende gegoed was om de kosten van de procedure te dekken. De eiser van zijn kant was verplicht op ditzelfde tijdstip aan de (advocaat van) de gedaagde zijn eigen volmacht en een vergelijkbaar acte van voldoende gegoedheid (als borg 'pro litis expensis') over te leggen.³

Het Hof gaf daarop een beschikking af, een 'appointement' of 'mandement van citatie'. Dergelijke beschikkingen van het Hof (naast beschikkingen over citaties ook met betrekking tot uitstel of aangaande procestermijnen) werden tussen alle andere beschikkingen in geregistreerd in de zogenaamde 'Appointementenboeken', algemene registers van beschikkingen op allerlei typen verzoekschriften, zowel van rechterlijke als niet-rechterlijke aard (inv. nrs. 1161-1200, bijgehouden vanaf 1595 tot 1811). Dit gebeurde vaak simpelweg met de clausule 'fiat citatie (ut petitur)'. Soms wordt in die beschikking nog iets nader bij bepaald, als daar in het verzoek om werd gevraagd.

Die beschikking werd ook genoteerd in de linker bovenmarge van het verzoekschrift en van een datum voorzien. Op basis daarvan kon de eiser aan de griffier om expeditie verzoeken. De dagvaarding werd vervolgens door de griffier opgemaakt in de vorm van een door het Hof uitgebrachte akte. Die akte werd voor verzending ge-

2 AHG, inv.nr. 6985, fol. 71; Archief Huis Doorwerth, inv.nr. 4, fol. 105.

3 Provisionele ordonnantie (1698), artt. 2-4.

Passage uit het 'Appointementenboek' van 22 juli 1767. Gelders Archief, AHG, inv.nr. 1196.

reed gemaakt en door een van de boden van het Hof aan de gedaagde bezorgd. Het Hof beschikte daartoe over een aantal boden: in de achttiende eeuw waren er negen boden, waarvan drie rijdende (dat wil zeggen te paard) en zes gaande boden (te voet). Het rondbrengen van dagvaardingen binnen de stad Arnhem behoorde tot de taken van de deurwaarder van het Hof.⁴

Het uitbrengen van de dagvaarding

Onder de dagvaardingen waren verschillende categorieën te onderscheiden, die vooral wat vorm van betekening betrof van elkaar afweken. In het request om citatie moest aangegeven worden om welk type dagvaarding verzocht werd. De meest gebruikelijke vorm was een 'citatie bij openen brieven of patent', waarbij de bode van het Hof de dagvaarding persoonlijk aan de gedaagde, wonend binnen het gewest, moest overhandigen. Onderaan de dagvaarding tekende de bode tijd en plaats van overhandiging en in ontvangstneming aan. Aan dit relaas van de bode werd veel waarde gehecht, als de gedaagde bij niet verschijnen verstek verleend werd. Daarnaast was een 'citatie bij beslotene brieven' mogelijk, waarbij ofwel een edelman dan wel een persoon in functie (werkzaam binnen een ambt ten plattelande) of een

⁴ Gubbels, 'Civiele procesgang', 179-180.

inwoner van een Gelderse stad werd gedagvaard. Als het een edelman betrof, werd deze eveneens bij open brieven gedagvaard: betekening door de bode direct aan de persoon zelf, met het relaas van overhandiging en in ontvangstneming van de bode onderaan de citatie. Bij andere typen gedaagden werd de dagvaarding eenvoudigweg bezorgd bij de ambtman of schout ten plattelande, die dan ofwel zelf of via een ondergeschikte de dagvaarding liet betekenen. Bij dagvaarding van een stedeling zijn het de bodes ('roeijdragers') van de stad, die – met toestemming van de magistraat – de dagvaarding aan de gedaagde in persoon moesten uitbrengen. Net als bij de betekening door de bodes van het Hof, dienden de functionarissen of de roeijdragers onderaan de dagvaarding het relaas van ontvangst aan te tekenen, waaraan net zoveel geloof gehecht werd als aan het relaas van een bode van het Hof zelf. In 1683 werd deze procedure in die zin aangepast, dat de bode van het Hof voortaan bij de uitreiking van de dagvaarding door een stadsbode aan een stedeling persoonlijk aanwezig moest zijn, op straffe van ongeldigheid.

Mocht een gedaagde echter buiten het gewest Gelre en Zutphen woonachtig zijn, dan werd een 'citatie bij edict' verleend. Zo'n dagvaarding vond in de achttiende eeuw plaats door op de uiterste grens van de provincie – zo dicht mogelijk bij de woonplaats van de gedaagde – klokkenslag te doen en de dagvaarding af te kondigen, en deze vervolgens aan de deur van kerk ter plaatse te bevestigen. Bovendien werd de dagvaarding per post aan zijn huisadres verzonden (tenzij men niet wist waar hij woonde omdat hij een zwervend bestaan leidde). Deze procedure verving de oudere gang van zaken, waarbij de bode na het uitspreken van de dagvaarding op de grens van het gewest de citatie alsnog persoonlijk aan de gedaagde in zijn woonplaats ter hand moest gaan stellen. Dit was een kostbare en omslachtige gang van zaken.⁵ In het geval een gedaagde aanvankelijk nog wel in het gewest woonachtig was geweest, maar nadien vertrokken was, moest alsnog om citatie bij edict verzocht worden. De gedaagde moest dan gedagvaard worden in de plaats waar hij het laatst gewoond had of waar hij eigendommen had.

Termijnen voor een dagvaarding

De termijn voor de eerste dagvaarding bij open of besloten brieven was volgens artikel 2 van de Ordonnantie op de Verkorting van 1736 tenminste vier weken voor inheemse gedaagden (en zes weken voor 'uitheemsen'), gerekend vanaf het moment van het uitbrengen van de dagvaarding tot de datum van de rechtdag in het 'mandement van citatie' genoemd. Mocht een gedaagde niet reageren op een dagvaarding, dan golden voor een tweede en derde citatie ook weer bepaalde termijnen: voor inheemsen waren dat telkens twee weken voor de tweede en derde citatie, voor uitheemsen twee keer drie weken. Bij een eerste 'citatie bij edict' was de termijn bepaald op drie weken. Diezelfde termijn van drie weken gold ook bij een tweede en derde citatie bij openbare uitroeping (edict).⁶

5 Archief Huis Doorwerth, inv. nr. 4.

6 Reglement tot verkorting procedure (1736), art. 2.

1712 Appellen
 23 Nov: Joost Vincent van
 as beek & bij appnt.
 de we. van Louis van Erde.
 24 Nov: d' Eftgenamen van wijlen
 de H. Landrost Epen
 de Heer Arnt Joh. Vigh.
 25 d' Joh: van Arnhem H. vanden
 Rosendaal Landrost van Veluwe
 en Alexander van deden Richter
 in d' olde broek
 morre Augustijnsen Dijkgraef
 missgaders gedeput: van
 overwilde
 Jan Roordvacke
 Pieter van der orde
 26 d' David den Hove momd.
 deser Landfchap
 & geld bij appnt.
 Cornel Picck Heere tot Brakel
 27 d' Johan Bitter Birmgemte
 te wijck
 de secret: Litz
 Dem 94.
 & geld
 eundem
 Dem 94.
 & geld
 eundem.
 28 d' de vorwaatter Landrenten
 generaal en momd. gevogde
 Freder: Willem van Spaen
 Heere tot Rosande
 29 d' Betsal Thomas en
 Aeltjen Annaens van
 Burselaar
 & bij appnt.
 Aelt Hendriks van de Flier.

Bladzijde uit het 'Rolboek' van het jaar 1712. Gelders Archief, AHG, inv.nr. 6030.

Het eerste wat er diende te gebeuren alvorens een proces daadwerkelijk van start kon gaan, betrof de overlegging van de volmachten van de advocaten. Al in het rekest om citatie stond de eis dat de advocaat van gedaagde zijn volmacht twee dagen voor de eerste zittingsdag aan zijn tegenpartij moest overleggen. In artikel 13 van de Ordonnantie uit 1736 wordt dit vereiste genoemd en gepreciseerd dat dit om 11 uur 's ochtends moest gebeuren. Anderzijds moest ook de advocaat van de eiser zijn volmacht overleggen (art. 14). Iets vergelijkbaars speelde er met betrekking tot de borgstelling die beide partijen moesten afgeven als zekerheid voor de betaling van de proceskosten. Dit was echter niet verplicht. De eiser kon van de gedaagde een 'cautio pro judicato' vragen, die twee dagen voor de zitting afgegeven moest worden, met opgave van de onroerende goederen die als zekerheid konden dienen. Als een gedaagde van zijn kant van de eiser een dergelijke borgstelling eiste, de 'cautio litis expensis', dan moest hij dat zes dagen van te voren doen (zie artt. 15-20). Bij het niet willen of kunnen voldoen aan de borgstellingseis, kon tegen gedaagde 'proclama of acte van comparuit' en tegen de eiser 'proclama en default' verleend worden. Bij de behandeling van het verstek komen we hierop nog terug. Kwesties over volmachten of borgstellingen moesten door het Hof eerst afgedaan worden, alvorens het proces echt kon beginnen (artt. 21, 22).

De eerste zitting

Het was ook in Gelderland gebruikelijk dat de op een zittingsdag aan de orde zijnde zaken in de volgorde waarop zij op de rol geplaatst waren door de deurwaarder werden uitgeroepen. Over het algemeen werd er dagelijks een rolzitting gehouden, behalve op zon- en feestdagen (zoals Hemelvaartsdag). Gedurende de vakantieperiodes van het Hofvonden geen rolzittingen plaats.

In de achttiende eeuw werden de namen van de partijen door de griffie in een register, het zogenoemde Rolboek, genoteerd. Dergelijke rolboeken kennen we vanaf 1708. Sinds wanneer er in Gelderland van zo'n rolprocedure sprake was, staat niet vast. Waarschijnlijk was de rolprocedure al in de jaren vijftig van de zestiende eeuw de gangbare procedure, zoals afgeleid kan worden uit de procedures op basis van dagvaardingen voorkomend in de zestiende-eeuwse procesdossiers. De vroegste vermelding van een rol dateert uit 1559 en ook uit de rest van de zestiende eeuw zijn er enkele verwijzingen bekend.⁷ Volgens een resolutie van het Hof uit 1621 zou de rol die door de griffie werd opgesteld voor het houden van rechtsdagen leidend moeten zijn, maar pas uit 1635 dateert de oudst bewaard gebleven rol.⁸ Dit is vrijwel de enige rol die we uit de zeventiende eeuw kennen; alleen uit 1695/1697 dateert nog een los rolboek van commissarissen uit het Hof, hoofdzakelijk in civiele zaken. Pas daarna (vanaf 1708) begint de gewone reeks met 'Rolboecken', voor zowel zaken in

7 Met dank aan Maarten Gubbels, die mij op deze vermelding wees (AHG, inv. nr. 6275, fol. 59r). Voor een vermelding in 1598 zie men: AHG, inv.nr. 19 (Memorie- en Resolutieboek II, 1596-1599), fol. 52.

8 AHG, inv.nr. 6029 (Ordinaire d.i. civiele rollen uit de Raadkamer), 1635; vgl. ook Gubbels, 'Civiele procesgang', 180-182.

eerste instantie als in appel, die doorloopt tot 1786. De rollen vanaf dat jaar (tot 1811) zijn los en niet volledig bewaard gebleven.⁹

Het waren de advocaten die er zorg voor moesten dragen dat een zaak op de rol geplaatst werd. Bepaald was ook dat iedere advocaat maximaal drie zaken tegelijk op de rol mocht hebben. Daarbij werd aangetekend welke (twee) raadsheren er die dag als rolcommissaris optraden. Dit aantal van twee raadsheren is in het laatste kwart van de zeventiende eeuw in zwang gekomen; voordien werden de zaken waarschijnlijk in de volledige raad ter tafel gebracht.¹⁰ Bovendien werd er in het Rolboek geregeld ook een korte aanduiding bijgevoegd over de aard van het geschil (of de fase waarin het proces zich bevond): ‘gelt, bij appoint, spolie, beswaer, over als goet, oppositie’, enz.

De verdere voortgang: de litis contestatio

Als beide partijen verschenen, hing het af van de gedaagde hoe het proces verder verliep. Dit kon op verschillende manieren: oppositie voeren tegen de eis, de eis in principe geheel of deels erkennen, uitstel vragen of bepaalde excepties aanvoeren. Het kwam ook voor dat een der partijen (meestal de gedaagde) niet verscheen. In de Ordonnanties en toelichtingen op de procesgang wordt veel aandacht besteed aan die bijzondere situaties (verstek, uitstel, excepties), die hieronder nader ter sprake komen.

Eerst besteden we aandacht aan de omstandigheid dat de wederpartij – de gedaagde – daadwerkelijk oppositie tegen de eis wilde voeren. In de laat zeventiende-eeuwse kenbronnen van de procesgang – daterend uit omstreeks 1698 – wordt dat aldus omschreven: ‘dat voor de raadsheren mondelicken [wordt] geprocedeert bij aanspraeck, antwoord, replycq, duplycq, alsoo dat de gedaegde altoos het laatste woort heeft soo hij wil’. Die gang van zaken is ook bij processen in de zestiende eeuw aantoonbaar.¹¹ Het was dus gebruikelijk dat een zaak altijd mondeling werd begonnen.

Bij de eerste zitting was het de (advocaat van de) eiser die bij de start van het proces zijn eis – ‘aanspraeck’ – mondeling uitsprak, de (advocaat van de) gedaagde kon daarop reageren. Dat hoefde evenwel niet direct op dezelfde zitting: hij had een dag van beraad, maar kon ook om uitstel verzoeken om zijn reactie te formuleren. Om dat uitstel te verkrijgen moest de advocaat tijdig een verzoek indienen. Geregeld stond het Hof een termijn van veertien dagen toe, waarbij direct in de beschikking een nieuwe zittingsdag werd bepaald, die dan weer op de rol gezet werd. Als op die volgende zittingsdag de gedaagde ten principale – dus in de hoofdzaak zelf – reageerde met zijn ‘antwoord’ op de eis, dan was het proces echt begonnen. Dit heette

9 De Rolboeken in: AHG, inv.nrs. 6030-6032, uit de jaren 1709-1786. Hierin staan ook appelzaken, per pagina in een aparte kolom. Na 1786 (tot 1811) zijn er aparte rollen voor zaken in eerste aanleg en in appel (AHG, inv.nr. 1398 en 1399). Vgl. ook nr. 6029.

10 Zie voor de eerdere gang van zaken: Gubbels, ‘Civiele procesgang’, 181-182, die aangeeft dat in het oudste en enig bewaard gebleven ‘Rolboek van commissarissen van het Hof, voornamelijk in civiele zaken’, uit 1695/1697 meestal twee commissarissen worden vermeld.

11 Gubbels, ‘Civiele procesgang’, 182.

de *litis contestatio*. Na de *litis contestatio* kon nog maar beperkt verweer in de vorm van excepties gevoerd worden en was het vragen van uitstel meestal ook beperkt. Dat betekende dat de standpunten van partijen nu helder waren. Van groot belang was dat de griffier nauwkeurig aantekening hield van de handelingen van partijen en hun advocaten. Met name besteedde hij veel aandacht aan de vaak zeer uitvoerige pleidooien. Die aantekeningen werden opgenomen in het zogenaamde ‘Pleydoy-boek ordinaris’, een reeks van wel honderd delen, lopend over de jaren 1576-1738.¹²

De gang van zaken na 1736

De bovenomschreven gang van zaken, waarbij de advocaten in de eerste fase van het proces hun zaak mondeling bepleitten, leidde in de loop der jaren tot steeds meer misbruik en ongenoegen. De soms zeer uitvoerige mondelinge pleidooien hadden een nadelig effect op de lengte van de processen, waardoor de voortgang van justitie benadeeld werd en veel zaken onafgedaan bleven liggen. Het ‘Reglement tot verkorting van de mondelinge pleidooien’ van 24 april 1736 beoogde daarom een eind te maken aan die tijdrovende gang van zaken en de mondelinge behandeling ten dele te vervangen door een schriftelijke procedure. Een bijkomend voordeel was ook dat de hoeveelheid werk voor de griffier fors beperkt werd, daar die nu verlost werd van het maken van aantekeningen van de gehouden pleidooien.

Uitgangspunt werd nu een schriftelijke start. De eiser diende zijn conclusie van eis, normaliter ‘aanspraak’ genoemd (met alle bewijstukken als genummerde bijlagen), schriftelijk twee dagen vóór de dag van de rolzitting bij de griffie te deponeren, die er zorg voor droeg dat die stukken – voorzien van het klein zegel van het Hof – direct bij de advocaat van de gedaagde terecht kwamen. De advocaat van de gedaagde kreeg tijd en gelegenheid om de eis en bijbehorende bewijstukken te bestuderen en als reactie daarop zijn ‘antwoord’ op schrift te stellen. Op de volgende rechte dag moest de gedaagde zijn reactie op de eis eveneens bij de griffier inleveren, die ze – wederom gezegeld – aan de advocaat van de eiser moest doen toekomen, tenzij hij – voordat hij op de hoofdzaak reageerde – zogenaamd exceptief verweer wilde voeren. Op wat dat inhield wordt hieronder nader teruggekomen.

Op de eerstvolgende zittingsdag (of de dag waarop de zaak op de rol was gezet), diende de eiser te compareren en alle stukken (niet alleen zijn eigen aanspraak, maar ook het antwoord van de gedaagde) nog vóór de audiëntie aan de griffier te overhandigen. Beide partijen moesten daarbij aanwezig zijn; mocht een der partijen niet compareren, dan kwam een verstekprocedure op gang, die verderop besproken wordt. De griffier moest zich ervan vergewissen dat de stukken aan de voorschriften voldeden. De advocaten werden er in het Reglement uitdrukkelijk op gewezen dat ze hun stukken kort moesten houden; het Hof was bevoegd, als de stukken niet aan de vereisten voldeden, ze terug te sturen naar de advocaten om ze te laten inkorten. Dat was voor hun eigen rekening; uitdrukkelijk werd bepaald dat ze dat bij hun cliënt niet in rekening mochten brengen. Vervolgens werd aan partijen audiëntie

¹² AHG, inv.nrs. 6067-6168 (‘Pleydoyboeck ordinaris’), 1576-1582, 1596-1738.

bij het Hof verleend, in de volgorde waarop ze op de rol stonden. De deurwaarder droeg zorg voor het ‘uitroepen’ van de zaak. Ten overstaan van de raadsheren werden vervolgens de eis en het antwoord door de griffier (of zijn substituut) kort voor-gelezen.¹³

Nu de standpunten van partijen naar voren gebracht waren – vóór 1736 mondeling en nadien schriftelijk – bepaalde het Hof met een interlocutoir vonnis hoe er verder geprocedeerd zou worden. Daar waren verschillende mogelijkheden voor. Er kon een mondelinge procedure volgen, als een zaak niet te ingewikkeld of omvangrijk leek, maar het Hof kon ook besluiten tot een schriftelijke procedure, of tot een verkorte procedure (‘communicatoir’ geheten). Ook kon er sprake zijn van een vrijwillige condemnatie of een minnelijke schikking. Verder kon een zaak ‘in advys’ gehouden worden. Als het Hof geen beslissing nam, mocht de advocaat daarom verzoeken.¹⁴ Die verschillende mogelijkheden komen hieronder aan de orde.

De mondelinge procedure

Als het Hof besloot na het aanhoren van de eis en het antwoord een mondelinge procedure te gaan volgen, werd de zaak verder afgedaan in de Raadkamer ‘bij aanspraak, antwoord, repliek en dupliek’, zoals dat heette. Hierboven is al aangegeven dat beide partijen bij de aanvang van een proces hun eis en antwoord mondeling naar voren moesten brengen. Dat goldt in principe voor alle zaken, maar alleen in het geval dat het Hof besloot om mondeling verder te procederen, kregen de advocaten beurtelings nogmaals het woord voor een mondelinge repliek en dupliek, met altijd het laatste woord voor de gedaagde. Daarbij mocht de tekst niet voorgelezen worden, maar was advocaat verplicht ‘vloeiend achtereen te pleiten’, opdat de griffier de essentie daarvan goed kon aantekenen in het pleidooiboek. Van belang was ook dat daarbij geen nieuwe stukken toegevoegd mochten worden. Alleen in zeer uitzonderlijke gevallen was dat toegestaan, waarbij het Hof over de toelating van ‘replicale of duplicale documenten’ direct besliste. Als een zaak afgehandeld was, dan heette die te zijn ‘afgepleit’. Het was de bedoeling dat dergelijke afgepleite zaken op basis van artikel 10 van het Reglement van 1736 ‘door ’t Hof ten spoedigste’ zouden worden afgedaan. Geregeld gebeurde dit dan ook al de volgende dag.

Schriftelijke procedure

Het besluit van het Hof om schriftelijk te moeten procederen werd, zoals hierboven beschreven, voorafgegaan door een eerste fase, waarin partijen hun eis en antwoord naar voren hadden gebracht. Vaak dienden partijen al vóór de eerste behandeling een verzoek in om schriftelijk te mogen procederen, in verband met de hoeveelheid stukken en het belang van de kwestie. Het Hof ging daarin meestal mee en besloot dan conform het verzoek. In artikel 7 van het Reglement van 1736 werden de advocaten

¹³ AHG, inv.nrs. 6040-6066 (‘Boek der aanspraken en antwoorden’), 1736-1811.

¹⁴ Regentenpapieren van der Hoop, inv.nr. 216 (*Modus procedendi*), ongefolieerd, en de Ordonnantie van 1572.

gewaarschuwd dat door het Hof een 'saek sekerlyk aan het schrijven sal worden gewesen', als de eis of het antwoord te uitvoerig was of van (te) veel bijlagen was voorzien.

Dit schriftelijk procederen kon op twee manieren plaatsvinden: ten eerste door te 'schrijven bij inventaris' ofwel 'scriven bij eysch, antwoorde etc.', dus met eis (aanspraak), antwoord, repliek en dupliek. De andere mogelijkheid was door het 'schrijven bij memorien en solutien'. Zoals gezegd: om schriftelijk te mogen procederen was de wens van partijen leidend, sterker nog, het Hof liet het aan partijen over welke vorm van schriftelijk procederen gekozen werd. Mochten partijen het niet eens worden, dan was het aan het Hof om te bepalen hoe er verder geprocedeerd zou worden. Ook kon 'peremptoir' geprocedeerd worden, dus binnen zekere tijd, bijvoorbeeld binnen tien dagen of zoveel dagen als partijen wensten of het Hof conform 'de stijle van den Hove' vaststelde.

Als er besloten werd tot het 'schrijven bij inventaris', trokken de advocaten van beide partijen de stukken die zijn bij hun mondelinge pleidooien (aanspraak en antwoord) hadden overgelegd weer in en lieten die op hun kosten afschrijven en aan de andere partij betekenen. Ook alle verdere processtukken (repliek en dupliek) werden vervolgens schriftelijk ingediend, waarbij de wederpartij na indiening steeds een kopie verkreeg en daarop kon reageren met een eigen stuk. Deze stukken konden zeer omvangrijk zijn, tientallen pagina's, met soms honderden 'artikelen', waarin de argumenten en bewijzen pro en contra puntsgewijs uitvoerig werden toegelicht. Voorgeschreven was dat die artikelen genummerd moesten worden. Het Hof streefde er weliswaar naar het aantal pagina's tekst te beperken, onder meer door in 1686 te bepalen dat een blad minimaal zestien regels tekst moest tellen. Dit werd nodig geacht om te voorkomen dat advocaten door zeer wijdlopig te schrijven te veel bladen zouden vullen, waardoor hun declaratie onnodig hoog zou uitvallen. In de artikelen werd ook verwezen naar bijlagen die het beweerde moesten ondersteunen. Ook die bijlagen moesten bijgevoegd worden en afzonderlijk met letters of cijfers genummerd worden. Bijzonder voor de situatie bij het Gelderse Hof is, dat er in geen van de procesrechtelijke regelingen en handleidingen melding gemaakt werd van de mogelijkheid om van tripliek en quadrupliek te dienen. Toch kwam dit wel voor, waarbij niet van tripliek en quadrupliek, maar van 'debath' en 'straffe' werd gesproken, zoals uit een van de hierna te bespreken casus blijkt.

Aanspraak en antwoord, repliek en dupliek eindigden normaliter met bepaalde vaste formuleringen: eis en repliek (dus van eisers zijde) aldus: '*dat gedaagde sal worden gecondemneert [en dan volgt de eis] met de kosten*', ofwel '*cum expensis*'. Het antwoord en dupliek werden vaak afgesloten: aldus '*concludeert de gedaagde dat de impetrant sal worden verklaard niet te zijn ontfankelijk ende de gedaagde daarvan geabsolveert*'.¹⁵ Voor een goed beeld van de gang van zaken tijdens een proces wordt er op gewezen dat er tussen de verschillende stadia (eis, antwoord, repliek en dupliek) geruime tijd kon verlopen, soms een flink aantal maanden, zodat een proces meerdere jaren kon duren. De beide casus die hierna in de hoofdstukken 7 en 8 behandeld worden, laten dat duidelijk zien.

Als een zaak eenmaal 'afgepleit was', was de eigenlijke procesfase afgerond. Er

¹⁵ Wijze van procederen; AHG, inv.nr. 6985, fol. 73v.

mochten geen nieuwe stukken meer toegevoegd worden. Nu kon overgegaan worden tot besluitvorming over de zaak, waarover hieronder meer.

De andere schriftelijke procesmethode was 'scriven bij corte memorien ende additien', die ook in de Ordonnantie uit 1572 uitdrukkelijk genoemd werd. In de handleidingen uit omstreeks 1700 (de 'Wijze van Procederen' of de 'Modus procedendi') werd die vorm eveneens nog vermeld, maar dan aangeduid als 'memorien en solutien'. In de reglementering van 1736 ontbreekt deze vorm echter, mogelijk omdat hij niet meer toegepast kon of mocht worden. Waarschijnlijk is deze procedurevorm voor de achttiende eeuw dus nog maar van beperkt belang.

De procedure verliep aldus: elke partij zette hetgeen tijdens de eerste zitting(en) in de mondelinge pleidooien naar voren was gebracht zelf op papier, met daaraan toegevoegd de bijbehorende bewijsstukken. Deze stukken moesten bij de griffier ingeleverd worden. De wederpartij had daarin niet zonder meer inzage noch kreeg daarvan een kopie; om die te verkrijgen moest hij eerst een verzoek indienen tot inzage in die memorie om na te gaan of er geen nieuwe stukken aan toegevoegd waren. Mocht dat wel het geval zijn, dan kon die partij daarop met een 'solutie' reageren. In die situatie moest elke partij zijn geschriften met alle bijlagen op zijn eigen kosten op de griffie laten kopiëren en door de deurwaarder aan zijn tegenpartij laten insinueren. Mocht een der partijen daarmee in gebreke blijven, dan kon de ander hem daarop aanspreken. Op deze manier beschikten beide partijen over en weer over hun standpunten op papier, mét een wederwoord van de andere partij.¹⁶

Communicatoire procedure

Het was ook mogelijk een communicatoire procedure te volgen. Hoewel deze procesvorm bij andere hoven eveneens regelmatig voorkomt, is er relatief weinig over bekend.¹⁷ Deze procedure verliep geheel schriftelijk, waarbij al direct bij het 'request om citatie' alle bewijsstukken toegevoegd werden, zodat er minder stappen nodig waren. Daarom verliep het proces snelle, en was dus minder kostbaar.¹⁸ Sinds wanneer deze procedure bij het Gelderse Hof bestond en verliep, verdient nog nader onderzoek. Hij komt al voor in het laatste kwart van de zestiende eeuw. In 1638 werd geregeld op welke manier de advocaten hun geschriften zowel in ordinaris als in communicatoire processen bij de griffie moesten indienen.¹⁹ Ook later in de zeventiende eeuw lijkt deze procedure regelmatig voor te komen. In 1683 werd namelijk bepaald dat advocaten verplicht zijn in communicatoire processen binnen twee maal 24 uur te concluderen, terwijl in 1690 gemeld wordt dat het proces tussen de advocaten dr. Valenus Swaen en dr. Cornelis van Steenler van communicatoire aard

¹⁶ Gubbels, 'Civiele procesgang', 184-185; *Modus Procedendi* (Regentenpapieren Van der Hoop, inv.nr. 217, caput 13).

¹⁷ Zie: B.C.M. Jacobs, 'Communicatoir procederen', in: A.M.J.A. Berkvens en G.H.A. Venner, 'Om daarmede te doen naar wil ende welgevallen'. Rechtshistorische opstellen aangeboden aan prof. mr. A. Fl. Gehlen (Werken L.G.O.G. no. 16, Maastricht 1998), 125-140.

¹⁸ Cf. Le Bailly, *Procesgids Hof van Holland, Zeeland en West-Friesland*, 44; Berkvens, *Procesgids Soevereine Raad Roermond*, 44.

¹⁹ AHG, inv.nr. 23 (Memorie- en Resolutieboek VI (1628-1640) d.d. 15 januari 1638).

zou zijn.²⁰ In de sententieregisters wordt van tijd tot tijd meegedeeld dat er sprake is van een communicatoire procesgang.²¹

Vrijwillige condemnatie en commissoriale uitspraak

Zoals aangegeven, betekende het feit dat de gedaagde op de eis reageerde, dat het proces daadwerkelijk begonnen was. Het antwoord van de gedaagde kon erkenning van de eis inhouden, maar ook gehele of gedeeltelijke bestrijding ervan. Bestreed de gedaagde de eis als zodanig niet, dan waren er twee mogelijkheden: ofwel volgde een willige condemnatie, of de zaak werd afgehandeld voor commissarissen. Als de eis een vordering van een simpele geldschuld inhield die niet betwist werd en de gedaagde zich niet bij verstek wilde laten veroordelen, kon hij (of zijn advocaat, die daartoe speciaal gemachtigd moest zijn) op een zitting verschijnen en om veroordeling in de geëiste som en bijkomende kosten verzoeken. De gedaagde liet zich dan vrijwillig veroordelen, vandaar de term 'willige condemnatie'.

Het kon ook zijn dat de vordering zelf als zodanig niet werd betwist, maar wel de hoogte ervan. In die situatie kon de kwestie op verzoek van partijen ter afhandeling verwezen worden naar enkele commissarissen uit de Raad als arbiters. Partijen compareerden dan (meestal op dinsdag of donderdag) voor commissarissen, in aanwezigheid van de griffier of een klerk, die van het verhandelde verslag maakte. De standpunten werden door de advocaten nogmaals mondeling uiteengezet en de commissarissen stelden de hoogte van de schuld vast. Op basis van dit al werd het vonnis opgesteld en uitgesproken.

Het was ook mogelijk dat partijen hun geschil alsnog in der minne schikten, soms ook na arbitrale tussenkomst van commissarissen uit het Hof. Zij lieten hun akkoord dan door een klerk op schrift zetten en door de griffier ondertekenen. Dergelijke akkoorden werden door de griffier in aparte registers opgenomen.

Bijzondere elementen in het kader van de procedure

De hier geschetste gang van zaken is de meest ideale; in de praktijk konden zich tal van belemmeringen voordoen, die een soepele voortgang van het proces verhinderden. Zo konden er over en weer problemen zijn ten aanzien van de rechtsgeldigheid van de volmachten, de kwaliteit van de zekerheidsstellingen en zo meer. Ook kon zich voordoen dat een der partijen niet ter zitting verscheen. Verder kon de tegenpartij nog voor het formele begin van het proces bepaalde excepties aanvoeren – verweermiddelen die niet de hoofdzaak van het geschil betroffen – maar waarover eerst beslist moest worden alvorens over de hoofdzaak verder geprocedeerd kon worden. Op die belemmeringen wordt hieronder kort ingegaan.

20 AHG, inv.nr. 27 (Memorie- en Resolutieboek X (1679-1692), d.d 7 juni 1690; ook in: AHG, inv.no.6977, fol. 144.

21 AHG, inv.nr. 4896 (1679-1684), in dato 7 en 19 juli 1679 en in inv.nr. 4900 (Sententieregister 1729-1765), in dato 18 en 29 juni 1729: 'in saecke communicatoir hangende'.

Verstekregeling

Indien op de vastgestelde zittingsdag een der partijen niet verscheen (of zich niet rechtsgeldig liet vertegenwoordigen), dan trad een aparte procedure in werking. In het geval de gedaagde niet ter zitting verscheen – na de uitroeping (het proclama) van de betreffende partij door de deurwaarder – kon de eiser om toekenning van het eerste ‘default’ verzoeken. De advocaat van de eiser moest dan wel aantonen dat er op de juiste wijze was gedagvaard. Niet alleen de partijen, maar ook de griffie hadden er belang bij aan te tonen dat ze inderdaad op de gemelde dag en het gemelde tijdstip aanwezig waren geweest: vandaar dat de griffie geruime tijd (van 1683 tot 1781) een ‘Praesentieboek van Parthijen’ in civiele zaken in eerste aanleg en in appelzaken bijhield.²² Dit eerste verstek, waarbij de gedaagde het recht op bepaalde excepties verloor, had tot gevolg dat er een tweede dagvaarding werd uitgebracht, met een termijn van twee of drie weken, bij wederom niet verschijnen nog een derde dagvaarding. Na de vaststelling van het derde default mocht de advocaat van de eiser een ‘intendit’ opstellen, op basis waarvan de gedaagde veroordeeld zou worden, omdat hij verstek had laten gaan. Hij zou dan ‘contumax’ verklaard en veroordeeld moeten worden tot nakoming van de eis in kwestie, met alle bijkomende kosten.

Het kon echter ook zijn dat de eiser zelf ten dienende dage niet verscheen. In die situatie kon de advocaat van gedaagde van zijn kant om ‘proclama’ verzoeken en om een ‘acte van comparuit’, dat wil zeggen een attest dat de gedaagde vrijstelde van rechtsvervolgning, plus veroordeling van de eisende partij om de gedaagde kost- en schadeloos te stellen. Het Hof stond dit over het algemeen toe.

Als een partij tegen wie ‘default’ was verleend alsnog ter zitting verscheen (dus op de tweede of derde dagvaarding reageerde), werd eerst namens de eiser geconcludeerd dat de gedaagde veroordeeld moest worden in de kosten die de eiser in verband met het ‘default’ had moeten maken. De gedaagde kon van zijn kant ‘excusationes causas’ aanvoeren, zodat hierover eerst nog beslist moest worden, alvorens het proces over de hoofdzaak verder kon gaan. De eiser kon het proces eerder voortzetten met een nieuwe dagvaarding, ook als die onkostenkwestie nog niet opgelost was, door een bepaald bedrag (minimaal een schilling, het equivalent van zes stuivers) bij de griffie in consignatie te geven.²³ Schilling was de benaming van een munt die onder meer in Gelderland geslagen werd in de jaren 1581/1582, zodat die regeling pas nadien zal zijn ingevoerd.²⁴

Het vragen van uitstel

Om te reageren op de stukken van de andere partij kon om uitstel worden verzocht. Ook kwam het voor dat uitstel werd gevraagd omdat de advocaat van een der partijen op de vastgestelde dag elders verplichtingen had. Aan die laatste praktijk werd

22 AHG, inv.nrs. 6034-6038.

23 Regentenpapieren van der Hoop, inv. nr. 217; AHG, inv.nr.6985, fol. 69r; Archief Huis Doorwerth, inv. nr. 4, p. 105.

24 H. Enno van Gelder, *De Nederlandse munten* (Utrecht/Antwerpen 1970), 237, 269.

door het Hof in 1706 gepoogd een einde te maken. Vragen van uitstel geschiedde door de advocaat van een der partijen door het indienen van een verzoekschrift bij het Hof, waarbij het vaststellen van de termijn van uitstel aan het Hof werd overgelaten. Het Hof beschikte meestal gunstig, met vaststelling van een nieuwe rechtsdag, meestal na veertien dagen.

Het opwerpen van excepties

De gedaagde kon na de conclusie van eis door de eiser excepties opwerpen, dat wil zeggen verweermiddelen aanvoeren op basis waarvan de gedaagde meende niet te hoeven reageren op de eis in de hoofdzaak. Dit moest gebeuren voordat er ingegaan werd op de hoofdzaak; later was dit niet meer toegestaan. Bovendien moesten alle excepties in één keer worden aangevoerd. Er bestaan verschillende typen excepties, te weten declinatoire en dilatoire. Bij het eerste type ging het om argumenten op basis waarvan de rechtbank onbevoegd zou zijn van de zaak kennis te nemen, bijvoorbeeld omdat de zaak al bij een ander gerecht was aangebracht of de kwestie niet tot de competentie van dit gericht behoorde. Bij dilatoire excepties ging het om argumenten die zouden aantonen dat de eiser te vroeg was met zijn vordering, bijvoorbeeld omdat nog niet alle betalingstermijnen waren verstreken. De Gelderse regelingen (het Provisioneel Reglement (1698) en het Reglement van 1736) kenden inderdaad bepalingen over declinatoire en dilatoire excepties, waarbij de gedaagde eerst de declinatoire excepties naar voren moest brengen en dan de dilatoire. Daar het aan de eiser was om te reageren op de excepties, werd hij in deze fase van het proces als het ware de gedaagde: ‘reus enim excipiendo sit actor’, met alle rechten van dien, inclusief het laatste woord. Deze procedure verliep schriftelijk: de oorspronkelijke eiser kreeg één dag om op de exceptie te reageren, zodat de kwestie op de volgende dag weer aan de orde kwam. Eventueel volgden er dan nog een ‘replik en dupliek exceptioneel’. Het Hof deed vervolgens afzonderlijk uitspraak in een tussenvonnis: als de exceptie werd afgewezen, moest de gedaagde twee dagen na de uitspraak zijn antwoord in de hoofdzaak naar voren brengen, als de eiser tenminste nog het ‘recht van de rolle’ had. In principe verdwenen zaken na vier dagen van de rol, zoals we zagen. Als de beslissing echter zo lang op zich had laten wachten dat het proces zijn plaats op de rol had verloren, moest deze er opnieuw op geplaatst worden en moest de gedaagde op die nieuwe dag zijn antwoord ten principale naar voren brengen (artt. 32-39 Reglement).²⁵

Bewijsmiddelen

Bij de schriftelijke pleidooien of conclusies waarin de eis en het antwoord (en repliek en dupliek) werden verwoord, werden vrijwel altijd bewijsstukken gevoegd. Die bestonden meestal uit kopieën van bepaalde geschriften en getuigenverklarin-

²⁵ Provisionele Ordonnantie (1698), artt. 8-12 en 14; Regentenpapieren van der Hoop, inv.nr. 216; Archief Huis Doorwerth, inv.nr. 4, p. 109.

gen. Al die bewijsstukken dienden voorzien te zijn van een letter of cijfer ter identificatie, waarnaar in de tekst van de conclusies verwezen werd. Tot de bewijsstukken behoorden kopieën van de akten die de basis vormden van het geschil (overeenkomst, obligatie), plus de stukken die betrekking hadden op de dagvaarding van de gedaagde, de volmachten (procuraties) van partijen, borgstellingen en zo meer. Getuigenverklaringen vormden een belangrijke component bij de bewijsvoering. Daarin verklaarden getuigen onder ede wat zij met betrekking tot het geschil of zaken die daarmee in verband stonden wisten. Formeel kon het Hof in zaken waarin het competent was zelf getuigen horen, zowel in criminele als in civiele zaken, maar dit kwam nauwelijks voor. Als dit wel gebeurde, werden daartoe enkele raden aangewezen. In de praktijk werd het merendeel van de getuigenverklaringen afgelegd ten overstaan van de drost, schout, ambtman of richter van het gerecht waar de getuigen woonachtig waren, met toestemming van het Hof. De kosten van het oproepen en verhoor in civiele zaken waren voor rekening van de verzoekende partij.²⁶ De antwoorden van de getuigen op de vraagpunten die de advocaat aan de opgeroepen getuigen had voorgelegd, moesten nadien aan hen voorgelegd en voorgelezen worden, zodat zij wisten wat zij met hun eed bekrachtigden. De advocaten mochten in hun conclusies alleen de belangrijkste aspecten uit die verhoren opnemen; te uitvoerige uiteenzettingen waren niet toegestaan.²⁷

Aanmanen of 'compelleren'

Er worden voortdurend maatregelen genomen om de lange duur van de processen te beperken, welke vooral bij schriftelijke gevoerde processen behoorlijk kon oplopen. Zo probeerde men vertragingen te voorkomen door steeds kortere termijnen te stellen voor het alsnog indienen van processtukken, als de vastgestelde termijn eenmaal verstreken was. In dit geval kon de tegenpartij van degene die te laat was via een verzoekschrift bij het Hof die partij compelleren, dat wil zeggen aanmanen om de stukken alsnog in te dienen. Het Hof bewilligde daarin meestal en gaf de partij die in gebreke gebleven was enige tijd respijt, afhankelijk van het soort procedure en hoe vaak zo'n vertraging zich al had voorgedaan. Het aantal compellen dat toegestaan werd, nam in de loop van de tijd af. Aan het einde van de zeventiende eeuw waren bij schriftelijk gevoerde processen maximaal vier compellen toegestaan, met telkens andere, steeds kortere termijnen (respectievelijk van veertien, acht, vier en twee dagen). In het Reglement tot verkorting van de procedure uit 1736 werd dat formeel weliswaar teruggebracht naar drie (van veertien, acht en vier dagen), maar werd echter nog wel een ontsnappingsclausule ingebouwd van twee maal 24 uur.

Bij de toch al kortere communicatoire processen waren er aanvankelijk drie compellen mogelijk, met termijnen van respectievelijk acht, vier en twee dagen, maar dit aantal werd in 1736 teruggebracht naar twee. Het belangrijkste nadeel voor de partij die ondanks al die aanmaningen toch nog in gebreke bleef, was dat er recht gedaan

²⁶ Kanselarij Ordonnantie 1622/1651, artt. 40 en 44.

²⁷ Aldus de Provisionele Ordonnantie van 1698, art. 18.

zou worden op de wel tijdig ingediende stukken, en het te laat (of niet) ingediende processtuk buiten beschouwing zou blijven.

De afronding van de procesfase

De volgende stap in de procedure was dat alle stukken die door partijen bij hun pleidooien waren geproduceerd, in een bundel bij elkaar gebracht werden; dit heette het ‘furneren’ van het proces. De advocaten van beide partijen moesten gezamenlijk het Hof verzoeken om voor zo’n bijeenkomst een datum vast te leggen, waarin ten overstaan van de griffier een inventaris van de stukken werd opgemaakt. Op de bewuste dag kwam men bijeen om te zien of de ingediende stukken compleet waren, of ze ondertekend waren en of ze aan de overige vormvereisten voldeden. Voor een goed ‘gefurneert’ proces waren tenminste de volgende stukken nodig: het rekest dat tot de procedure had geleid, het ‘reces’ van het Hof, de volmacht van de procureur, andere officiële akten (zoals de dagvaarding en beschikkingen op verzoeken), de uitgewisselde processtukken (met de bewijsstukken) en een akte van conclusie. Van deze stukken diende een inhoudsoverzicht, een ‘inventaris’, aan het pakket toegevoegd te worden. In deze inhoudsopgave werd een korte beschrijving van de stukken uit de verschillende fasen van het proces gegeven, zodat de gebruiker in een oogopslag kon zien wat er in zat. Nadat iedereen zijn stukken gecontroleerd had, werd het proces voor ‘gefurneerd’ gehouden en was het Hof aan zet om recht te doen. De griffier gaf een ‘acte van furnissement en conclusie in rechte’ af, die op de inventaris werd bijgeschreven. Alle documenten werden in een zogenaamde proceszak gedaan, die bij de griffie bewaard werd. Partijen kregen daar geen inzage meer in.

Het tot stand komen van het vonnis

We tasten verder nogal in het duister over de exacte wijze waarop een vonnis tot stand kwam. De bekende bronnen (ordonnanties, ‘wijze van procederen’ en resoluties) lichten maar een klein tipje van die sluier op. Naar analogie van bepalingen over de besluitvorming van het Hof in het algemeen en op basis van informatie uit enkele procesdossiers, kan de volgende procedure gereconstrueerd worden.

In de eerste plaats werd de proceszak aan een van raadsheren ter hand gesteld. Bekend is dat de processen sinds 1597 bij toerbeurt onder de raadsheren verdeeld werden. In 1678 werd voor schriftelijke processen een regeling vastgesteld, waarbij bepaald werd dat die raadsheer de stukken nauwgezet diende te bestuderen, en op basis daarvan een summier rapport op moest stellen. Partijen waren voor het opstellen van dat rapport aan het Hof zogenaamd ‘rapportgeld’ verschuldigd, dat voor een derde deel aan de raadsheer-rapporteur ten goede kwam. Vervolgens diende de raadsheer zijn rapport in de volle raad – zittend tegenover president – helder en duidelijk toe te lichten, zodanig dat de griffier van de essentie van de eis en het antwoord makkelijk aantekeningen kon maken. De processtukken die de raadsheer ter bestudering mee naar huis had genomen, dienden ter tafel gebracht te worden. Daarna kregen de andere raadsheren van de president het woord om hun mening naar voren te brengen, en werd bij meerderheid van stemmen een besluit genomen

(‘geconcludeert na den meeste opiniën’). Iedere raadsheer moest zijn opvatting met redenen omkleed naar voren brengen, tenzij hij zich aansloot bij een ander. Mochten de stemmen staken of anderszins onduidelijkheden zijn, dan kon de president nogmaals een rondvraag houden of de zaak uitstellen. Het was de taak van de griffier om de sententie op papier te zetten en te ondertekenen. Hij moest de tekst wel ter flattering aan de president voorleggen.²⁸

De sententies

De dag van de uitspraak van de sententie werd per brief door de deurwaarder aan de partijen meegedeeld; dit heette de ‘acte ad audiendam sententiam’, met opgaaf van het verschuldigde rapportgeld. Ieder der partijen diende daarvan de helft te betalen. Aanvankelijk kende het Hof geen vaste dagen voor het uitspreken van vonnissen. In de loop van de zeventiende eeuw kwamen er vaste ‘pronunciatiedagen’ voor ordinari sententiën in zwang. Deze vielen in het algemeen op dagen kort voor het kerst- of paasreces, alsmede voor Pinksteren en de zomervakantie, af te leiden uit een besluit uit 1668.²⁹ Daarnaast was het mogelijk extra-ordinari dagen voor het uitspreken van vonnissen vast te stellen. Later werden die vaste dagen weer losgelaten, daar uit de sententieregisters uit de achttiende eeuw blijkt dat gedurende het gehele jaar vonnissen werden uitgesproken.

De teksten van de vonnissen zoals die opgenomen zijn in de sententieregisters kenden een vrij vast stramien, afhankelijk van het type procedure. Bij een gewone procedure, waarbij sprake was van hoor en wederhoor, begon de tekst met de volgende formulering: ‘In saecke hangende voor den Hove des Furstendoms Gelderland en Graefschaps Zutphen tussen [volgen de namen van de partijen] ongedecideert’. Daarna volgen regelmatig (maar niet altijd) de standpunten van partijen, zoals die in hun pleidooien naar voren zijn gebracht, mededelingen over het inbrengen van bewijstukken en/of rapporten van commissarissen in de onderhavige kwestie, en zo meer, echter zonder in te gaan op de inhoud van het geschil. Dan volgt de formulering ‘alles geexamineert en overwogen, t’gene t’examineren en t’overwogen stonde, t’Hoff recht doende’, waarop dan het vonnis volgde. Als er sprake was van een communicatoire procedure, werd dit in het begin van het vonnis vermeld. Uit de tekst van een vonnis, dat niet gemotiveerd werd, kan vaak afgeleid worden waar het geschil over ging. Aan het einde van het vonnis bepaalde het Hof voor wiens rekening de proceskosten kwamen, waarover hier onder meer.

Bij een verstekprocedure luidde de aanvangszin aldus: ‘Gesien bij den Hove des Furstendoms Gelre en Graefschaps Zutphen het intendit overgegeven uit naam en van wegens [volgt de naam van de eiser] op en tegens [volgt naam gedaagde partij] ter anderen zijde’, gevolgd door mededelingen omtrent de dagvaarding en het niet compareren, waarna het (ver-

28 Gubbels, ‘Civiele procesgang’, 188-186; AHG, inv.nr. 27 (Memorie- en Resolutieboek X, 1679-1692), d.d. 22 juni 1687; Kanselarij Ordonnantie 1651, artt. 7, 9 en 10.

29 Gubbels, ‘Civiele procesgang’, 189; Resoluties van het Hof 17 juli 1650 en 19 december 1688, in AHG, inv. nr. 24 (Memorie- en Resolutieboek VII (1640-1650), p. 460 en inv.nr. 26 (idem IX (1667-1678), p. 113. Op 8 juni 1670 werden voor het eerst ‘pronunciatiedagen’ vastgesteld, voor 16 juni en voor 7 september (de eerste zittingsdag na de vakantie).

stek)vonnis volgde. Tussen de eindvonnissen in de sententieregisters komen ook interlocutoire vonnissen voor, waarbij het Hof partijen bijvoorbeeld opdroeg voor commissarissen te verschijnen om te pogen hun geschil in der minne te schikken.

De proceskosten

Over het algemeen nam het Hof in zijn uitspraken ook een besluit over de proceskosten. In achttiende-eeuwse vonnissen was dit bijna standaard, maar in de zeventiende eeuw kwam dit veel minder frequent voor. Die proceskosten konden op verschillende manieren over de partijen verdeeld worden, maar net als bij het vonnis zelf ontbreekt een motivering. Heel gebruikelijk was dat het Hof bepaalde dat beide partijen hun eigen kosten dienden te dragen: 'de kosten om reden compenserende'. Dit betekende dat zij de declaratie van hun eigen advocaat zelf moesten betalen, plus de helft van de kosten van het procederen bij het Hof. Daarentegen kwam het ook voor dat het Hof de verliezende partij veroordeelde tot betaling van alle kosten van het geding, hetgeen dan in de sententie (waarbij de eis werd afgewezen) werd verwoord met de woorden 'cum expensis'. Alle kosten – dus ook de advocatenkosten van de tegenpartij – moesten dan door de verliezende partij gedragen worden.

Door middel van het toedelen van de proceskosten aan partijen kon het Hof laten blijken hoe het over een geschil oordeelde, bijvoorbeeld als de gedaagde bij een verstekvonnis steevast alle proceskosten voor zijn rekening moest nemen. Ook andere varianten kwamen voor, bijvoorbeeld als de verliezende partij driekwart van de kosten, de winnende partij een kwart moest betalen. Het Hof speelde ook bij de vaststelling van de hoogte van de proceskosten een rol, daar regelmatig bepaald werd dat die 'ter taxatie en moderatie van den Hove' waren.

De proceskosten konden behoorlijk oplopen. Ze bestonden uit een viertal componenten: het salaris van de advocaat, de door hem gemaakte onkosten (bijvoorbeeld reiskosten), het speciegeld en het rapportgeld. Voor de salariëring en de onkosten van de advocaten werd in 1610 door het Hof voor het eerst een reglement opgesteld, in het kader van de regeling van de eerste toelating van advocaten. Later (in 1683) werden deze tarieven grondig herzien. Voor iedere handeling die de advocaat in het belang van zijn cliënt in de loop van het proces verrichtte, was een tarief vastgesteld. Dit werd nodig geacht om te voorkomen dat er ongebreideld gedeclareerd zou worden. Zo werd in 1686 bepaald dat een blad minimaal zestien regels moest tellen. Dit was nodig om te voorkomen dat dat advocaten door zeer wijdlopig te schrijven te veel bladen zouden vullen (waarvoor een vast tarief per blad gold) en daardoor (te) hoge declaraties indienden. Het was een regeling waaraan de advocaten zich – zo bleek uit een steekproef – nauwgezet hielden.

Niet alleen voor de advocaten, maar ook voor de handelingen in processuele aangelegenheden van de griffier, de substituut-griffier, de deurwaarder en de klerken van het Hof bestonden aparte reglementen met tarieflijsten. Die kennen we uit 1610 (in het verlengde van die van de advocaten) en uit 1686. Op basis van de regeling ontving de griffier tweederde gedeelte van de kosten (en de substituut-griffier een derde) voor alle 'depêches', uitgaande van of opgesteld door het Hof, zoals brieven, sententiën, andere geschriften, verslagen van comparities voor Heren Commissa-

rissen, en zo meer. De kosten werden door de advocaat voorgesloten en via zijn declaratie bij zijn cliënt in rekening gebracht. De declaraties en onkostenoverzichten werden in (Carolus) guldens uitgedrukt. Sinds 1681 was in de Republiek eenheid in het muntstelsel, ingedeeld in guldens, stuivers en penningen (1 gulden = 20 stuivers = 320 penningen).

Om een indruk van de tarieven te krijgen, volgen enkele voorbeelden van wat de advocaat in rekening mocht brengen (volgens de regeling van 1683):

- Voor het kennismaken van de kwestie waarvoor de advocaat ingeschakeld werd 3 gld.
 - Voor het opstellen van het rekest tot citatie 1 gld.
 - Voor de tijd die het kost om dit rekest bij de griffie in te leveren, voor het ophalen van een beschikking, en een rechtstag vast te stellen en de dagvaarding in handen van de boden te stellen, telkens 12 st.
 - Voor het lezen van het pleidooi van de wederpartij 1 gld. 10 st.
 - Voor het opstellen van processtukken (eis, antwoord, repliek, dupliek), per pagina 10 st.
 - Voor het schrijven van een brief aan de cliënt 10 st.
 - Voor het lezen van een brief van de cliënt 6 st.
 - Voor het opstellen van de inventaris van stukken 1 gld.
 - Voor het aanhoren van de sententie, als winnend advocaat 2 gld.
 - Voor het aanhoren van de sententie, als verliezend advocaat 1 gld.
 - Voor het opstellen van de declaratie van kosten, per blad 8 st.
- Tot de griffiekosten behoorden:
- Voor een beschikking op een rekest 4 st.
 - Voor het opstellen van een citatie bij open brieven of patent 14 st.
 - Voor het opstellen van een citatie bij edict 1 gld.
 - Voor het indienen van een geschrift 8 st.
 - Voor een sententie op een intendit (= verstekvonnis) 3 gld. 4 st.
 - Voor een sententie voor de winnende partij op een pleidooi 1 gld. 12 st.

Ter vergelijking: een ambachtsknecht verdiende in Arnhem in de achttiende eeuw per dag gemiddeld 1 gulden (100 cent) voor 10 uur werk, een ongeschoolde arbeider 60 cent.³⁰

Rapportgeld en speciegeld

Naast de onkosten die een advocaat kon declareren waren er meer kosten, waarmee partijen rekening moesten houden. Dat waren het rapportgeld en het speciegeld, ook wel aangeduid als 'sportelgelden', een uit de Duitse rechtspraak afkomstige term. Nergens blijkt op basis van welke besluit of regel en sinds wanneer deze gerechtskosten in rekening gebracht werden, maar uit de bronnen blijkt dat ze in ieder geval vanaf omstreeks 1600 voorkomen. De verschuldigde bedragen moesten door de advocaten van partijen in klinkende munt aan de deurwaarder van het Hof

³⁰ P.M.M. Klep, 'Economische en sociale ontwikkeling', in: F. Keverling Buisman (eindred.), *Arnhem van 1700 tot 1900* (Utrecht 2009), 121.

aan Doctor
 Lammertg — 10 —
 kennis gegeven ~~hij~~
 Item aan
 de Declaren,
 Item — — — — —

Voorbehoudens
 de kosten die
 in executivis
 hier over nog
 verder zouden
 moeten kroo,
 men te vallen

getax: op 708-16-:
 speciegeld 38-9-
 acc 0-16-
 zegel 0-13-
 708-14

pro p[ro]p[ri]o et cautione
 G. W. Engelberts

Declaratie van de advocaat dr. G.W.Engelberts, inclusief het bedrag aan speciegeld, 1745.
 Gelders Archief, AHG, inv.nr. 6015.

overhandigd worden. De gelden waren bestemd voor de ordinariis raadsheren, die ze onderling verdeelden, ook als een van hen bij de behandeling geheel of ten dele afwezig was geweest. De extra-ordinariis raden deelden vanaf 1675 niet meer mee. In 1750 werd besloten dat dat er geen sportel- of rapportgeld verschuldigd was, als een gewestelijke functionaris (rentmeester, drost) *qualitate qua* als partij in een proces betrokken was.

Het verschuldigde bedrag aan speciegeld – ook wel aangeduid als taxatiegeld – was afhankelijk van de onkostendeclaratie van de advocaat, en beliep – zover na te gaan viel – ongeveer 5 procent daarvan. In de praktijk betekende dat dat het ging om bedragen variërend van enkele tot meerdere tientallen guldens.³¹

De grondslag voor de heffing van het rapportgeld is niet duidelijk, maar het zou op basis van een resolutie van het Hof uit mei 1622 in ieder geval gegeven moeten worden van alle geschillen die aan het Hof voorgelegd werden. Voordien is er ook al sprake van rapportgeld, zodat het al eerder moet hebben bestaan. Het was in bijzondere gevallen ook verschuldigd bij criminele aangelegenheden, zoals toen in 1776 rapportgeld bij de Staten-Generaal in rekening gebracht werd voor het op hun verzoek berechten van een drietal joden uit Grave.

In de bronnen komen voor deze heffing uiteenlopende bedragen voor, zoals ‘het rapportgeld zijnde twintig ducations voor ijder partij’. Daar een ducaton 2 ½ gulden is, bedroeg het rapportgeld voor iedere partij in dit geval dus 50 guldens. Bij een andere gelegenheid is sprake van 4 ducaton (10 gulden) rapportgeld, maar ook een bedrag van één rijksdaalder voor iedere partij komt voor. Van het bedrag was een derde bestemd voor de raadsheer, die in de desbetreffende procedure rapport had opgemaakt. De rest kwam toe aan de overige raadsheren. In 1734 bepaalde het Hof ten aanzien van het rapportgeld dat dit voortaan uitsluitend betaald mocht worden met zilveren guldens. Het geheel of ten dele betalen met goud of gouden munten, dat kennelijk geregeld voorkwam en dat zowel vanwege de uiteenlopende kwaliteit van de gouden munten als bij de onderlinge verdeling problemen opleverde, werd daarmee verboden.

Declaratie van proceskosten

Een advocaat moest aan het einde van het proces zijn onkostendeclaratie bij de processtukken voegen, zodat de raadsheren daarmee bij de vaststelling van hun vonnis rekening konden houden. Bij een sententie, waarbij ieder der partijen zijn eigen aandeel moest betalen, was de omvang van de declaratie een zaak tussen de opdrachtgever/cliënt en de advocaat. Het spreekt voor zich dat daaruit tussen beide partijen ook weer geschillen konden ontstaan. Als het Hof echter een van de partijen ‘cum expensis’ veroordeeld had, was het aan de advocaat van de winnende partij om zijn declaratie formeel bij het Hof in te dienen en te verzoeken de (advocaat van de) tegenpartij opdracht te geven binnen een zekere termijn (meestal veertien dagen)

³¹ Een uitzondering vormde het speciegeld dat in 1622 in een proces over de schade die de heer van de heerlijkheid Borculo had geleden. Dat bedroeg meer dan 24.000 gld. Dat was echter gebaseerd op het totale schadebedrag, dat bijna 500.000 gld. beliep en niet op een onkostendeclaratie (zie voor deze kwestie: AHG, inv.nr. 6290).

te reageren. Zo'n declaratie was overigens nog niet volledig, daar bepaalde kosten nog niet vast stonden. Het ging daarbij om de kosten van de sommatie (het verzoek om gevolg te geven aan het vonnis), het tarief van de griffier, alsmede de hoogte van het speciegeld. De tegenpartij diende zijn commentaar op de verschillende posten in de marge aan te tekenen en aan het Hof te retourneren, dat vervolgens de declaratie al dan niet bijstelde en vervolgens definitief vaststelde. Mocht er geen reactie van de wederpartij op de ingediende declaratie binnen gekomen zijn, dan kon de winnende partij het Hof verzoeken hem toe te staan op basis daarvan verder te mogen gaan met de afhandeling van de declaratie. De kosten die te maken hadden met het tenuitvoer leggen van het vonnis, moesten nadien nog bij nadere declaratie worden gespecificeerd. Voor het innen van het door de winnende partij betaalde deel van het rapportgeld (dat nu immers volledig voor rekening kwam van de verliezende partij) moest ook weer een apart verzoek worden ingediend. De nasleep van een proces kon dus nog behoorlijk wat voeten in aarde hebben.

De executie van het vonnis

De partij die het proces gewonnen had, diende de verliezende partij via een verzoekschrift, sommatie genoemd, aan te zeggen om binnen veertien dagen gevolg aan het vonnis te geven, op straffe van (parate) executie. Die sommatie werd de gedaagde respectievelijk via de drost, schout of richter, een roeijdrager (in een stad) of bode overgebracht, afhankelijk van de woonplaats van gedaagde, als ware het een dagvaarding. Als gedaagde hieraan niet voldeed, werden er brieven van executie verleend op verzoek van de winnaar van het proces om via parate executie het recht van de winnaar te waarborgen via de hoofdofficier van het ambt of de magistraat van de stad waar de veroordeelde woonde of onroerend goed bezat. Partijen hadden immers tot zekerheid voor de nakoming van hun verplichtingen bepaalde onroerende goederen moeten aanwijzen. Die goederen konden na inbeslagneming verkocht worden, uit de opbrengst waarvan de vordering betaald kon worden. Tegen die actie kon de veroordeelde zich op zijn beurt weer verzetten. In zo'n geval moest men het Hof opnieuw om dagvaarding van de veroordeelde verzoeken om de argumenten van het verzet tegen die inbeslagname te vernemen.

6.2 De gang van zaken bij appel en revisie

De appelprocedure

De wijze waarop een zaak bij het Hof in appel behandeld werd, was in principe dezelfde als bij processen in eerste instantie, dus met dagvaarding, aanspraak, antwoord, repliek en dupliek. Alleen verliep de aanvang van het proces anders, waarbij andere termijnen van toepassing waren. Een partij, die tegen een uitspraak van een lager gericht in hoger beroep wilde gaan, werd appellant genoemd; zijn wederpartij was de geappelleerde. De appellant diende via zijn advocaat binnen tien dagen schriftelijk aan het gericht dat de gewraakte uitspraak had gedaan, te laten weten

dat hij tegen de uitspraak appel aantekende. Dit gericht moest het verzoek om appel altijd accepteren, tenzij het om een kwestie ging waarvan onzeker was of het wel appellabel was. Ook moest de geappelleerde binnen veertien dagen op de hoogte gesteld worden van het instellen van het hoger beroep. Dezelfde advocaat diende zich vervolgens met een verzoekschrift tot het Hof te wenden om de zaak daar aanhangig te maken en te bewerkstelligen dat het Hof de processtukken bij het gericht in kwestie opvroeg. De griffier schreef vervolgens dat gericht aan om de stukken binnen veertien dagen toegestuurd te krijgen. Het hele dossier werd nu door de secretaris van het gericht gekopieerd en aan het Hof opgezonden. De opzending werd met allerlei waarborgen omgeven: na controle op de volledigheid van het afgeschreven dossier werd het in aanwezigheid van de advocaten van beide partijen gesloten en gezegeld en ter hand gesteld aan een onder ede staande bode die het bij het Hof in Arnhem moest bezorgen. De kosten daarvan kwamen voor rekening van de appellant.

De volgende stap was nu dat de appellant binnen zes weken na het instellen van het appel bij het Hof zekerheid moest stellen voor de te maken kosten in het proces. Dit kon hij doen door aan te tonen dat hij voldoende solvabel was, door bijvoorbeeld onroerend goed of vorderingen van voldoende waarde als zekerheid aan te wijzen. De geappelleerde kreeg daarna op zijn beurt ook weer een termijn van zes weken om van zijn kant de gevraagde zekerheid te stellen. Voor deze partij was dit belangrijk, daar hij – als winnaar in eerste aanleg – bij in gebreke blijven het proces alsnog zou kunnen verliezen. Er verstreken zodoende maximaal drie maanden vanaf het instellen van het appel.

Het proces kon nu op basis van dezelfde stukken als in eerste instantie ter tafel waren gebracht gevoerd worden; in dit geval mocht de geappelleerde geen nieuwe stukken inbrengen. Als echter de appellant binnen zes weken een nieuwe verklaring (met nieuwe informatie) indiende, dan kreeg ook de geappelleerde dezelfde termijn om daarop te reageren met een eigen geschrift ('diene van debath'). De termijn van zes weken kwam overeen met die voor het stellen van zekerheid voor de proceskosten gold. Dit betekende dat er sinds het instellen van het hoger beroep minstens twaalf weken vergaan moesten zijn, alvorens de dagvaarding uitgebracht kon worden. Die dagvaarding moest op basis van een 'mandement om citatie' binnen veertien dagen worden uitgebracht, nadat het dossier bij het Hof binnengekomen was. De zaak werd voor een bepaalde dag op de rol gezet, in een aparte kolom in het 'Rolboek'. Voor het geval de geappelleerde niet verscheen, was een speciale verstekregeling van toepassing, waarbij het Hof – als de gedaagde ook in tweede termijn niet verscheen – bij verstek uitspraak deed.

Het kon ook zijn dat een geappelleerde van mening was dat een zaak niet appellabel was, bijvoorbeeld omdat het geschil niet in de termen voor een appel viel, zoals in hoofdstuk 4 is uiteengezet (onder meer als het bedrag van de vordering niet hoog genoeg was). Dit geschiedde dan door daar in het antwoord op te wijzen.

Het was aan het Hof om een besluit te nemen, niet aan het gericht dat in eerste aanleg had geoordeeld. De Ordonnantie van 1679 bevat een aantal artikelen (artt. 36-40), die betrekking hebben op de procedure die in zo'n geval gevolgd moest

worden. Een beslissing van het Hof was bovendien nodig, indien een der partijen meende dat er sprake was van een 'defect' appel, als er bijvoorbeeld termijnen waren overschreden. Dit kon zich voordoen zowel bij de appellant als bij de geappelleerde. Het ligt voor de hand dat een appelprocedure door de relatief lange termijnen en de uiteenlopende procedurele kwesties geruime tijd in beslag kon nemen.

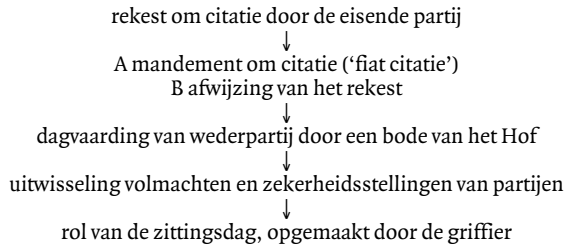
Uiteindelijk deed het Hof uitspraak in de appelkwestie: als de uitspraak in eerste instantie door het Hof werd bevestigd, dan waren er twee opties. Ofwel het vonnis werd ten uitvoer gelegd door het gericht dat in eerste instantie de uitspraak gedaan had, ofwel het Hof ging daartoe zelf over. Welke instantie dit zou moeten doen, was de keuze van de 'triumphant'. Indien het Hof echter het vonnis had aangepast ten nadele van de appellant, dan diende het Hof zelf zorg te dragen voor de executie van het vonnis. In de omstandigheid dat er sprake zou zijn van een ten onrechte ingesteld appel, kon de appellant ook nog eens veroordeeld worden tot een boete. Die bedroeg voor geschillen tot een waarde van 500 daler een bedrag van 30 gulden, en 50 gulden voor waarden daarboven, te betalen aan de griffier. Dit bedrag kon verhaald worden op het bedrag dat de advocaat van de appellant op voorhand verplicht was aan het begin van de appelprocedure bij het Hof in consignatie te geven, voor het geval het appel als 'quaat' beoordeeld werd.

De revisieprocedure

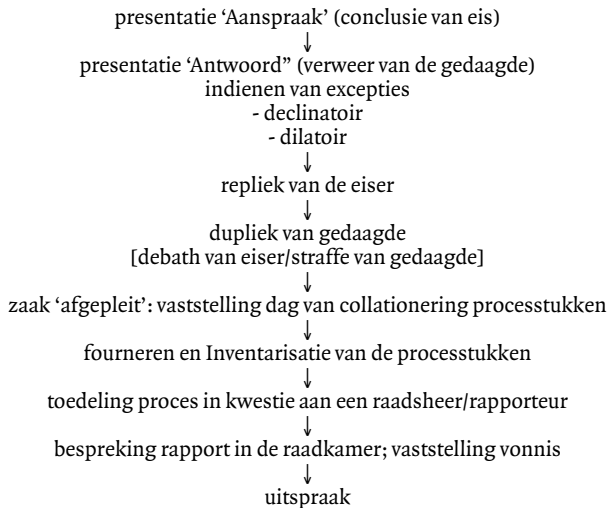
Een procespartij die zich door een bepaalde uitspraak van het Hof 'bezwaard' voelde, kon om revisie daarvan vragen op vermoeden van 'erreur', zowel van sententies in eerste aanleg als in hoger beroep. Hij diende dat te doen binnen zes maanden na de uitspraak, aldus artikel 1 van de Ordonnantie op de Revisiën uit 1679/1689. Dit moest gedaan worden door middel van een verzoekschrift aan het Hof, onder gelijktijdige storting van een bedrag van 120 gulden bij de griffier. Dit bedrag diende als boete, in het geval vastgesteld werd dat er geen sprake van 'erreur' was. Het verzoeken om revisie was niet toegestaan bij dezelfde categorieën sententies als die waarbij het instellen van hoger beroep was uitgesloten. Een belangrijke drempel vormde bovendien de voorwaarde dat de zaak waarin om revisie werd verzocht een waarde van tenminste 3000 gulden moest hebben, dan wel de uitspraak tot ernstig nadeel of schande voor de verzoeker kon leiden. Revisie schortte de executie van het gewraakte vonnis niet op.

Als de verzoekende partij door het Hof tot revisie werd toegelaten, kwam de procedure op gang, te beginnen met een dagvaarding van de tegenpartij binnen zes weken en het indienen van de stukken door partijen. De 'impetrant ter revisie' diende op de vastgestelde rechte dag zijn argumenten schriftelijk in een memorie aan het Hof over te leggen. De tegenpartij had nu op zijn beurt weer een termijn van zes weken om daarop te reageren. Partijen mochten geen nieuwe feiten aanvoeren, zodat recht gedaan werd op basis van dezelfde stukken die eerder ter tafel waren gekomen. De zaak moest vervolgens door de respectieve advocaten worden afgeconcludeerd, waarbij geen verdere excepties toegelaten werden. De uitgewisselde stukken werden, voorzien van een inventaris, in een verzegelde proceszak bijeengebracht.

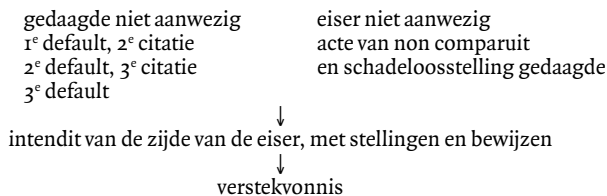
Schema van de civiele procesgang

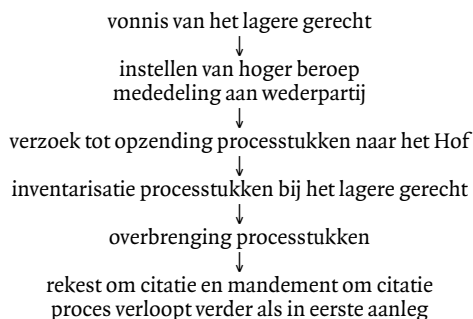
a. beide partijen verschijnen

b. een der partijen verschijnt niet

Schema procesgang in hoger beroep

Het vervolg was nu dat de eisende partij binnen drie maanden na afsluiting van deze fase aan de Landdag (en als die niet bijeen was: aan het Hof) moest verzoeken om benoeming van een aantal raadsheren van buiten het Hof om de kwestie (mede) te beslissen. Voor het selecteren van die toegevoegde rechters waren meerdere mogelijkheden: ten eerste kon de Landdag uit zijn eigen midden, op voorstel van de drie kwartieren, zes afgevaardigden als toegevoegde rechters aanwijzen. Ten tweede kon het Hof zich versterken door andere rechtsgeleerden uit het eigen gewest daarvoor uit te nodigen. Ten derde konden ook raadsheren van andere gewestelijke justitiehoven aangezocht worden om als reviseurs op te treden. Artikel 5 van de Ordonnantie stelt vast dat dit er in ieder geval vijf moesten zijn. Het Hof nodigde hen namens de Landschap uit. De namen van de toe te voegen rechters werden aan beide partijen meegedeeld en die konden de voorgestelde rechters wraken.

Als de toegevoegde reviseurs bekend en geaccepteerd waren, diende de eiser het Hof te verzoeken een datum vast te stellen voor de behandeling, én diende hij een bedrag te dekking van de proceskosten bij de griffier in consignatie geven. Naast de rechters-reviseurs van buiten moesten er ook vier raadsheren uit het Hof, die bij het opstellen van het oorspronkelijke vonnis betrokken waren geweest, de zaak opnieuw beoordelen. Mochten er echter onder die vier raadsheren een of meer zijn die indertijd al een afwijkend oordeel, dus een minderheidsstandpunt, hadden gehad, dan mocht er daarvan maximaal één in functie blijven. Het streven was er kennelijk erop gericht bij een revisiezaak de meerderheid van de rechters uit reviseurs van buiten te laten bestaan. De beslissing over het al dan niet reviseren van de gewraakte uitspraak werd door een gremium van negen rechters genomen.

7 EEN PROCES IN EERSTE AANLEG

*De casus Johanna Gerverdink, weduwe van
dr. F.W. van Gelder, tegen G.A. van Schleussing
q.q. namens de heer van Borculo*¹

7.1 De aanleiding tot het proces

De kwestie die onderwerp van dit proces in eerste aanleg was, betrof de vrijdom van de tol en het weggeld die alle burgers en inwoners van het stadje Borculo zouden hebben bij de Lebbingbrugge (ook wel: Lebbenbrug). Dit was een brug over de Berkel, gelegen aan de westzijde van de stad aan de Hessenweg naar Ruurlo. Die plek is nog steeds zeer herkenbaar, daar er nu het boerderijmuseum de Lebbenbrugge in is gevestigd, gewijd aan het boerenleven in de Achterhoek aan het begin van de twintigste eeuw. Dit museum bestaat al sinds 1931, toen de oud-Saksische boerderij aangekocht kon worden door de Meester H.W. Heuvel-stichting. In die boerderij was tevens lange tijd een herberg en die bewuste tol gevestigd.

De heer van de heerlijkheid Borculo – dat was indertijd Otto graaf van Limburg Stirum en Bronkhorst – verkreeg bij vonnis van het Hof van Gelre en Zutphen van 17 juli 1669 het recht om tol en weggeld te heffen ten behoeve van de aanleg en het verdere onderhoud van het weggedeelte van Borculo naar Lebbingbrugge en de bouw van een brug aldaar. Tien jaar later (19 december 1679) stelde het Hof de tarieven voor het passeren van de tol vast, op basis van een uitspraak van de erfstadhouder Willem III (namens de Staten van Gelre en Zutphen).² Binnen één maand daarna richtten burgemeesters en gemeenslieden van Borculo zich tot de graaf met het verzoek hen vrijstelling te verlenen van die tol en het weggeld voor goederen en producten voor eigen gebruik van de burgers en inwoners van Borculo en voor noodzakelijke reizen naar naburige plaatsen en steden. De graaf stemde daar op 15 januari 1680 mee in, met dien verstande dat dit niet zou gelden voor goederen die voor de handel bestemd zouden zijn, dat op fraude een boete van 25 goudgulden gesteld werd en dat hij zich te allen tijde het recht voorbehield tot aanpassing of intrekking van dit voorrecht. Aan het einde van 1680 werd een verzoek vanuit dezelfde geledingen uit Borculo om burgers en inwoners die meereizen op karren en wagens anders te belasten dan de andere reizigers, eveneens ingewilligd: voor hen werd het tarief gehalveerd. Het lijkt erop dat de regeling meer dan een halve eeuw naar tevredenheid heeft gefunctioneerd.

In 1745 bleken er toch problemen te zijn ontstaan, daar in december van dit jaar het tolhek door toedoen van een burgeres en inwonerster van Borculo werd vernield.

¹ AHG, inv.nr. 5822, afkomstig uit de hoofdreeks civiele processen, inv.nrs. 4907-5977. Het procesdossier is volledig digitaal beschikbaar op de website van het Gelders Archief.

² Groot Gelders Plakkaatboek, II, kol. 495 en 496.

De boerderij bij de Lebbingbrugge. Foto: Openluchtmuseum, Arnhem.

Die Borculose dame was niet zomaar iemand: Johanna Gerverdink, weduwe van dr. F.W. van Gelder, in leven burgemeester van Borculo. Over het hoe en waarom van die actie tasten we in het duister, maar het gevolg was dat de toenmalige heer van Borculo, Georg Detlof, rijksgraaf van Fleming, die sinds 1742 heer van de heerlijkheid Borculo was, op 22 november 1746 het privilege, uitsluitend met betrekking tot de burgemeestersweduwe, buiten werking stelde. Dit geschiedde door

een verklaring van dien aard op te nemen in het gerichtsprotocol van Borculo, op verzoek van G.A. van Schleussing, die in dezen als gevolmachtigde van de graaf optrad. Dit besluit werd schriftelijk zowel aan de weduwe Van Gelder als aan de pachter van de tol meegedeeld.

Beide partijen maakten in het kader van dit geschil gebruik van een eigen juridische vertegenwoordiger. Voor Johanna Gerverdink was dat in eerste instantie dr. J.H. van Basten, voor Van Schleussing dr. Cornelis Ravensberg. Beiden hadden de eed als advocaat in het kwartier van Zutphen afgelegd: Van Basten op 4 september 1738, Cornelis Ravensberg deed dit op 19 december 1747.³ Van Basten was niet ingeschreven als advocaat bij het Hof in Arnhem, zodat deze voor de weduwe van Gelder een andere advocaat moest gaan zoeken die wel bevoegd was om bij het Hof op te treden. Dit werd dr. J.C. Copes van Hasselt (1709-1781), oorspronkelijk afkomstig uit Zutphen, die na zijn promotie in Utrecht op 23 september 1729 de eed als advocaat bij het Hof aflegde. Zijn betrokkenheid als advocaat in deze zaak is echter zeer opmerkelijk, daar hij bij het Hof al behoorlijk carrière had gemaakt: in 1741 was hij aangesteld tot substituut-momber, in 1747 werd hij momber, om tenslotte in 1773 ordinaris raadsheer te worden. Zijn optreden in deze zaak is zo bijzonder, omdat het aan raadsheren, (substituut-)mombers en griffiers in principe niet toegestaan was als advocaat op te treden in zaken voor het Hof.⁴ Een verklaring voor zijn optreden in deze zaak zou kunnen zijn dat de momber *qualitate qua* als advocaat ging optreden in deze zaak, want het ging om een kwestie die aan de rechten en bevoegdheden van de Staten en het Hof raakte. Dat had immers in 1679 het toltarief vastgesteld. Bescherming van de hoogheidsrechten van het gewest behoorde namelijk tot het takenpakket van de momber. Er blijkt in ieder geval tussen beide procesvertegenwoordigers van de weduwe Van Gelder contact te zijn geweest.⁵

G.A. van Schleussing had als advocaat dr. H.H. Ottens in de arm genomen. Herman Hendrik Ottens, geboortig uit Arnhem, studeerde in Utrecht, promoveerde al-

3 De lijst met advocaten die in het kwartier van Zutphen de eed hebben afgelegd bevindt zich in: GldA, Archief Staten van het kwartier van Zutphen, inv.nr. 1364. Vgl. p. 71, nt. 5.

4 Maris, *Inleiding*, 62; zie ook art. 1 van de Kanselarij Ordonnantie uit 1622/1651.

5 GldA, Archief van Basten/van Basten Batenburg, inv. nr. 80 brief van Copes van Hasselt aan zijn confrère J.H van Basten d.d. 5 december 1747.

daar op 26 mei 1725 en legde een maand later de eed als advocaat bij het Hof af. Ten tijde van het proces was hij al bijna 25 jaar actief als advocaat. De eigen raadsman van Van Schleussing, dr. Cornelis Ravensberg, was weliswaar in 1731 ook als advocaat bij het Hof toegelaten, maar mogelijk werd de voorkeur gegeven aan de grotere expertise van Ottens als advocaat bij het Hof. Dit is opmerkelijk, daar Ravensberg vóór zijn toelating als advocaat als klerk bij het Hof werkzaam was geweest.⁶

De vraag is waarom het Hof van Gelre en Zutphen in Arnhem bevoegd was kennis te nemen van een geschil dat zich voordeed in de heerlijkheid Borculo in het kwartier van Zutphen. Mogelijk had de eiseres weinig vertrouwen in de onafhankelijkheid van de rechtspraak in stad en schependom van Borculo, die immers onder leiding stond van (vertegenwoordigers van) de heer van de heerlijkheid. De eisende partij mocht zich tot het Hof wenden, daar die instelling conform artikel 16 van de Kanselarij Ordonnantie bevoegd was kennis te nemen van alle possessoire zaken. Of, zoals de missive om citatie stelde: [het Hof], *welker jurisdictie in possessoire zaken notoir is gefundeert*'. De bevoegdheid van het Hof stond daarom niet ter discussie. Er is van de zijde van de andere partij geen enkel bezwaar tegen het aanbrengen van dit geschil bij het Hof aangetekend.

7.2 De aanvang van het proces

Op 23 december 1747 ontving het Hof van advocaat Copes van Hasselt een *mandement om citatie*, gecombineerd met het verzoek tot handhaving van de status quo, gericht tegen de genoemde G.A. van Schleussing. Nog diezelfde dag besloot het Hof tot afgifte, met de volgende bewoordingen: '*Fiat citatie, blijvende alles tot den dage dienende in staat*'. De eiseres kreeg niet alleen toestemming om een dagvaarding uit te (laten) brengen, maar het Hof besloot tevens dat de bestaande situatie ongewijzigd moest blijven. Dit laatste werd *statering* genoemd.⁷

Op 30 december 1747 werd de *missive om citatie* door Lubbertus Hartemink, bode bij het Hof, bezorgd bij G.A. van Schleussing in Borculo. In deze brief werd aangekondigd dat er in de onderhavige kwestie een zittingsdag bij het Hof was gepland op 7 maart 1748 in de morgen, alwaar de gedaagde ofwel in persoon moest verschijnen of zich door een gevolmachtigde moest laten vertegenwoordigen. Zoals gebruikelijk werd daarbij vermeld dat de eventuele procesvertegenwoordiger twee dagen voor de geplande zittingsdag om 11 uur 's ochtends ten Hove moest verschijnen om zijn volmacht te tonen. De zaak was voor de beoogde zittingsdag (7 maart 1748) op de rol gezet.⁸ Zover kwam het echter niet, want al voordien (27 februari) diende de advocaat van de eiseres een verzoek werd in om uitstel van veertien dagen, waarmee het Hof akkoord ging.⁹ De advocaat van Van Schleussing, H.H. Ottens, werd nog diezelfde dag op de hoogte gesteld. Dit uitstel gold ook voor een gelijktijdig bij het

6 Keverling Buisman, 'Advocaten Hof Gelre en Zutphen', 113.

7 AHG, inv.nr. 1193 (Appointementenboek), fol. 14.

8 AHG, inv.nr. 6031 (Rolboek 1731-1766), in dato.

9 AHG, inv.nr. 1193 (Appointementenboek), fol. 19.

Op: 23. Decemb. 1747

Het Hof heeft de Verboege
Citatie, Blyvende allet tot de
dag orenende in Staat. Aldom
L. Gronhem den 23. Decemb. 1747.

Jvan Epen,

Handen Hore.
Provinciaal van Gelderland.
Edele Mogende Heeren.

Geestheer de verentelyfte Jannen, Johanna
Germeidina Weduwe van Nijlen Dr. R. W.
van Gelder raadshout als regent van
de suppliant is Burgerste en fagge-
tere der Stadt Borrielloe.

Dat de Borgeers en faggetere der Stadt zijn
in ene rust en Vredige possessie van
Vrijdom van den Tol of weggelt aen de
Lebbing-Brugge, de goederen van
koopluijden de negotie betreffende
salen niet gesondert.

Dat de supplette van het Burgerrecht en
privilegien der Stadt genieten
en geene negotie hebbende, nede in
de possessie is van dien Vroze. Vrijdom
en daer inne ten allen tijden gewust is,
En al Schoon het dus niemant betaamt
hadde de supplette in dese haere rust
en Vredige possessie, te turberen en
te storen.

Sel. Hoe als. Mandement.

Mandement om citatie, met mandement van het Hof, 23 december 1747. Gelders Archief, AHG, inv.nr. 5822, scan 616.

A. 2°
Relatie ik, Ouderzeker Bode 't Hofes
van Gelderland, ter instantie van de Heerme-
ter van Hasselt, daerint sijde Johanna gewes-
ene wed^e van wijlen Der H. W. van Gelder, te
hebben overgebracht en 't Hofes missive van
Citatie houdende aan G. A. van Schleussing, by
qualificeerde als voln^d van den grave van
Flemming Heer van Borculo, en gemelte
missive in handen gestelt van toren gemelte
G. A. van Schleussing: gedaan te Borculo
op den vestigsten Decemb^r. 17^e hondert
seven en veertigh Lubbertus Hastemink

Relaas van de bode van de betekening van de dagvaarding, 30 december 1747. Gelders Archief, AHG, inv.nr. 5822, scan 166.

Hof lopend proces tussen de huidige en de voormalige heer van Borculo, respectievelijk de graaf van Fleming en de graaf van Limburg Styrum, over de betaling van een deel van de koopsom voor de heerlijkheid. In beide zaken was dr. J. Copes van Hasselt als advocaat betrokken.

De gedaagde lijkt geen aanstalten te maken om aan de oproep gehoor te geven. Sterker nog, hij heeft op 8 februari 1748 nogmaals geprobeerd tol te heffen van een voerman die goederen vervoerde voor de weduwe Van Gelder. Na enig gedoe zijn de tolgelden uiteindelijk betaald. De actie was echter in strijd met de voorziening van het Hof dat alles 'in staat' zou moeten blijven, vandaar dat de weduwe Van Gelder nog een tweede proces (via haar advocaat Copes van Hasselt) bij het Hof aanhangig maakte, waarin zij bezwaar tegen de inbreuk aantekende. Die eiste namens zijn cliënte dat gedaagde haar vanwege de gedane inbreuk volledig schadeloos moest stellen en zich in de toekomst zou onthouden van dergelijke inbreuken. Op 6 maart 1748 gaf het Hof daarop wederom een 'fiat citatie' af. Gedaagde was hier ook weer G. A. van Schleussing, die namens de graaf van Fleming, heer van Borculo, optrad met ook weer Ottens als advocaat.¹⁰ Op 16 maart werd de 'beslotene brief van citatie' namens eiseres aan de gedaagde overhandigd door Derk de Groot, bode van het Hof. Daarin werd gedaagde opgedragen om op 2 mei 1748 voor het Hof te verschijnen.

Er liepen nu dus twee verschillende processen tussen partijen, het eerste over de opheffing van de tolvrijdom van de weduwe Van Gelder, het tweede over de inbreuk op het besluit van het Hof. De gedaagde zag zich nu kennelijk wel genoodzaakt ac-

¹⁰ Idem, fol. 19v.

tie te ondernemen en schakelde advocaat Ottens in, waarbij ook de eerste dagvaarding betrokken werd. Ottens diende begin april een verzoek bij het Hof in om een nieuwe rechtstag vast te stellen, daar de eerste zaak door het tijdsverloop van de rol geraakt was. Het Hof bepaalde daarop op 10 april 1748 dat de partijen opnieuw op 2 mei voor het Hof zouden moeten verschijnen. Dit besluit werd op 13 april aan advocaat Copes van Hasselt overgebracht, die er een kopie van verzocht (en verkreeg). Ook voor de tweede zaak werd 2 mei 1748 als datum op de rol vastgesteld.

Akkoord tussen partijen

Zodoende stonden voor 2 mei 1748 de beide zaken tussen Johanna Gerverdink, weduwe van Gelder, en G.A. van Schleussing q.q. op de rol. Als vierde zaak op die dag kwam de kwestie van de inbreuk en als zevende de eerdere kwestie over de intrekking van het tolprivilege aan de orde. In deze beide geschillen werden nu door de advocaten van partijen 'Aanspraken' en 'Antwoorden' overgelegd. De advocaten verzochten het Hof nogmaals om uitstel van verdere behandeling te verlenen, een verzoek waarop gunstig beschikt werd. Veertien dagen later (16 mei) verschenen partijen wederom voor het Hof en legden zij een gezamenlijke verklaring over aangaande de manier waarop zij de beide geschillen verder procedureel zouden willen afhandelen. In die tussenliggende veertien dagen waren de advocaten van beide partijen, dr. J.H. van Basten en dr. J.C. Copes van Hasselt, namens Johanna Gerverdink, weduwe van dr. F.W. van Gelder, enerzijds en de doctores H.H. Ottens en C. Ravensberg als gevolmachtigden van de kapitein G.A. van Schleussing, handelend namens de graaf van Fleming, anderzijds, met elkaar in overleg gegaan en hadden op 6 mei overeenstemming bereikt, die in een overeenkomst ('reces' genoemd) werd vastgelegd. Deze overeenkomst had allereerst betrekking op het geschil over de intrekking van het tolprivilege (dat op de 2e mei op de rol had gestaan en waarvan 'van aanspraak en antwoord [was] gedient'). Afgesproken werd verder de repliek en dupliek niet meer mondeling, maar geheel schriftelijk af te afhandelen, waarbij telkens termijnen van twee maanden gehanteerd zouden worden, lopend vanaf de dag van het ontvangen van de kopieën van de overgelegde geschriften, zonder enig uitstel, en dat van enige vorm van aanmaning ('compellen') geen sprake zou kunnen zijn. Met betrekking tot het andere geschil, aangaande de vermeende inbreuk op het tolprivilege, dat immers op diezelfde dag (2 mei) ook op de rol gestaan had, werd bepaald dat het privilege vooralsnog gehandhaafd zou blijven, omdat de advocaten voor stopzetting de instemming van hun opdrachtgevers nodig hadden. Het Hof ging op 16 mei 1748 met dit 'reces' akkoord, evenals met de daarin vastgelegde procedure en termijnen. Opmerkelijk is dat deze overeenkomst tussen partijen niet voorkomt in het 'Register van recessen en acten' dat het Hof speciaal hiervoor bijhield.¹¹

Verder is bijzonder dat er hierna van beide processen geen enkele inschrijving meer op de rol voorkomt. Van het proces over de inbreuk is dit misschien niet zo

¹¹ Het staat in ieder geval niet in: AHG, inv.nr. 6257 (1694-1750).

verwonderlijk, omdat aannemelijk is dat beide partijen dat geschil hadden beëindigd. Van de tweede proces zijn alleen de aanspraak en het antwoord bekend en geen verdere stukken. Het proces ten principale over de tolvrijdom vond wel voortgang, maar dan kennelijk buiten de rolprocedure om.

Het proces ten principale: aanspraak en antwoord

Zoals gemeld had de advocaat van de eiseres al op de eerste rolzitting op 2 mei 1748 zijn eis ('Aanspraak') overgelegd. De tekst van de eis zelf was niet al te omvangrijk (zes pagina's), en telt 27 artikelen. De eis luidt als volgt:

Dat bij sententie van deese Hove den gedaagde in sijn aangematigde qualiteit sal worden gecondemneert om de gelibelleerde spolie, turbel en indragt in des impetrants possessie door hetgeen in actis vermeldt, gepleegt met alle gevolgen en aancleven van dien kost, en schadeloos af te schaffen en sig te wagten van sulken in 't toekomende meer te doen cum expensis ofte etc. En also uijt het geen voors. is, profluert dat in deesen de impetrante am schijnlijksten in de possessie gevonden word, so contendeert deselve in cas van proces meede tot adjudicatie der provisie.

Kortom, het Hof zou de gedaagde moeten veroordelen tot een volledige schadeloosstelling aan de eiseres vanwege de inbreuk op haar tolvrijdom en gedaagde zou verder af moeten zien van inbreuken in de toekomst, met veroordeling in de kosten. Ter adstructie werden zestien bijlagen toegevoegd, genummerd A-H, soms met wel vier subnummers (bijvoorbeeld C primo, C secundo, C tertio en C quarto). Deze bijlagen bevatten voornamelijk bewijsstukken aangaande de stappen in het proces en getuigenverklaringen van andere burgers en inwoners aangaande de rechten van de burgers en inwoners van Borculo, aan hen verleend door de heer. Daartegenover legde advocaat H.H. Ottens namens de gedaagde zijn 'Antwoord' over, met een omvang van 71 artikelen. De advocaat van de gedaagde stelde dat eiseres in haar eis niet ontvankelijk verklaard zou moeten worden. Ook hierbij werd een aantal bijlagen gevoegd, genummerd 1-10. De belangrijkste bijlagen werden gevormd door de besluitvorming over de instelling van de tol en het toltarief, alsmede de verzoekschriften van de inwoners van Borculo aan de heer om vrijstelling van de tol en diens besluiten daaromtrent.

Replik, dupliek, 'Debath' en 'Straffe'

Na het akkoord over het schriftelijk verder procederen werd op 6 augustus 1748 de 'Replicq' van de advocaat van de eiseres ingediend, een omvangrijk geschrift (circa vijftig bladzijden), met 246 afzonderlijke 'artikelen', waaraan een vijftal bijlagen wordt toegevoegd, genummerd J, K, L primo, L secundo en M. De reactie daarop van de zijde van de advocaat van de gedaagde, de 'Duplicq', dateert van 29 januari 1749. Deze dupliek was even omvangrijk als de repliek en omvatte vrijwel evenveel artikelen, namelijk 240 (circa vijftig bladzijden). Er was nog een enkele bijlage bij gevoegd. De in de overeenkomst van 6 mei vastgelegde termijnen van telkens twee maanden werden hierbij niet in acht genomen: tussen de repliek en de dupliek zat

by'pene, dat op de minste van dien sal
worden geprocedeert tot last. en med. van
den Hove.

Den 16 may 1748.

Op requeste van wederzijts
Becendens in saecke van
Johanna Gerverdeind
wedue van Jhr. Th. W. van
Gelberter sene En G. d.,
van Schlemming op. te
anderen zijde

Het Hoff gezien dese requeste met het
lygende rees tussen desche overtschijf-
ten behandelan van haer saecke in cas
van spolie ingegaten, approbeert en ratifi-
ceert het voors. rees om effect te gewin-
nen als ~~gereguleert~~ in saecken was van
de aanspraken en antwoord voor schriftlijken
ghaviden worden, en om verder schriftlijken
van twee maanden tot twee maanden a
die ~~recepte~~ copie persumptorie en son-
der dat compeller plaatsen sulken hebben
by' replyen en duplijken te worden gevolgt
alles met meerder by dat rees darvat.

Op requeste van Thans
Jan Haack

Het Hoff ordonneert hier mede wickman
Brants off der leker valant om alnogh
binnen 14 daegen nae insinuatie te de-
nen van de aangestogene replyen

Op requeste van weder-
zijts partijen in saecke van
Ernst Bass Ca Jach Lueck
en in sulds

Het Hoff verleent in de aangestogene saecke
vijftiel voor den tyd van 14 daegen, en
assigneert dien valgen partijen van veld
tegen den ... H. d. d. van v. d. H.
Hove ten eynde in desen gerveert ins. sal
Op requeste van weder-

Besluit van het Hof met be-
trekking tot de te volgen
procedure, 16 mei 1748.
Gelders Archief, AHG,
inv.nr. 1193, fol. 25v.

Ingediend door Adv. J. P. Copes
van Hasselt den 28^{en} maart 1749

M. J. W. H.

Debath den Hove Pro,
vinciaal van Gelderland over,
gegeven uijt de naam ende
van wegens Johanna Gerver,
denck Weduwe van wijlen Dr.
J. W. van Gelder Burgemeester
en Ingelietene der Stad Borch,
loc, geassisteert als regens,
Impetrante ter eene

op en Tegen

Het extract uit de Dupliec
cum annexis welgeent Hove
overgegeven op de naam van
J. A. Van Schleuttingh sich
qualificerende als Volmagti-
ger van den Heere Grave van
Fleming Heere van Borchelo
gedaagte ter anderen zijde,

Ere Mogende Heeren.

1.

D'Impete sal hier bij tot straffe van
tegendeels nieuw bijgebragte met weinigen
dienen :

2.

Dat den ges- abusivelyk voorgeeft, dat de

een periode van bijna zes maanden. In de tussenliggende periode waren kennelijk procedurele aspecten aan de orde gekomen die een vertraging hadden veroorzaakt. Zo ging het Hof in zijn besluit van 10 december 1748 akkoord met een verzoek van een der partijen om een bepaald ‘antwoord cum annexis’ in te mogen zien en te onderzoeken, aangezien de wederpartij daarmee had ingestemd. Aan het einde van die maand (21 december 1748) werd de termijn voor de dupliek op verzoek van beide partijen door het Hof verlengd, en wel tot uiterlijk 30 januari 1749.¹² Daar hield de advocaat van gedaagde zich netjes aan, gezien het tijdstip van inlevering van de dupliek (29 januari 1749).

Wie nu zou verwachten dat het proces met de uitwisseling van deze stukken (aanspraak, antwoord, repliek en dupliek) in de eindfase terecht zou zijn gekomen, vergist zich. Het proces werd voortgezet met de indiening van een ‘Debath’ door de advocaat van eiseres op 28 maart 1749. De termijn van twee maanden werd hierbij wel in acht genomen. Het stuk telt circa dertig bladzijden, en omvat 117 afzonderlijke artikelen, met twee nieuwe bijlagen (M primo en M secundo). Dit ‘Debath’ komt procedureel overeen met een tripliek, de reactie van de eiser op de dupliek van gedaagde. Opmerkelijk is dat nergens in de reglementen en ordonnances met betrekking tot de procesgang bij het Hof in Gelre en Zutphen de term ‘Debath’ (en de later nog te noemen ‘Straffe’) voorkomt. Dit ‘Debath’ richtte zich op een specifiek onderdeel van de dupliek, namelijk op de echtheid van enkele bijlagen waarop het betoog van de verweerder in hoofdzaak was gegrond. Dit betrof, zoals bijna te verwachten was, de vraag of het verzoekschrift van de magistraat van Borculo uit 1679 om vrijdom van de tol wel echt was. De advocaat van eiseres trok de juistheid en volledigheid van de kopieën in twijfel, met name de ondertekening, en zette ook vraagtekens bij wie toegang tot de stukken had, die immers alleen op het stadhuis van Borculo lagen en niet voor iedereen ter inzage waren. In zijn visie zouden die stukken bij de definitieve beoordeling van de kwestie buiten beschouwing dienen te blijven. Hierop reageerde de advocaat van de tegenpartij, de gedaagde, op zijn beurt met een ‘Straffe’, die door advocaat Ottens ingediend werd op 21 juni 1749. Deze bevat dertig artikelen, met als bijlagen de nodige bewijsstukken. Hij beperkte zich daarin tot het aantonen van de authenticiteit van die stukken en van de daarop voorkomende handtekeningen. Hierop volgde dan nog een ‘Debath’, ingediend door J.C. Copes van Hasselt op 21 oktober 1749. Dit tweede ‘Debath’ telde 83 artikelen. De advocaat spitst zich hierin voornamelijk toe op het aantonen van de onechtheid van de bewuste stukken en trekt de authenticiteit van de ondertekeningen in twijfel. Met de indiening van dit tweede ‘Debath’ werd de schriftelijke procedure afgerond, bijna twee jaar na de start van de zaak.

¹² GldA, AHG, inv.nr. 1193, resp. fol. 48v en 49v.

Afsluiting van het proces: de sententie

Toen alle fasen van het proces doorlopen waren, kon de procesgang afgesloten worden met het bijeenbrengen van processtukken. Daarvoor stelde het Hof een afzonderlijke dag vast, waarschijnlijk op verzoek van partijen. Dit zogenaamde *funneren* van de stukken geschiedde voor de griffier. Dit vond pas plaats op 28 maart 1750, toen de advocaten van beide partijen alle gewisselde processtukken (met aanspraak, antwoord, repliek, dupliek, debath, straffe en 2e debath) op volledigheid controleerden en collationeerden en daarvan een inventaris werd opgemaakt. De stukken werden in een proceszak gedaan en bij de griffie bewaard. Het was nu aan het Hof de procedure af te ronden.

De sententie in deze zaak wordt uiteindelijk uitgesproken op 14 november 1750. Het vonnis begint met een korte aanduiding van de partijen en hun standpunten, om dan te vervolgen met:

Gesien desselve aanspraak en antwoord, voorts replicq, duplicq, debath op enige duplicate documenten, straffe en debath op de stukken, hetselve debath annex, met alle bijgevoegde bewijs, schijn en bescheid, nadat in de saecke geconcludeert, van verdere productie gerenuntieert en regt begeert was, voorts alles ge-examineert en overwogen, hetgeen in desen te examineren en te overwegen stonde, het voorsz. Hof doende regt, verclaert de impetrante in haer eisch en conclusie in cas van spolie genomen niet te sijn ontfanckelijck of gefundeert, de gedaegde daarvan absoluterende, en de costen deser procedure niet te min om reden compenserende. Gesien en uijtgesproken in den Raed van Gelderland te Arnhem, den veertiende november 1750.

Johanna Gerverding, weduwe Van Gelder, verloor dus het proces; de heer van Borculo kwam als winnaar uit de rechtsstrijd. Wel vond het Hof aanleiding om de proceskosten gelijkelijk tussen partijen te verdelen. Het Hof legt aan de procespartijen ieder een rapportgeld op van 24 ducatonen (36 gulden) in de 'acte ad audiendam sententiam' van 13 november 1750.

Willem Hendrick Raack Impt.

Antony van Geyzenbeek aumt gids
Hee deff bevoont in desen te beedenen ordonneere
parthyen om tegens Dingsdag de wefen tal den
vier en twintighen November aenstaende des
smorgens te elf uyren te erklynnen voor Heeren
Commisfionen ten fine van accommodatie meer
te verfoeg en gecommitteere syn de Heeren
Willem Raynue Bransfen der leyke regien doctor
en Alexander Diederich van Gaen tot Helgen
mede Raeden; Actum Amhem den 3 November
1750.

Johanna Gervedonck weduwe van
Gelse Impt.

Gustaaf Adam van Schlenkerff gids.
In saecke hangende voor den Hove des Fursten-
doms Gelse en Graeffschaps Zutphen ongedaen
tussen Johanna Gervedonck weduwe van wylen
dr. J. W. van Gilder gradfstaenwals regent, Im-
petrante te sene, en Gustaaf Adam van
Schlenkerff als volme van Georg Desch des H. R.
Rykt Grave van Fleming, Heer van Broule
Gedaegde te anderen leyke; De Imptante
e eyndens haere aentpraech concluderende
Dat by sententie van desen Hove den Gideff
in synre aengemacichte qualiteit tal worden
gecondamneert om te gelykellende leyke
turbel en indrage in des Imptants proffespe
door het geene in actis vermeldt gelyke
mer alle gevolgen en aenleven van dien
coffe en Schadeloot ofte schafften, en sig te wapen
van sulx in teaccomande meer te doen, cum
expensis, Den Gedaegde daer tegens by syn
andwoord concluderende, dat by sententie
van desen Hove de Imptant in haer eynde en

Conclusie in cas van Spolie genomen, zal worden
verklaart niet te zijn ontfankelijk of gefundeert
den Gedagte daer van afdoelende een expers of
Giften deselve Vantpraech en antwoord, voorts replich,
duplich, debath op eenige dupliche documenten,
straffe en debath op de fpeculen deselve debath annex,
morale byzondere leeuw, schyn en beleed, na dat
in de faecke geconcludeert van verdere productien
gecommiteert en regt begeert was, voorts alles ge-
examineert en overwogen, het geen in desen te
examinieren en te overwegen ftonde, Het voorts Hoff
daende regt, verclaert de Impetrante in haer eynde
en conclusie in cas van Spolie genomen niet te
zijn ontfankelijk of gefundeert, den Gedagte daer
van afdoelende, en de coften deser procedurie niet
te min om redenen compenfierende, Gekeem en
uytgefproken in der Raede van Gelbuland te
Amftom den veertenden November 1750.

Friedrich Willem van Inaet tot
Wickraet Juyt

Arnt van den Steen. wmb. Gedons

Het Hoff gehen de Vantpraech en antwoord, mits
gaders replich en duplich bevoent in dese faecke
te deanderen, ordonneert partijnen ontzagen
Donnerdag viersten Sal den Levenvaenden
December aenstaende des morgens ten elf
uyren te eckijnen voor Heeren Commiffarien
ken fine van accommodatie, want te verfolge
en gecommiteert zijn de Heeren Johan
vygh tot de Moor en Appelenburg en Frans
Gobert van Lynden Heer van Schinnen
mede Raeden, Actum Amftom den agtien
twintigften November 1750.

8 EEN PROCES IN HOGER BEROEP

*De casus van de joodse koopman Harts Benjamin enerzijds
en Theodorus Hendrikus Westhoff en Frederik Meijerink
anderzijds, 1763*

Wat vooraf ging¹

Op 14 december 1761 sloten Harts Benjamin, joods koopman woonachtig in Vreden (Duitsland), enerzijds en Theodorus Hendrikus Westhoff en Frederik Meijerink, kooplieden in compagnie in Winterswijk, anderzijds een overeenkomst over de levering van 30.000 eenheden proviand ten behoeve van de voorraadvorming in verband met oorlogsdreiging. Deze leverantie was onderdeel van een veel grotere bestelling die in totaal meer dan 150.000 eenheden omvatte, waarbij ook andere partijen betrokken waren. De eenheden zouden binnen zes weken bij de magazijnmeester in Winterwijk afgeleverd moeten worden. Iedere eenheid zou bestaan uit 8 pond tarwe, 10 pond hooi en 5 pond stro, voor een bedrag van 10¾ stuiver per stuk. De leveranties zouden een week later moeten starten. Op dat moment (21 december) werd daar in een nadere bepaling aan toegevoegd dat iedere keer dat Westhoff en Meijerink 6.000 volledige porties afgeleverd hadden, er prompte betaling zou volgen. Op 2 februari 1762 waren pas 12.000 eenheden afgeleverd, dit was dus al te laat als de dag van het contract als uitgangspunt werd genomen. Die vertraging werd veroorzaakt doordat de magazijnmeester pas omstreeks 24 december in Winterswijk gearriveerd was om de goederen in ontvangst te nemen, en door slechte weersomstandigheden. Harts Benjamin zou daarvoor conform afspraak een bedrag van 6.430 gulden moeten betalen. Daarvan betaalde hij direct 4.960 gulden contant, zodat hij nog een bedrag van 1.470 gulden verschuldigd bleef. Benjamin beloofde dit bedrag op 5 februari te voldoen. Gezien het vervolg moeten partijen elkaar onderling toen al niet erg vertrouwd hebben.

Toen de betaling van het nog uitstaande bedrag uitbleef, werd hij daarvoor op 11 februari 1762 door Westhoff en Meijerink op straat in Winterswijk aangesproken, ook omdat zijzelf naar hun zeggen door hun eigen toeleveranciers werden lastig gevallen. Benjamin verklaarde echter geen geld te hebben, maar wilde wel een wissel ter waarde van 800 gulden afgeven om daarmee een deel van zijn uitstaande schuld te voldoen. Westhoff en Meijerink vonden dat aanbod niet acceptabel en verhinderden

1 Zie voor de stukken van dit proces in eerste aanleg: Erfgoedcentrum Achterhoek en Liemers, Doetinchem (ECAL), Oud Rechterlijk Archief Bredevoort, inv.nr. 186 (Judicieel protocol van Winterswijkse zaken, 1755-1781), fol. 179v-244, en inv.nrs. 236, 240 en 380; ook: AHG, inv.nr. 6666 (Appelprocesdossier), ad D (de stukken aangaande het proces in eerste aanleg). Informatie over de plaatsing van zaken op de ordinaris rol en de rol der appellens is afkomstig uit het Rolboek, AHG, inv.nr. 6031 (1731-1766).

vervolgens dat Benjamin er op zijn paard vandoor zou gaan. Zij lieten hem arresteren en door de voogd (de schout) van Winterswijk overbrengen van zijn vaste logement De Keizerskroon naar herberg De Klok, waar hij in gijzeling gehouden zou worden. Zij waren kennelijk bevreesd dat Benjamin door het land te verlaten – hij woonde immers net over de grens in Vreden (Duitsland) – zich aan zijn verplichtingen zou kunnen onttrekken.

Deze kwestie zou de aanleiding vormen voor een aantal processen, die zich ten dele zouden afspelen in de omgeving van Winterswijk, binnen de heerlijkheid Bredevoort, in het oosten van het gewest Gelre gelegen. In die omvangrijke heerlijkheid functioneerde een gericht waaronder drie banken ressorteerden, die van Winterswijk, Aalten(-Dinxperlo) en Bredevoort zelf. Maar ook bij het Hof in Arnhem zou dit geschil aan de orde komen.

De gijzeling beëindigd

De eerste vervolgacties vonden al direct de volgende dag (12 februari) plaats: Westhoff en Meijerink verzochten – via hun advocaat W.H. Wentholt² – nog diezelfde dag toestemming van het gericht van Bredevoort, bank van Aalten, voor de gijzelingsactie. Harts Benjamin beklaagde zich op schrift bij de bank van Aalten over de onrechtmatige handelwijze die hem ten deel gevallen was. Door de gijzeling kon hij zijn normale activiteiten niet ontplooiën en leed hij grote financiële schade. Zijn verzoek om vrijlating werd ingediend door zijn advocaat, dr. W.H. Klinkenberg van Echten.³ Daarbij stelde hij een tweetal borgen tot zekerheid. Het mocht niet baten: het gericht ging akkoord met zijn arrestatie en gijzeling. Toen dit besluit de volgende dag (zaterdag 13 februari) om 9 uur's avonds op zijn gijzelingsadres betekend werd, weigerde hij dit aan te nemen daar de 'sabbath' was begonnen.

Westhoff en Meijerink zetten hun actie nu verder voort door op maandag 15 februari het gericht te verzoeken een gerichtsdag vast te stellen om hun actie met het oog op de betaling van het nog uitstaande bedrag van 1470 gulden beter te kunnen onderbouwen. Het gericht bepaalde die datum op 18 februari 1762 om 11 uur 's ochtend in Winterswijk. Op die 18^e februari kwam eerst de kwestie van de gijzeling ter tafel: daar Harts Benjamin voldoende solvabele borgen had kunnen vinden – zij het met enige moeite – was er geen aanleiding om hem langer in gijzeling te houden en werd hij vrijgelaten. Vervolgens wilden Westhoff en Meijerink de rechtmatigheid van hun actie vastgesteld zien en dienden daartoe op diezelfde dag hun 'iustificatie van arrest, cum annexis documentis' in.

Over de datum waarop de kwestie bij het gericht zou moeten dienen, ontstonden problemen, omdat de vraag was welk recht van toepassing zou moeten zijn: het

2 Hij had zijn eed als advocaat in het kwartier van Zutphen op 5 juli 1754 afgelegd.

3 Hij had zijn eed als advocaat in het kwartier van Zutphen op 3 april 1759 afgelegd.

‘gastrecht’⁴ of dat van het kwartier van Zutphen. Dit was van belang omdat Harts Benjamin immers geen ingezetene van het kwartier van Zutphen (of van het gewest Gelre) was. Daar beide partijen bij het gericht aanwezig waren, werd uiteindelijk na overleg vastgesteld dat de zaak een week later (25 februari) bij het gericht in Winterswijk zou dienen. Dit betekende dat het landrecht van het kwartier van Zutphen van 1604 op deze kwestie van toepassing zou zijn en voor de procedure het procesreglement voor het graafschap Zutphen van 1738.⁵ Ondertussen (16 februari) was Harts Benjamin er in geslaagd een van de leveranciers van Westhoff en Meijerink een assignatie te doen toekomen, ten bedrage van 345 gulden. Die betaling zou later in het proces nog een rol spelen.

Op de afgesproken dag (25 februari) diende de advocaat van Westhoff en Meijerink zijn eis (‘aanspraak in puncto arresti’) definitief in bij het gericht van Winterswijk. In de tussentijd (22 februari 1762) had Benjamin voor de magistraat van Groenlo een eerste volmacht laten opmaken op naam van dr. B.E. Abbink, burgemeester van Groenlo, en dr. W.H. Klinkenberg van Echten om zijn belangen in dit proces in rechte te behartigen.⁶ De eis (‘aanspraak’) werd volledig schriftelijk ingediend, met de nodige bijlagen, waaronder de nodige processuele akten en getuigenverklaringen. De hele procedure bij het gericht werd verder schriftelijk gevoerd, telkens met termijnen van zes weken, lopend vanaf de dag waarop de tegenpartij een afschrift van het ingediende geschrift had ontvangen. Vervolgens liep het proces verder via het ‘antwoord’ (ook met bijlagen) van advocaat W. H. Klinkenberg van Echten, optredend namens gedaagde Harts Benjamin (ingeleverd 21 april), die de eis onder meer bestrijdt met een beroep op de ‘*exceptie non adimpleti contractus*’ (het contract is aan de zijde van de wederpartij nog niet nagekomen, daar nog niet alle goederen zijn geleverd) en wijst op de al genoemde betaling van 345 gulden. Hierna wordt het proces vervolgd met de inlevering van de repliek (17 juni) en de dupliek (12 augustus), waarbij beide advocaten bij hun oorspronkelijke eis en antwoord ‘persisteren’. Op die laatste dag verzochten de advocaten van beide partijen, nu het proces tot zover was gevorderd en alle stukken gewisseld waren, het gericht om de vaststelling van een gerichtsdag voor het collationeren en inventariseren van de ingeleverde stukken en de benoeming van een ordeldrager. De ordeldrager brengt na lezing van alle stukken een advies aan het gericht uit aangaande het uit te spreken vonnis. Die dag werd bepaald op 9 september 1762.

Op de afgesproken dag werden alle processtukken door partijen gecollationeerd en onderling uitgewisseld. Tot ordeldrager werd ene Derk Bomer aangewezen, die op 15 september zijn eed aflegde. Toch was het niet Derk Bomer die het advies in deze kwestie uitbracht. Hij schakelde namelijk twee advocaten uit Arnhem als rechtsge-

4 Met het ‘gastrecht’ wordt bedoeld het recht van het land waar de ‘gast’ – een niet-inwoner van het graafschap Zutphen – zijn domicilie had, in casu het koninkrijk Pruisen.

5 Bedoeld worden de ‘Reformatie der Landtrechten, gebruycken en gewoontheyden der Graefschap Zutphen’ (gedrukt in Arnhem 1604) en de ‘Ordre en reglement tot een korte manier van procederen voor de gerichten in het graafschap Zutphen, gearresteerd in het jaer 1696, gerevideert en geamplieert in den jaere 1738’.

6 Abbink had zijn eed als advocaat in het kwartier van Zutphen op 9 mei 1743 afgelegd.

leerde consulenten in om het Winterswijkse landgericht van advies te dienen. Dit waren dr. P. van Hamel en dr. G. Brantsen; zij waren respectievelijk sinds 1740 en 1755 als advocaat bij het Hof actief. De uitvoerige toelichting bij hun advies had onder meer betrekking op het vraagstuk vanaf welk moment die leveringstermijn van zes weken, die in het contract van 14 december was opgenomen, was ingegaan, wie er verantwoordelijk was voor de vertraging bij de leveringen en hoe het zat met afhandeling van het contract, daar immers pas een deel van de overeengekomen 30.000 porties was geleverd. Hun advies bleek van doorslaggevende betekenis: het werd ongewijzigd door het Landgericht in Winterswijk overgenomen en als vonnis op 18 november 1762 uitgesproken. Het vonnis viel in het nadeel van gedaagde Harts Benjamin uit: zijn inhechtenisneming door zijn schuldeisers was rechtmatig geweest (en het verzet daartegen ‘quaed’), hij diende de resterende schuld (van 1470 gulden, voor de levering van 12.000 eenheden) te betalen, maar wel met verrekening van het later betaalde bedrag van 345 gulden. Voorts werd bepaald dat Harts Benjamin, omdat nog niet de contractueel overeengekomen 30.000 porties geleverd waren, tegen de eisers nog een nieuwe actie zou mogen instellen. Ook werd hij veroordeeld in de kosten van de procedure, plus het honorarium van de adviseurs. De advocaat van Harts Benjamin ging daartegen op 27 november in hoger beroep. Op 30 november werd het bericht van dit appel schriftelijk aan Westhoff en Meijerink medegedeeld.

Onrechtmatig handelen?

Ondertussen speelde ook nog de vraag of de drost van de heerlijkheid Bredevoort, onder wiens verantwoordelijkheid de arrestatie had plaats gevonden (of mogelijk zijn ondergeschikten, die de arrestatie hadden uitgevoerd), daarvoor niet in rechte kon worden aangesproken. Daartoe had advocaat W.H. Klinkenberg van Echten al op 15 februari 1762 contact opgenomen met zijn Arnhemse confrater O.A.F. Bomblé Vatebender. Klinkenberg vreesde namelijk dat het gericht in Bredevoort in deze niet onpartijdig zou zijn en hij vroeg derhalve advies aan zijn collega. Deze vond dat – als er iemand aangesproken zou moeten worden – dit de drost zou moeten zijn, maar raadde Klinkenberg aan zich tot de Landdag te wenden, daar het Hof in deze niet competent zou zijn. Klinkenberg stelde een verzoekschrift aan de Landdag op, maar de indiening daarvan op de vergadering van de landdag in Zutphen liep tot twee maal toe (in juni en november 1762) spaak, omdat de agenda te vol was.⁷ Daarna was de kwestie niet opportuun meer, daar er op 18 november 1762 een eerste vonnis was uitgesproken, zoals hiervoor is verhaald.

⁷ Gegevens ontleend aan de declaratie van Vatebender, te vinden in het procesdossier van Vatebender vs. Benjamin (AHG, inv.nr. 5867).

Een tweede gijzelingsactie

Ondertussen was er in april 1762 voor Harts Benjamin een volgend probleem opgedoken. Op 21 april dienden Westhoff en Meijerink via hun nieuwe advocaat, Q.M. Verhuell – hun eerste advocaat was waarschijnlijk overleden –, een verzoek bij het gericht in om Harts Benjamin opnieuw in gijzeling te mogen nemen om de betaling van nieuwe vorderingen af te dwingen. Dit had te maken met nieuwe leveranties aan de proviandmeester in Winterswijk in de eerste dagen van februari 1762, waarbij nog eens 672 eenheden haver, 4859 eenheden hooi en 7109 eenheden stro afgeleverd waren. Daarvoor zou Benjamin een bedrag van ruim 1286 gulden schuldig zijn. Harts Benjamin had die actie aan zien komen, want een dag eerder (20 april) was hij er in geslaagd een drietal grondeigenaren in Winterswijk (G.J. Mellink, J.H. Wiemel en T. Bulsink) zich voor die vordering als borgen garant te laten stellen. Het gericht ging met het verzoek om gijzeling akkoord. Toen dit bericht diezelfde dag nog aan Harts Benjamin werd betekend, verklaarde hij zich direct bereid in Winterswijk in gijzeling te gaan, maar over verdere aspecten van de zaak met zijn ‘doctor’ te willen overleggen.

Op de daarop volgende gerichtsdag (6 mei 1762) legden Westhoff en Meijerink hun ‘insinuatie van arrest’ (met de nodige bijlagen) over. Daar zij echter de volmacht op basis waarvan de advocaat van Benjamin acteerde niet accepteerden – die was voor het eerdere proces afgegeven –, werd Harts Benjamin gedwongen een tweede volmacht op te laten maken, wederom op mr. B.E. Abbink en op W.H. Klinkenberg van Echten. Dit geschiedde op 10 mei en vervolgens werd die nieuwe volmacht op de gerichtsdag van 21 mei overgelegd en akkoord bevonden.

In de maanden hierna werd op respectievelijk 24 juni en 7 oktober 1762 (dat was eerste gerichtsdag na de vakantie) de termijn om te reageren op de eis met telkens acht weken verlengd (conform de bepalingen van de artikelen 32 en 33 van het Zutphense reglement). Die laatste termijn zou verlopen op 2 december 1762. Op die datum zou het ‘antwoord’ van de advocaat van Harts Benjamin ingeleverd moeten worden. Dit alles was zijn advocaat Klinkenberg van Echten kennelijk ontgaan, omdat hij in die dagen druk geweest zal zijn met de uitspraak en het instellen van hoger beroep in het eerdere proces. Eén dag voor het aflopen van de termijn werd hij er door de advocaat van de andere partij op gewezen dat de bewuste termijn de volgende dag zou verlopen. Hij gaf aan dat de termijn weliswaar nog voor een periode van zes weken mocht worden verlengd, maar verklaarde akkoord te willen gaan met een verder uitstel van veertien dagen, om het ‘antwoord’ alsnog in te laten dienen. Aldus geschiedde, zodat het antwoord van de gedaagde op de gerichtsdag van 16 december 1762 door Klinkenberg van Echten werd overhandigd. Het proces liep verder gewoon door met de inlevering van de repliek door de advocaat van de eisers (10 februari 1763) en de dupliek op 7 april 1762, nadat op 2 april door de verdediging nog een drietal nieuwe bewijsstukken zijn ingebracht.

Inventaris der stukken
in causa van Theodorus
Henricus Westhoff en Fredr.
Meijerink, Coopluiden in
compagnie, Impetranten
in puncto Arrestei, ter
eenre
op ende tegens.

Harts Benjamin Koop-
man en Leverantier,
Verweerder in voors. cas
ter andere zijde.

1.

Protocolaria sedert den 12 Febr. 1762.
tot deere collatie en ablegatie inclu-
sive.

2.

Justificatie van Arrest cum anne-
xis documentis sub A. Anno B. B. Anno.
C. D. D. Anno. D. Anno. D. Anno. E. Anno. F. G.
H. Anno. I. et K. in den Gerigte geeschi-
beerd den 10 Febr. 1762.

3.

Antwoord cum anneais documentis
sub Numeris 1. 2. 3. 4. 5. et 6. ter Secretarie
overgegeven den 22. April 1762.

Proces verbaal van de inventarisatie van de procestukken bij de bank van Winterswijk in het geschil tussen Westhoff/Meijerink tegen Harts Benjamin, 9 september 1762. Erfgoedcen-
trum Achterhoek en Liemers, Doetinchem, ORA Bredevoort, inv.nr. 380.

Op de bewuste gerichtsdag van 7 april werd op verzoek van de advocaten van partijen, omdat de zaak in staat van wijzen was, door het gericht een dag bepaald voor de collatie en inventarisatie van de processtukken 'in causa secundi arresti', alsmede de benoeming van een ordeldrager. De vastgestelde dag was dinsdag 10 mei 1763, men kwam samen ten huize van Nic. Raben te Bredevoort, om 2 uur 's middags. Op die dag vindt de beoogde controle plaats en wordt landschrijver P.R. Vinceler van Lamzweerde tot ordeldrager benoemd. De advieskosten worden bepaald op 200 gulden. Het vonnis in deze kwestie wordt op 23 juli 1763 in het landgericht Bredevoort (bank Aalten) uitgesproken en valt wederom in het nadeel van Harts Benjamin uit. Zes dagen later (29 juli 1763) wordt hiertegen door de advocaat van Harts Benjamin beroep aangetekend, een actie die op 10 augustus aan de tegenpartij wordt bekend gemaakt.

Problemen bij de verborging

Dit (tweede) hoger beroep liep spaak, omdat de appellant er niet in slaagde tijdig borg te stellen. In iedere appelprocedure moesten partijen dit namelijk tijdig – dat wil zeggen binnen zes weken na het instelling van het appel – doen.⁸ Voor Harts Benjamin werd die noodzakelijke verborging uiteindelijk pas op 17 september 1763 afgegeven, terwijl dit uiterlijk op 9 september had gemoeten, uitgaande van ap-peldatum van 29 juli. De borg die uiteindelijk werd afgegeven was afkomstig van schulte Christiaan Hemsinck en commissaris Willem Mellink, beiden wonende te Rekken onder de heerlijkheid Borculo. Door Benjamin werden flinke financiële zekerheden gesteld voor het geval dat de borgen inderdaad zouden worden aangesproken.

Dit alles leidde ertoe dat de advocaat van Frederick Meijerink, dr. B.H. Cremers, begin oktober 1763 het Hof verzocht om toestemming om de appellant Harts Benjamin te dagvaarden. Meijerink had ondertussen alle zaken van Westhoff overgenomen, en trad nu als enige eiser op. Zijn advocaat eiste ongeldigverklaring van het appel in verband met het ontbreken van een tijdige verborging. Ook verzocht hij het Hof de termijn van twaalf weken (twee keer zes weken) voor verborging en contraverborging, die eerdaags zou aflopen, voor de contraverborging in stand te houden. Dit laatste was noodzakelijk, daar ook Meijerink nog een borg moest stellen, binnen de voor hem geldende termijn.

Het Hof gaf direct op de dag dat het mandement om citatie was binnengekomen (4 oktober) het 'fiat citatie' af, voor een 'citatie bij edict' (bestemd voor een niet in het gewest wonende partij) en hield de verzochte eis van contraverborging in stand. Twee dagen later (6 oktober 1763) werd de dagvaarding door een gezworen bode van het Hof, H.V. Bronkhorst, aan Harts Benjamin persoonlijk betekend, 'op terri-toir van het Hoff'. Kennelijk verbleef deze toen toevallig binnen de grenzen van Gelre, en niet buitenslands. Hem werd aangezegd om (ofwel in persoon of door zich te

8 Cf. art. 21 van de Ordonnantie van de Appellen en art. 1 van de Ampliatie daarvan van 1761.

Aen den Hove Provincial
Van Gelderland!

Edele Mogende Heren!

Vermisd t Appel, op den 27 Nov. 1762 aen t Gerichte der
Heerlykheid Bredevoort in de Bank van Wenterdyk g
terponeat, in zake van Hartz Benjamin Appellant C
T. H. Westhof en N. Meierink Gappell^{den}, tot durs vene
naer behoren is vervolgd, dat d'originele Stukken pr
instantie aen deren Hove moeten worden overgebrag
Zo verzoekt den Appellant met Schulde^{en} A. W. M
beslote brieven aen t Voors^{te} Gerichte der Heerlyk
Bredevoort, ten einde die genoemde originele Stukke
aen deren Hove mogen worden overgezonden, zo
als euky, ingevolge d'ordonnantie op d' Appellen,
vercischk word

T Welk doende

pro Pito.

A. W. M. Vatebender

Verzoekschrift van advocaat Bomblé Vatebender aan het Hof om de processtukken bij het gericht Bredevoort op te vragen, in verband met het hoger beroep, 22 februari 1763. Gelders Archief, AHG, inv.nr. 6666 (dossier appelproces), scan 0005.

laten vertegenwoordigen) bij het Hof te verschijnen op 24 november 1763. De ‘aanspraak’ van Meijerink bevatte – zoals te verwachten was – de eis van ongeldig verklaring van het appel in verband met het ontbreken van een tijdige verborging. Daartegenover stelde de advocaat van Benjamin in zijn ‘antwoord’ dat de vertraging door overmacht veroorzaakt was, omdat zijn client door ziekte in augustus (toen hij voor zaken in Amsterdam was) niet in de gelegenheid was geweest dit te regelen.

Twee weken later (2 december 1763) vond voor het Hof de verdere behandeling plaats, maar nu mondeling. Uit de aantekeningen van de griffier valt op te maken dat de advocaat die eiser Meijerink vertegenwoordigde – dit is nu dr. H. Brantsen – in zijn repliek de oorspronkelijke eis handhaafde (‘persiteert’), zoals ook de advocaat Bomblé Vantebender dat deed met zijn antwoord in zijn dupliek voor Harts Benjamin, met herhaling van zijn eerdere argumenten.⁹

Hoe de zaak hierna verder verloopt is onbekend. Noch in de sententieboeken noch in de registers, waarin uiteenlopende gerechtelijke acten en schikkingen tussen partijen zijn opgenomen, is enige aanwijzing daarover te vinden.¹⁰ Uit de declaratie van de advocaat van Harts Benjamin blijkt dat hij na 2 december in het geheel geen werkzaamheden meer voor zijn cliënt heeft verricht, zodat we moeten aannemen dat de zaak bij het Hof niet verder is behandeld. De enige aanwijzing die we nog vinden over de afloop van deze hele procedure is de minnelijke schikking die Frederick Meijerink en de borgen Christiaan Hemsinck en Willem Mellink (die zich onder voorwaarden borg hadden gesteld voor Harts Benjamin in de appelprocedure) op 20 december 1763 overeenkwamen en waarbij het bedrag waarvoor zij garant stonden werd uitbetaald. Hiermee is dit tweede proces tot een afronding gekomen.

De procedure in appel

Nu weer terug naar het eerste geschil, de oorspronkelijke schuldvordering op Harts Benjamin. Diens advocaat, W.H. Klinkenberg van Echten, had op 27 november 1762 bij de bank in Winterswijk appel aangetekend tegen het voor zijn client nadelige vonnis. Dit was keurig op tijd, daar er voor hoger beroep volgens de Ordonnantie op de Appellen (art. 20) een termijn van tien dagen na de dag van het vonnis was vastgelegd. Tevens gaf de advocaat op die dag de 50 gulden in consignatie, die de appellerende partij op basis van artikel 46 van diezelfde Ordonnantie verschuldigd was als mogelijke boete in het geval het appel als ‘quaed’ beoordeeld werd. Drie dagen later (30 november) werden Westhoff en Meijerink van dit hoger beroep op de hoogte gesteld.

De hele procedure verplaatste zich nu naar het Hof van Gelre en Zutphen in Arnhem. Daarbij traden namens beide partijen andere advocaten in het strijdperk dan in eerste instantie, namelijk dr. O.A.F. Bomblé Vatenbender voor Harts Benjamin en dr. H. Brantsen voor Frederick Meijerink. Deze laatste had – zoals eerder ook is ver-

9 Zie voor deze gang van zaken: AHG, inv.nr. 6840 (Memoriaal van de griffier in appelzaken, 1760-1801), fol. 49v-53, 56v-57v en 61v-64.

10 AHG, inv.nr. 6228 (‘Acten der Cantzelerie’, nr. 18 (1754/1764) en inv.nr. 6259 (‘Recessen en accoordenboek’, nr. 3 (1763/1773)).

meld – ondertussen alle rechten en plichten, voortvloeiend uit een vroeger compagnonschap van Westhoff, overgenomen en trad nu als enige wederpartij op. In alle stukken en registraties met betrekking tot dit proces bleef echter stevast de vroegere benaming ‘Westhoff en Meijerink’ in gebruik.

De eerste stap in de behandeling van dit proces in hoger beroep bij het Hof was het indienen van een verzoekschrift door de advocaat van appellant (Harts Benjamin) bij het Hof om bij het gericht Bredevoort het hele dossier van dat proces ‘in originali’ op te vragen, op basis van hetgeen daaromtrent bepaald was in de Ordonnantie op de Appellen. Dit verzoek leidde op 22 februari 1763 tot een schrijven van dr. F.W. van der Steen, substituut-griffier, aan het gerecht om de desbetreffende stukken – na voorafgaande inventarisatie en door beide partijen bezegeld – door een bedigde bode naar Arnhem over te laten brengen.

Ook was voorgeschreven (artikelen 21 en 22 van de Ordonnantie op de Appellen) dat de partijen in een appelzaak een borg voor de proceskosten moesten stellen. De appellant was verplicht dat te doen binnen zes weken na het instellen van het appel. De geappelleerde had op zijn beurt daarvoor ook nog weer een termijn van zes weken. In totaal verstreken er dus twee maal zes weken.

Op 21 december 1762 werd door Jacob Levy en Abraham Levy een acte van borgtocht gepasseerd ten behoeve van Harts Benjamin in verband met het ingestelde hoger beroep. Eén dag later werd het bericht van die verborging schriftelijk aan Westhoff en Meijerink overgebracht, door ondervoogd Laurens Navis van Winterswijk. Dit leidde tot een volgend probleem voor Harts Benjamin.

Nóg een proces en een beslissend tussenvonnis

Westhoff en Meijerink maakten bezwaar tegen de kwaliteit van de verborging die Harts Benjamin bij het gericht in Winterswijk had laten registreren ten behoeve van zijn hoger beroep. Daarbij ging het met name om de vraag of de beide heren Levy, die zich als borgen hadden laten registeren, wel voldoende gegoed waren. Westhoff en Meijerink dienden via hun advocaat een verzoek in om Harts Benjamin (of zijn procesvertegenwoordiger) te mogen dagvaarden om een betere borgtocht te eisen. Als advocaten traden hierbij voor Westhoff en Meijerink op dr. B.H. Cremers en dr. H. Brantsen.¹¹ Hun verzoek werd door het Hof toegestaan en op 12 februari 1763 werd een dagvaarding uitgevaardigd, die op 16 februari 1763 bij advocaat W.H. Klinkenberg van Echten werd bezorgd. Ook Westhoff en Meijerink moesten borgtocht stellen en deden dit op 10 februari 1763. In de dagvaarding werd Benjamin opgeroepen op 21 april ’s ochtends bij het Hof te verschijnen. De zaak stond aanvankelijk voor die datum op de rol, maar werd veertien dagen uitgesteld, tot 5 mei, toen de eisers een ‘nadere verborging’ eisten. Betrokkenen deden daarvoor een beroep op de artikelen 5 en 6 van de Amplatie van het Appelreglement van 1761.

¹¹ Als advocaten bij het Hof toegelaten op resp. 21 november 1739 en 2 juli 1762. Mogelijk is de eerste als een soort mentor van zijn jeugdige confrater opgetreden.

De advocaten van Harts Benjamin, dr. A. Ardesch en dr. O.A.F. Bomblé Vatebender,¹² reageerden met een antwoord, voorzien van een nieuwe acte van borgtocht en nadere informatie over de gegoedheid van de gebroeders Levy. Op 28 juni 1763 werd de zaak mondeling verder behandeld, diende advocaat Brantsen van Frederik Meijerink van repliek en persisteerde hij bij de eerdere eis. Bomblé Vatebender reageerde daarop met een dupliek en handhaafde zijn conclusie evenzeer. Op basis hiervan deed het Hof op 26 juli 1763 tussentijds uitspraak en droeg Benjamin op binnen vier weken een betere borgtocht over te leggen, op straffe van de boete als omschreven in artikel 8 van het Reglement op de Appellen. Ook diende hij een bedrag van 600 gulden tot zekerheid in consignatie te geven, wilde hij tot de 'juratoire cautie' toegelaten worden. Partijen werd voorts opgedragen om op 6 oktober 1763 weer te verschijnen, zijnde de eerste zittingsdag na de 'grote vakantie'.¹³

De zitting had plaats op 7 oktober, met wederom een mondelinge behandeling, waarbij nu namens Meijerink dr. B.H. Cremers optrad. Die constateerde in zijn requisitoir dat Benjamin in gebreke gebleven was binnen de vastgestelde termijn een betere verborging te regelen, maar nog wel om uitstel van vier weken had verzocht voor de geëiste consignatie van die 600 gulden (hetgeen door het Hof werd geweigerd). Daar gedaagde niet verschenen was, verzocht de advocaat om veroordeling bij verstek en eiste hij dat het verzochte appel tot 'desert' werd verklaard.¹⁴ De volgende dag al (8 oktober) deed het Hof uitspraak: het verstek werd verleend, het ingediende appel werd geacht 'defect' te zijn en het Hof veroordeelde de gedaagde in de kosten 'tot taxatie en moderatie van den Hove'. Daarmee had Harts Benjamin zijn kans op een gunstige afloop van zijn appelprocedure vrijwel in rook zien opgaan.¹⁵

Aangezien deze uitspraak in oktober 1763 gedaan werd, moeten we voor de gang van zaken omtrent het ingestelde appel toch nog even terug naar het voorjaar van 1763, toen de processtukken naar Arnhem zouden worden overgebracht.

Het vervolg van de appelprocedure

Het dossier met de stukken van het proces in eerste aanleg, waarom vanuit Arnhem op 22 februari was gevraagd, werd uiteindelijk pas op 14 juni 1763 opgezonden. Die vertraging vond zijn oorzaak in de hiervoor besproken kwestie rondom de borgtocht ten behoeve van het appel van Harts Benjamin. Tijdens een zitting van de bank van Winterswijk op 19 maart 1763 gaf de advocaat van Harts Benjamin een verklaring af, dat het proces nu zover gevorderd was dat overgegaan kon worden tot verzending van de stukken, op basis van de brief van het Hof van 5 maart. Ook verzocht hij vaststelling van een datum voor de controle en collationering der stukken. Het gericht

12 Dr. Andreas Ardesch was als advocaat bij het Hof ingeschreven op 30 september 1744; Abraham Otto Florentijn Bomblé Vatebender had zich als advocaat in Zutphen ingeschreven op 10 november 1759, bij het Hof op 21 november 1759. Hij was oorspronkelijk afkomstig uit Borculo.

13 AHG, inv.nr. 6313 (Sententieboek in cas d' appel (1726-1768), fol. 187.

14 AHG, inv.nr. 6840 (Memoriaal van de griffier in appelzaken, 1760-1801), fol. 56v-57v.

15 Als noot 13, fol. 188.

besloot die dag vast te stellen op de eerste ordinaris Bredevoortse gerichtsdag na de Pinkstervakantie en tevens dat die dag nader gepubliceerd zou worden. De bijeenkomst moest in ieder geval worden gehouden om twee uur 's middags ten huize van Nic. Raben in Bredevoort. Twee dagen later werd dit besluit aan Westhoff bezorgd.

Op die bewuste 14^e juni werden de stukken ten overstaan van het gericht door beide partijen en hun advocaten gecontroleerd, geïnventariseerd en ter hand gesteld aan de ondervoogd Derk Prispers om ze naar Arnhem over te brengen. Het dossier zal korte tijd later bij het Hof zijn bezorgd.

Over hoe deze zaak nu verder gegaan is, tasten we in het duister. Er werd nog wel op 28 juni 1763 op verzoek van Harts Benjamin door het Hof een 'fiat citatie' afgegeven tegen Westhoff en Meijerink, maar op welk proces dit betrekking had blijkt niet.¹⁶ Voorstelbaar is dat de appellerende partij de zaak even heeft laten rusten, omdat in diezelfde periode het bovenvermelde proces over de nadere verborgingen bij het Hof liepen. Deze beide zaken kwamen in de eerste week na de 'grote vakantie', van 6 tot 11 oktober, allebei bij het Hof aan de orde. Het ligt voor de hand dat Harts Benjamin zich na het vonnis van 8 oktober in de verborgingszaak, die hij verloor, bij zijn nederlaag heeft neergelegd. De zaak met betrekking tot de gijzeling liep nog tot december van dat jaar door, zoals we boven zagen, en verdween toen ook uit beeld.

Twee nabranders

Toch was hiermee de affaire niet volledig beëindigd, daar er nog een procesrechtelijke nasleep volgde, zowel bij het landgericht van Bredevoort als bij het Hof in Arnhem. Harts Benjamin wilde of kon namelijk de declaraties van zijn beide advocaten W.H. Klinkenberg van Echten en O.A.F. Bomblé Vatebender niet betalen. Daarom werd hij door hen eind 1763 en in 1764 in rechte aangesproken, bij beide rechterlijke instanties afzonderlijk. Klinkenberg van Echten sprak hem aan bij de bank van Bredevoort voor zijn salaris en verdere onkosten met betrekking tot de twee arrestprocedures waarin hij hem vertegenwoordigd had. Het ging in het eerste geval – voor de periode van 11 februari 1762 tot 3 augustus 1763 – om een bedrag van 468 gulden en 19 stuivers, en voor het tweede (lopend van 20 april 1762 tot 6 september 1763) om een bedrag van 700 gulden 1 stuiver. Bij het Hof in Arnhem legde Bomblé Vatebender een claim neer van 406 gulden en 17 stuiver voor zijn werkzaamheden vanaf 15 februari 1762 tot 2 december 1763. Het bleek in beide gevallen lastig om Harts Benjamin aan te spreken, daar deze zonder nader bericht achter te laten zijn woonplaats Vreden had verlaten. Wel wordt vermeld dat hij zich in Amsterdam zou bevinden. Het onvermogen om hem te vinden leidde in beide gevallen tot een veroordeling bij verstek, maar of de eisende advocaten ooit iets van hun geld hebben gezien is onbekend.¹⁷

16 AHG, inv. nr. 1195 (Appointementenboek, 1750-1767), fol. 227.

17 Gegevens over deze processen: ECAL, Doetinchem, Oud Rechterlijk Archief Bredevoort, inv.nr. 186 (Justitieel Protocol Winterswijk), fol. 260-264, en inv.nr. 240 (Procesdossier Klinkenberg van Echten vs. Benjamin, 1764); AHG, inv.nr. 5867 (procesdossier Bomblé Vatebender vs. Benjamin, 1765). Het verstekvonnis

J. H. Westhoff en T. Meyerm.
Haver Benjamin

In laesche van J. H. Westhoff en T. Meyerm.
Geappelleerden en Impetranten in cas van naeke
appels verburginge ter eene, En Haver Benjamin
Appellanten en Gedagde in het selue cas verandere
lyde; Gehoort by den Hove des Ambtcondoms
Gehe en Graeffschapt Zutphen het voordragen
van de Impetranten en galle op de wysnijm
ge van den Domsdaender en vier conparatie
van den Gede en voorstalles waarop in desen te
letten stonde, Het voorsz. Hof verleent den
Impetr. default, en doende veiders in consumma-
ciam regis verstaet het gelibellende appelt defen-
te syn, en dat overfulg de sententia a qua in tan-
judicatum is ergaen, Den Gedagde mede con-
demnerende in de costen hier over gevallen te
taxatie en moderatie van den Hove, Gedan-
en wygesproken in den Raede van Gelderlande
te Aankern den 01 October 1763

Het bewuste verstekvonnis van het Hof van 8 oktober 1763. Gelders Archief, AHG, inv.nr. 4900, fol. 188, scan 372.

Naschrift

Deze casus laat mooi zien dat een ogenschijnlijk simpele kwestie over een uitstaande schuld kon leiden tot meerdere processen, zowel in eerste aanleg als in hoger beroep. Daarbij speelde de echte aanleiding nauwelijks een rol, maar zijn het de procesrechtelijke bepalingen (met name op het punt van de verborging) die groot effect hebben op de voortgang van de procedures en die uiteindelijk beslissend waren voor de uitkomst.

in deze laatste zaak is van 28 maart 1765: AHG, inv.nr. 4900 (Civiel sententieboek 1729-1765), fol. 310/310v.

9 LITERATUUR EN ARCHIEVEN

9.1 Literatuur

Zoals al vaker gemeld, neemt het Hof van Gelre en Zutphen een bijzondere plaats in binnen het Gelderse staatsbestel vanaf het midden van de zestiende eeuw tot omstreeks 1800. Het institutionele kader waarbinnen dit Hof functioneerde wordt in hoofdlijnen geschetst door F. Keverling Buisman, 'De bestuurlijke organisatie van het gewest Gelre (1543-1795/98)' (zie voor de literatuurverwijzingen de lijst hierna). Wil van de Pas en Peet Theeuwen hebben in het kader van het zogenaamde 'Ambtenarenproject (1543-1795)' een meer uitgewerkt overzicht van het gewestelijke bestuur van Gelderland (1543-1795) tot stand gebracht, dat mogelijk in de zomer van 2022 op de website van het Huyghens Instituut geplaatst zal worden. Daaraan is ook een gedetailleerd overzicht van alle ambtsdragers in het gewest Gelre en Zutphen toegevoegd, waaronder ook alle functionarissen van het Hof.

Verreweg de belangrijkste publicatie met betrekking tot het Hof van Gelre en Zutphen zelf is de inleiding op het archief van het Hof, dat deel uitmaakt van de inventaris van dat archief in een drietal delen, samengesteld door mej. dr. A.J. Maris en H.L. Driessen. Deze inventaris verving een oudere, van de hand van P. Nijhoff, *Registers op het archief van het voormalige Hof des vorstendoms Gelre en graafschaps Zutphen* (Arnhem 1856).

Het eerste deel van deze driedelige publicatie, dat alleen op naam van mej. Maris staat, bevat naar goed archivistisch gebruik een zeer uitvoerige inleiding op de instellingen die het archief gevormd hebben onder de titel *Inleiding / Een geschiedkundig overzicht, gevolgd door Naamlijst van stadhouders, kanseliers, raden en verdere functionarissen*. Uit het jaar van publicatie (1978) blijkt dat het tot stand brengen van deze wetenschappelijke inleiding na de voltooiing van de eigenlijke inventaris in 1973 nog een jaar of vijf in beslag heeft genomen. De twee andere delen, die de archiefinventaris zelf inhouden, worden onder het kopje 'Archieven' hieronder besproken.

De *Inleiding/Een geschiedkundig overzicht* is in drie grote hoofdstukken ingedeeld: het eerste hoofdstuk beschrijft zeer gedegen en uitvoerig de oorsprong en ontwikkeling van het Hof en zijn rechtsopvolgers. Het tweede hoofdstuk gaat gedetailleerd in op de verschillende instructies van het Hof en de daarop betrekking hebbende wet- en regelgeving. Het derde hoofdstuk richt zich op de archiefvorming en de archiefzorg bij het Hof en behandelt tevens de lotgevallen van het archief en de vroegere inventarisatiepogingen. Het geheel wordt afgesloten met lijsten van namen van de verschillende ambtsdragers bij dit Hof en zijn rechtsopvolgers.

Het ligt voor de hand dat de meeste aandacht in deze Inleiding uitgaat naar de oorsprong en ontwikkeling van het Hof in de periode van 1543 tot 1795. Ook de rechtsopvolgers, het Hof van Justitie (1795-1802) en het Departementaal Gerechtshof (1802-1811), komen aan bod. Hoewel deze Inleiding door zijn uitvoerigheid en informatiedichtheid een onmisbaar instrument is voor de bestudering van de instelling, is zij door de gekozen opzet en uitwerking voor onderzoekers niet een heel toegankelijke studie, temeer daar een inhoudsopgave in dit eerste deel ontbreekt. Dat probleem werd al snel onderkend, zodat in 1981 als supplement een aparte *Tafel op de Inleiding tot het archief van het Hof van Gelre en Zutphen* (wederom van de hand van mej. Maris) het licht zag, die echter maar beperkt verspreiding vond. In de digitale versie van de inleiding, die tegenwoordig op de website van het Gelders Archief raadpleegbaar is, zijn de tekortkomingen voor een groot deel weggenomen. De tekst is daarin nu wel voorzien van een heldere inhoudsopgave en een adequaat notenapparaat, terwijl de oorspronkelijke tekst van mej. Maris daarnaast als pdf beschikbaar is. Raadpleging van deze Inleiding op de website van het Gelders Archief is voor onderzoekers derhalve aan te bevelen.

Verder is er de nodige oudere literatuur over het Hof van Gelre en Zutphen. In de *Tegenwoordige Staat* uit 1741 wordt al een beschrijving gegeven van de oorsprong, de functies en de samenstelling van het Hof.¹ Johan Jacob van Hasselt publiceerde in 1776 een *Verhandeling aangaande het Hof van Gelderland en enige rechten, die advocaten voor hetzelfde practiserende competeren*.² In 1793 publiceerde Gerard van Hasselt een eerste monografie over het Hof: *Oorsprong van het Hof van Gelderland (met oorkonden)*, Arnhem 1793. Archivaris Paulus Nijhoff, die in 1856 de eerste inventaris van het archief schreef, zette in zijn 'Voorberigt' bij die publicatie de geschiedenis van het Hof uiteen en ging ook in op de dubbele werkkring ervan. Van zijn hand zijn ook de *Bijdragen tot de geschiedenis van het voormalige Hof des vorstendoms Gelre*, opgemaakt uit zijn archief en andere onuitgegeven stukken, Arnhem 1855. Kort na 1900 verschenen een paar bronnenpublicaties met betrekking tot het Hof en zijn personeel.³ Korte tijd later beschreef A. Zijp in *De strijd tusschen de Staten van Gelderland en het Hof, 1543-1566* (Arnhem 1913) vooral de politiek-bestuurlijke rol van het Hof in die periode. Na Maris' publicatie verscheen als monografie over het Hof alleen nog van O. Moorman van Kappen, *De wording van het Hof van Gelre en Zutphen (1543-1547). Enige beschouwingen over en naar aanleiding van de voor- en ontstaansgeschiedenis van de Gelders-hertogelijke 'Kanselarij' als oudste gerechtshof te Arnhem* (Arnhem 1998), dat zich sterk richt op de Kanselarij Ordonnantie van 1547.

Alle latere publicaties, waarin het Hof als instelling aan de orde komt, zijn in hoge mate schatplichtig aan het werk van Maris (zie bijvoorbeeld P.G. Aalbers, *Justitia sacrum. Zeven eeuwen rechtspraak in Arnhem* (Utrecht 1998), 111-137) en F. Keverling Buisman, 'Bestuur en rechtspraak, 1550-1700', in: F. Keverling Buisman e.a (red.),

1 *Tegenwoordige Staat der Vereenigde Nederlanden*, 3, Gelderland (Amsterdam 1741), 155-172.

2 Deze verhandeling is opgenomen in: J.J. van Hasselt, *Dissertationes juridicae varii argumenti, quarum aliquot Latino, nonnullae vero Belgico sermone sunt conscripta*. Arnhem 1776.

3 J.S. van Veen, 'De werkkring van den momber', in: *BM Gelre* 8 (1906), 368-370, en J.J.S. Sloet, 'Regeling van enige punten betreffende de werkkring en de bevoegdheden van het Hof', 11 maart en 4 juli 1544'. in: *BM Gelre* 12 (1909), 289-301.

Arnhem tot 1700 (Utrecht 2008), 93-125. Veel nadruk werd in verschillende bijdragen gelegd op de rol en positie van het Hof als bestuurlijk én rechterlijke organisatie en zijn wederwaardigheden in de tweede helft van de zestiende eeuw (zie vooral W. van de Pas, 'Tussen centraal en lokaal gezag. De bestuurlijke organisatie van Gelre in transitie, 1543-1581', 112-152).⁴ Op dit baanbrekende artikel sluiten de paragrafen over het functioneren van het Hof en de aanstelling van de eerste raadsheren in die periode in enkele bundels en handboeken goed aan.⁵

De opsplitsing van het Hof omstreeks 1580 in een 'Arnhems' Hof en een Roermonds Hof (voor het Overkwartier) leidde er toe dat er aan de vroegste institutionele geschiedenis van het Hof ook in publicaties met betrekking tot het Overkwartier aandacht geschonken wordt. Zie bijvoorbeeld A.M.J.A. Berkvens, *Plakkatenlijst Overkwartier, 1665-1794. Deel I Spaans Gelre. Instellingen, territorium, wetgeving (1580-) 1665-1702* en G.H.A. Venner, *Inventaris van het archief van het Hof te Gelder te Roermond, 1580-1794*. Hier moet natuurlijk ook gewezen worden op de in deze reeks gepubliceerde *Procesgids Soevereine Raad te Roermond, Justiz-Collegium te Geldern en Staats Hof van Gelre te Roermond* van de hand van A.M.J.A. Berkvens, die in hoofdzaak de periode vanaf de splitsing in een Roermonds en Arnhems Hof omstreeks 1580 betreft.

Een publicatie die specifiek ingaat op de omvang en inhoud van de bestuurlijke werkzaamheden van het Hof in de zeventiende en achttiende eeuw ontbreekt tot nu toe. Wel worden in veel boeken en artikelen besluiten van het Hof van politieke en bestuurlijke aard vermeld. Die besluiten zijn grotendeels opgenomen in de zogenaamde 'Memorie- en resolutieboeken', resolutieregisters van het Hof als regerings- en rechtscollège, lopend over de jaren 1587 tot 1807 (inv.nrs. 18-82). Als toegang daarop is een vijftal repertoria beschikbaar, alfabetisch op trefwoorden ingericht, daterend uit de achttiende eeuw.⁶ Een enkele maal ontbreekt een genomen besluit in deze registers. Zo komt de 'Ordonnantie reackende d'Advocaten' van 1610 er niet in voor, maar is dat stuk uit andere bron bekend.

De ontwikkeling van de rechtsprekende functie van het Hof komt in de literatuur weliswaar in algemene zin aan de orde, maar er wordt slechts zelden nader ingegaan op de procedures die van toepassing zijn op civiele en criminele processen. Vaak worden alleen sententies en/of processtukken opgevoerd, maar blijft de processuele context buiten beeld. Voor de late zestiende eeuw is er echter het belangwekkende artikel van Maarten Gubbels, 'De civiele procesgang in eerste aanleg voor het Hof van Gelre en Zutphen in de zestiende eeuw: een eerste verkenning', in: M. Gubbels en C.J.H. Jansen (red.), *Regio, Rechtshistorische opstellen aangeboden aan*

4 Dit artikel is ook verschenen in: H. de Schepper, F. Keverling Buisman, T. Maas en B. Thissen, 'Tussen centraal en lokaal gezag. Bestuurlijke organisatie en financieel beheer in Gelre en Holland tijdens de Habsburgse periode. Opstellen van Wil van de Pas (†) (Werken Gelre no. 58, Hilversum 2004), 27-56.

5 F. Keverling Buisman, 'De vrede en het Tractaat van Venlo, 1543 – gevolgen voor het bestuur van Gelre en Zutphen' In: M. Evers e.a. (red.), *Het hertogdom Gelre. Geschiedenis, kunst en cultuur tussen Maas, Rijn en IJssel* (Utrecht 2003), 65-75; dez., 'Adel en ridderschap in transitie: van landsheerlijke naar soevereine stand', in: C.O.A. Schimmelpenninck van der Oije e.a. (red.), *Adel en ridderschap in Gelderland. Tien eeuwen geschiedenis* (Zwolle 2013), 53-95, i.h.b. 58-60 en 70-72.

6 AHG, inv.nrs. 83-87. Het laatste deel loopt tot 1781. Zowel de 'Memorie en resolutieboeken' als de repertoria zijn gedigitaliseerd en via de website van het Gelders Archief raadpleegbaar.

dr. P.P.J.L. Van Peteghem. Voor de rol van het Hof in de criminele rechtspraak in het kwartier van Nijmegen is er de dissertatie van Dieuwertje Overdijk, *De gewoonte is de beste uitleg van de wet. Een onderzoek naar de invloed van het Hof van Gelre en Zutphen op de rechtspleging in criminele zaken in het kwartier van Nijmegen in de zeventiende en achttiende eeuw*. De bijzondere rol van het Gelderse Hof als (buiten)hof van revisie voor de Groningse Hoofdmannenkamer wordt besproken in: F. Keverling Buisman, 'Groningse revisiezaken bij het Hof van Gelre en Zutphen' in: E.J.M.F.C. Broers en R.M.H. Kubben (red.), *Ad fontes. Liber Amicorum prof. Beatrix van Erp-Jacobs* (Oisterwijk, 2014), 181-194. Aan de advocaten die bij het Hof geadmitteerd zijn, is in hoofdstuk 5 aandacht besteed. Daar wordt ook naar de beschikbare literatuur verwezen.

Tenslotte: in veel boeken en artikelen die betrekking hebben op de periode vanaf het midden van de zestiende eeuw tot het begin van de negentiende eeuw komt de rechtsprekende taak van het Hof aan de orde als er processen van zeer uiteenlopende aard besproken worden en het Hof uiteindelijk uitspraak doet in geschillen tussen partijen of als het in criminele zaken vonnissen uitsprekt. Vaak is de aandacht daarbij gericht op de 'faits et gestes' van de procederende partijen en minder op procedurele kwesties. Het is onbegonnen werk die publicaties hier allemaal te vermelden, maar het geeft wel aan dat de neerslag van de juridische werkzaamheden van het Hof een belangrijke bron vormt voor velerlei vormen van onderzoek.

9.2 Archieven

Archief van het Hof

Het archief van het Hof zelf vormt vanzelfsprekend het belangrijkste fonds voor onze kennis van het functioneren van de instelling. Dit archief is beschreven in het tweede deel van de bovengenoemde driedelige inventaris: A.J. Maris en H.L. Driessen, *Tweede deel. Inventaris en bijlagen* (Arnhem 1973). Het archief heeft een omvang van 407 m' en is beschreven in bijna 7000 nummers. De bijlagen hebben betrekking op nadere indelingen van sommige inventarisnummers. Belangwekkend is dat in Nota Bene's bij sommige inventarisnummers nadere institutionele informatie is verwerkt. Lastig is ook bij dit deel weer dat de oorspronkelijke uitgave geen inhoudsopgave bevatte. Het derde deel van de inventarissenreeks – ook op naam van A.J. Maris en H.L. Driessen – bevat een lijst met beschrijvingen van de kaarten die zich in het archief bevinden, alsmede een index op aardrijkskundige en persoonsnamen, echter alleen van namen die in de beide inventarisdelen zelf voorkomen, niet die in de Inleiding genoemd worden. Dit deel wordt afgesloten met een inhoudsopgave van alle drie de delen.

Inhoudelijk gezien is de inventaris opgezet en ingedeeld volgens de beste archivistische principes, hetgeen echter tot gevolg heeft dat niet alle stukken op een voor een onderzoeker logische plaats bij elkaar staan. Zo bevinden belangrijke stukken aangaande de rechterlijke competentie van het Hof zich niet onder de 'bescheiden van rechterlijke aard', maar in de eerste rubriek, waarin stukken met betrekking tot

de inrichting en bevoegdheid van de instelling bijeengebracht zijn. Ook zijn ordinari rollen in civiele zaken (en in appel) te vinden in de rubriek 'Griffie' (onder de stukken van algemene aard), omdat ze door de griffie zijn opgemaakt, maar komen er ook rollen (samen met de 'rolboeken' uit de achttiende eeuw (1709-1786)) voor onder de rubriek 'Civiele zaken', als zijnde afkomstig uit de raadkamer. Ook allerlei verzoekschriften van rechterlijke aard, zoals de 'requesten om citatiën', bevinden zich in het algemene deel van de inventaris en niet in de rubriek 'Stukken van rechterlijke aard'. Het vereist van de onderzoeker daarom doorzettingsvermogen en lenigheid van geest om deze inventaris met vrucht te gebruiken.

In enkele hoofdrubrieken is in de inventaris de neerslag van de bestuurlijke en rechtsprekende werkzaamheden van het Hof opgenomen, te weten een afdeling met 'bescheiden van algemene aard', een met 'bescheiden van politieke en administratieve aard' en een met 'bescheiden van rechterlijke aard'. De eerste rubriek omvat onder meer de resoluties van het Hof (in de zogenaamde Memorie- en resolutieboeken), de (zeer uitgebreide) correspondentie, beschikkingen op verzoekschriften, aanstellingen van functionarissen, het bekendmaken van wet- en regelgeving en stukken aangaande de griffie. Daaronder bevinden zich ook de nodige stukken die betrekking hebben op de juridische taak van het Hof. In de tweede hoofdrubriek bevindt zich de neerslag van de bestuurlijke activiteiten van het Hof, waaronder vooral te rekenen valt het (dagelijks) bestuur van het gewest en de verhouding met kwartieren, de relatie met de Generaliteit, militaire, financiële en kerkelijke aangelegenheden, leen- en domeinzaken, familierechtelijke aangelegenheden en allerlei andere juridische zaken. De derde hoofdrubriek (stukken van rechterlijke aard) omvat vooral archivalia die een direct uitvloeisel zijn van de rechtsprekende taak van het Hof, zoals sententieregisters en procesdossiers, in zowel criminele als civiele zaken. De onderzoeker dient er rekening mee te houden – zoals boven al aangegeven – dat in deze rubriek lang niet alle stukken over de rechterlijke functie van het Hof te vinden zijn, omdat ook in andere rubrieken archiefstukken kunnen zitten die daarop betrekking hebben. Ik noem daarvan nog enkele voorbeelden: de sententieregisters in criminele zaken (20 delen, 1544-1810) bevinden zich, samen met de procesdossiers (262 stuks), weliswaar in de derde hoofdrubriek, maar de correspondentie met betrekking tot criminele aangelegenheden (uit de jaren 1614-1794) is opgenomen in het algemene deel (inv.nrs. 468-640). De civiele zaken in eerste aanleg zijn in een aparte rubriek bijeengebracht, met sententieregisters vanaf 1561 tot 1811 en meerdere reeksen procesdossiers (1543-1811, gezamenlijk wel 1100 stuks). Uit deze opgave is al te zien dat uit de jaren 1543-1560 wel dossiers bewaard zijn gebleven, maar geen sententieregisters. Daarnaast ware in het oog te houden dat niet alle dossiers tot een vonnis geleid hebben, zoals we hebben gezien (en niet bij iedere sententie een dossier hoort). Voor zaken in hoger beroep en in revisie bestaan vergelijkbare bestanden (sententieregisters (5 delen, 1676-1811), procesdossiers (484 pakken)). Ook zijn door de griffie aparte reeksen registers opgemaakt van de stukken die door partijen in de loop van een proces gewisseld werden, bevattende eis en antwoord en re- en dupliek, zowel voor processen in eerste aanleg als in appel en revisie. Vanwege de invoering van een nieuw procesreglement in 1736 is men

hier voor de processen in eerste aanleg overgegaan tot de vorming van een nieuwe reeks registers. Maar ook elders, bijvoorbeeld in de reeks delen met 'Acten der Cantzelerie' (1546-1811), bevinden zich stukken met betrekking tot civiele processen, zowel in eerste aanleg als in appel en revisie (inv.nrs. 6198-6232). Ook moet gewezen worden op het bestaan van een beperkt aantal zogenaamde 'Notulen van civiele procedures' uit de jaren 1724-1769, waarin in een mapje voor iedere procedure de informatie apart werd genotuleerd, met een samenvatting van de sententie en met vermelding van de namen van de raadsheren die bij de uitspraak betrokken waren.⁷

De inventaris wordt afgesloten met de beschrijving een aantal bestanden die formeel geen deel van het archief uitmaken, maar daar wel nauw mee verbonden zijn. Daartoe behoren de bescheiden die de mombers in de uitoefening van hun functie bijeengebracht hadden. Echter, deze werden door de mombers (en de substituut-mombers) op de momberkamer bewaard in de zogenoemde 'momberscas'. Die kamer was ondergebracht in het gebouw van de Rekenkamer. Ook lagen er wel momberstukken op de griffie dan wel bij de functionarissen thuis.⁸ Het gevolg is dat archivalia afkomstig van de mombers in verschillende archieven opgenomen zijn: een deel is als 'depositum' beschreven in de inventaris van het archief van het Hof (inv.nrs. 6868-6876), terwijl een ander deel zich als bijlage A bevindt in het archief van de Gelderse Rekenkamer, inv. nrs. 7313, 7314 en 7318a-7371. Onder de honderden procesdossiers bevinden zich de nodige exemplaren waarin de momber qualitate qua bij het Hof optreedt. Ook bij lagere gerechten vinden we dossiers van processen waarbij de momber als partij betrokken was. In de rubriek 'Handschriften' van het Hofarchief bevindt zich een aantal belangwekkende delen, onder meer inhoudende alfabetische repertoria op de criminele (1571-1752) en civiele (circa 1670-circa 1706) sententies van het Hof (inv.nrs. 6973 en 6974).

Overige archieven en collecties

In nogal wat archieven van overheden, kerkelijke instanties en particulieren uit de zeventiende en achttiende eeuw bevinden zich stukken met betrekking tot voor het Hof gevoerde processen, die meestal ook in het archief van het Hof aanwezig zijn. Daarnaast zijn er in sommige particuliere archieven stukken te vinden die afkomstig zijn van raadsheren van het Hof en beschouwd moeten worden als aanvullingen op het archief van het Hof. In het archief van het Huis Enghuizen (onder Hummelo) bevinden zich dezelfde soort 'notulen van civiele en appel-procedures', die – zoals boven aangegeven – in het archief van het Hof zelf voorkomen. Ze zijn afkomstig van Jacob Adolf van Heeckeren van Beurse tot Enghuizen, die van 1751 tot 1767 raadsheer was, en betreffen in hoofdzaak diezelfde periode, maar ook de jaren 1781-1783. In het familiearchief Van der Capellen zitten globaal uit dezelfde periode (1756-1779) vergelijkbare aantekeningen, niet alleen van civiele, maar ook van criminele procedures. Ze zijn afkomstig van raadsheer Alexander Hendrik van der Ca-

7 AHG, inv.nr. 6020-6022. Voor vergelijkbare stukken in particuliere archieven zie de volgende paragraaf.

8 Maris, *Inleiding*, 253.

zellen, die in die jaren in functie was. Van der Capellen was in 1753, direct na zijn promotie in Leiden, als advocaat in Arnhem beëdigd. In het archief van het huis Rosendaal bevinden zich diverse stukken afkomstig van raad extraordinaris Lubbert Adolf Torck (in functie 1717-1758), met betrekking tot het procesrecht en de competentie van het Hof, alsmede aangaande de emolumenten voor het raadsheerschap.⁹

In het archief van de Arnhemse advocaat dr. J.N. van der Hoop bevindt zich een belangrijke collectie handschriften met betrekking tot het procesrecht bij het Hof en de Arnhemse schepenbank. Van der Hoop was vanaf 1759 tot 1782 als advocaat actief. Zijn collectie is deels afkomstig van voorgangers als dr. Petrus Eijgel (advocaat vanaf 1679 tot 1727), Everhard Rudolf Huyghens (1724-1745) en schepen Johan de Greve, als stadsbestuurder in functie van 1743 tot 1763. Van der Hoop was een volle neef van hem. De collectie bevat meerdere versies van de *Modus procedendi in Curia* en andere (concept-)reglementen, formulierboeken, rechtsgeleerde adviezen en notities uit de zeventiende en achttiende eeuw.¹⁰

9.3 Aanbevolen literatuur

Bronnen en archieven

Maris, A.J. en H.L. Driessen†, *Het archief van het Hof van Gelre en Zutphen (1523-1795), het Hof van Justitie (1795-1802) en het Departementaal Gerechtshof (1802-1811)*. 3 dln., Arnhem 1973-1978

Eerste deel *Inleiding/Een geschiedkundig overzicht, gevolgd door Naamlijst van stadhouders, kanseliers, raden en verdere functionarissen*, 1978

Tweede deel *Inventaris en bijlagen*, 1973

Derde deel *Kaartenlijst en index*, 1973

Maris, A.J., *Tafel op de Inleiding tot het Archief van het Hof, Arnhem* 1981

Groot Gelders Plakkaatboek, inhoudende de placaten ende ordonnantien sedert 1543 tot 1740, verzameld en uitgegeven door W. van Loon en H. Cannegieter. 3 dln., Arnhem/Nijmegen 1701-1740

Drost, J., *Gelderse Plakkatenlijst, 1740-1815* (Werken Stichting Oud-Vaderlands Recht no. 8), Zutphen 1982

Drost, J., *Gelderse Landdagsrecessen, 1711-1780. Handelingen en resoluties van de Staten van Gelre en Zutphen*. 7 dln., Arnhem 1997-2004

Berkvens, A.M.J.A., *Plakkatenlijst Overkwartier, 1665-1795, deel I. Spaans Gelre. Instellingen, territorium, wetgeving (1580) 1665-1702*. (diss. Nijmegen; Rechtshistorische Reeks

9 Archief Huis Enghuizen, afd. I, inv.nr. 7; en Familie-archief Van der Capellen, inv.nrs. 363 (2 pakken) en 364 (1 pak); Huisarchief Rosendaal, inv.nrs. 484-491.

10 Archief J.N. van der Hoop (bloknr. 2147). Deze collectie was vroeger bekend onder de naam 'Arnhemse regentenpapieren, met een Inventaris in Bijlage III bij de Verslagen omtrent 's Rijks Oude Archieven' (VROA), Den Haag 1922. De collectie is in 2015 geherinventariseerd, waardoor hij veel overzichtelijker is geworden. Daarbij zijn de oude inventarisnummers gehandhaafd. Naast de stukken van juridische aard zitten er veel stukken in die betrekking hebben op de werkzaamheden van deze regenten als bestuurders van de stad Arnhem en daaraan gerelateerde functies op kwartierlijk, gewestelijk en generaliteitsniveau.

- van het Gerard Noodt Instituut nr. 19; Werken Stichting Oud-Vaderlands Recht no. 20), Nijmegen 1990
- Martens van Sevenhoven, A.H., *Het archief der Geldersche Rekenkamer, 1559-1795, en van de Commissarissen, belast met het beheer van de Geldersche Domeinen, 1543-1559*. 2 dln, 's- Gravenhage 1926
- Hofman, J., (eindred.), *Inventaris van de archieven der gewestelijke besturen in de Bataafs-Franse tijd in Gelderland, 1795-1813*. 7 dln., Arnhem 1982-1983
- Keverling Buisman, F., *Album advocatorum Curiae Ducatus Gelriae et Comitatus Zutphaniae. Register van bij het Hof van Gelre en Zutphen toegelaten advocaten, 1610-1811*. (s.l. 2010). Digitaal beschikbaar op de website van het Gelders Archief bij de 'Inleiding van de inventaris van het archief van het Hof van Gelre en Zutphen', onder de Bijlagen bij 7.2.
- Schrassert, J., *Codex Gelro-Zutphanicus ofte Handboek, vervattende het summier van veel saecken de politie en justitie raeckende in den furstendom Gelre en graafschap Zutphen*. Harderwijk 1740
- Venner, G.H.A., *Inventaris van het archief van het Hof te Gelder te Roermond, 1580-1794* (Regionaal Historisch Centrum Limburg), Maastricht 2009 [hiervan vooral de inleiding, 1-20]

Literatuur

- Berkvens, A.M.J.A., *Procesgids Soevereine Raad te Roermond, Justiz-Collegium te Geldern en Staats Hof van Gelre te Venlo. Hoofdpijnen van het procederen in civiele zaken in Spaans en nadien Oostenrijks, Pruisisch en Staats (Opper-)Gelre in eerste aanleg en in hoger beroep, 1580-1795*. (Reeks Procesgidsen 9), Hilversum 2011
- Gubbels, M., 'Van "volmachtigden" en "voirspraken". De werkzaamheden van procureurs en advocaten bij het Hof van Gelre (1543-1610)', in: *Arnhems Historisch Tijdschrift*, 32 (2012), 63-82
- Gubbels, M., 'De civiele procesgang in eerste aanleg voor het Hof van Gelre en Zutphen in de zestiende eeuw: een verkenning', in: M. Gubbels en C.J.H. Jansen (red.), *Regio. Rechtshistorische opstellen aangeboden aan dr. P.P.J.L. van Peteghem*. (Rechtshistorische Reeks van het Gerard Noodt Instituut nr. 53) Nijmegen 2010, 153-198
- Hasselt, J.J. van *Dissertationes juridicae varii argumenti, quarum aliquot Latinio, nonnullae vero Belgico sermione sunt conscripta* (Arnhem 1776)
- Hierin aan Gelderse artikelen: 'Verhandeling aangaande het Hof van Gelderland en enige rechten, die advocaten voor hetzelfde practiserende competeren' en 'Onderligt over het houden van het landgericht in het Quartier van Veluwe'.
- Keverling Buisman, F., 'De bestuurlijke organisatie van het gewest Gelre (1543-1795/98)', in: O. Moorman van Kappen, F. Keverling Buisman en F.W.J. Scholten (red.), *Van Hertogdom Gelre tot provincie Gelderland. Hoofdstukken uit de geschiedenis van bestuur en bestuursinrichting van Gelderland 1339-1989* (Werken Gelre no. 39), Nijmegen 1990, 53-74
- Keverling Buisman, F., 'Het Tractaat van 12 september 1543. De tekst', in: F. Keverling Buisman e.a. (red.), *Verdrag en Tractaat van Venlo. Herdenkingsbundel, 1543-1993* (Werken Gelre no. 43), Hilversum 1993, 267-277

- Keverling Buisman, F., 'Het Tractaat van Venlo, 12 september 1543. Inhoud, ratificatie en overlevering', in: F. Keverling Buisman e.a. (red.), *Verdrag en Tractaat van Venlo. Herdenkingsbundel, 1543-1993* (Werken Vereniging Gelre no. 43), Hilversum 1993, 247-276
- Keverling Buisman, F., 'Een "gemeine landtsregierung" voor Gelre en Zutphen. De mislukte pogingen om in het gewest Gelre en Zutphen tot één College van Gedeputeerde Staten te komen', in: A.M.J.A. Berkvens en G.H.A. Venner (red.), *Om daarmede vrijelijk te doen naer wil ende welgevallen. Rechtshistorische opstellen aangeboden aan prof.mr. A.Fl. Gehlen* (Werken Limburgs Geschiedkundig en Oudheidkundig Genootschap dl. 16), Maastricht 1998, 159-188
- Keverling Buisman, F., 'De advocaten bij het Hof van Gelre en Zutphen. Admissie, studie, herkomst en carrière', in: *BM Gelre* 101 (2010), 115-144.
- Dit artikel is een voor een Gelders publiek aangepaste versie van een artikel, verschenen in: George Martyn, e.a. (red.), *Geschiedenis van de advocatuur in de Lage Landen* (themanummer van Pro Memorie. Bijdragen tot de rechtsgeschiedenis der Nederlanden), Hilversum 2009, 87-110
- Maris, A.J., *De reformatie der geestelijke en kerkelijke goederen in Gelderland, in het bijzonder in het kwartier van Nijmegen*. Diss. Utrecht, 's-Gravenhage 1939
- Maris, A.J., 'Het Appellationsgericht van de Graafschap Zutphen en zijn voorgeschiedenis', in: *BM Gelre* 66 (1972), 107-124
- Maris, A.J., 'Prins Willem III en het provisionele regeringsbestel in Gelre en Zutphen in 1674', in: *BM Gelre* 72 (1981), 139-174
- Meester, G.A. de, *Staten van Gelderland, van den oorsprong tot heden*. 2 dln., Harderwijk 1864
- Mentink, G.J., 'Bijdrage tot de kennis van het formele besluitvormingsproces in de vergaderingen van de Staten van Gelderland, 1715-1794', in: P.W. van Wissing (red.), G.J. Mentink, *Een selectie uit zijn werk, aangeboden ter gelegenheid van zijn 65^e verjaardag*. Arnhem 1997, 11-28. Eerder verschenen in: *Verslagen en Mededelingen Rijksarchiefschool 1969-1970* (Utrecht 1971), 65-87
- Moorman van Kappen, O., *De wording van het Hof van Gelre en Zutphen. Enige beschouwingen over en naar aanleiding van de voor- en ontstaansgeschiedenis van de Gelders-hertogelijke 'kanselarij' als oudste gerechtshof in Arnhem*. Arnhem 1998
- Moorman van Kappen, O., 'Aspecten van oud-Nijmeegse rechtspleging'; Afscheidsrede, in: E.C. Coppens (red.), *Lex Loci. Opstellen over Nederlandse rechtsgeschiedenis uit de pen van prof.mr. O. Moorman van Kappen*. (Rechtshistorische Reeks van het Gerard Noodt Instituut nr. 45), Nijmegen 2000, 561-599
- Overdijk, D.A.J., *De gewoonte is de beste uitleg van de wet. Onderzoek naar de invloed van het Hof van Gelre en Zutphen op de rechtspleging in criminele zaken in het Kwartier van Nijmegen in de zeventiende en achttiende eeuw*. (Diss. Nijmegen, Werken Gelre no. 53), Nijmegen 1999
- Pas, W.J.H.M. van de, 'De Gelderse Rekenkamer in Arnhem en het zestiende eeuwse domeinbeheer vanaf de komst van de Hamburgers. Een institutioneel overzicht', in: H. de Schepper e.a. (red.), *Tussen centraal en lokaal gezag'. Bestuurlijke organisatie en financieel beheer in Gelre en Holland tijdens de Habsburgse periode*. Opstellen van Wil van de Pasf. (Werken Gelre no. 58), Hilversum 2004, 57-72

- Pas, Wil van de, 'Tussen centraal en lokaal gezag. De bestuurlijke organisatie van Gelre in transitie (1543-1581)', in: F. Keverling Buisman e.a.(red.), *Verdrag en Tractaat van Venlo. Herdenkingsbundel, 1543-1993* (Werken Gelre no.43, Hilversum 1993), 121-152. Ook verschenen in: H. de Schepper e.a. (red.), 'Tussen centraal en lokaal gezag'. *Bestuurlijke organisatie en financieel beheer in Gelre en Holland tijdens de Habsburgse periode. Opstellen van Wil van de Pas †* (Werken Gelre no. 58), Hilversum 2004, 27-56
- Pas, Wil van de, en Peet Theeuwen, 'Ambtenarenproject', overzicht van alle overheidsfuncties en ambtenaren in Gelre en Zutphen, 1543-1795 (Arnhem 1997-2004). Digitaal bestand, in de zomer van 2022 beschikbaar op de website van het Huyghens Instituut.
- Poelhekke, J.J., W. Jappe Alberts, G.J. Mentink en H.K. Roessing (red.), *Geschiedenis van Gelderland, 1492-1795*. Zutphen 1975
- Theeuwen, P., 'De Staten van Gelderland, 1581-1584. Structurele hervormingen in het Gelderse staatsbestel, einde zestiende eeuw: een tussenbalans in het project Landdagsrecessen, 1581-1798', in: *BM Gelre* 105 (2014), 81-112
- Vries, W. de, *Bijdragen tot de geschiedenis van het rechterlijk bestel In Gelderland I. Rechtsgebieden gelegen in het kwartier van Nijmegen* (overgedrukt uit *BM Gelre* 49-60 (1949-1960), Arnhem 1965
- Vries, W. de, 'Bijdragen tot de geschiedenis van het rechterlijk bestel in Gelderland. Het rechterlijk bestel in de graafschap (of kwartier) van Zutphen' in: *BM Gelre* 61 (1962/64), 77-92
- Vries, W. de, 'Bijdragen tot de geschiedenis van het rechterlijk bestel In Gelderland. De uitoefening van de "criminele justitie" in het kwartier van Zutphen buiten de daarin gelegen heerlijkheden I' (*BM Gelre* 62 (1965/67), 61-79
- Zijp, A., *De strijd tussen de Staten van Gelderland en het Hof, 1543-1566* (Werken Gelre no. 10), Arnhem 1913

10 GLOSSARIUM

Dit glossarium is beperkt tot de juridische begrippen, termen en formuleringen die regelmatig voorkomen in ordonnanties en reglementen met betrekking tot het procesrecht bij het Hof in Gelderland. Voor een uitgebreider hulpmiddel voor het verklaren van woorden en begrippen, die in de zeventiende en achttiende eeuw in de rechtstaal werden gebruikt, wordt verwezen naar F.L. Kersteman, *Practisyns woordenboekje of verzameling van meest alle de woorden in de rechtskunde gebruikelijk* (Dordrecht 1785). Dit achttiende-eeuwse hulpmiddel is in de laatste decennia twee maal in facsimile heruitgegeven, maar ook digitaal beschikbaar via de Boeken Basis van Delpher.¹¹

Het *Middelnederlands Handwoordenboek* van Verdam (bewerkt door C.H. Ebbinge Wubben) is voor de verklaring van veel overige woorden uit het verleden een onmisbaar hulpmiddel, hoewel van veel oudere woorden tegenwoordig ook via het internet de betekenis achterhaald kan worden.

Aanspraak	(conclusie van) eis, vordering in rechte
Acte van comparuit	verklaring, dat een procespartij verschenen is
Admissie	toelating
Antwoord	verweer van de gedaagde tegen de ‘aanspraak’ (conclusie van eis) van de eiser
Apostille	kantmelding, (gerechtelijke) aantekening in de marge van een verzoekschrift
Appel	beroep op een hogere rechtbank om een zaak op- nieuw in behandeling te nemen
Appellant	eiser in de appelprocedure
Appointement	rechterlijke beschikking, naar aanleiding van een gedaan verzoek of rekest.
Arrest	een persoon of goed in verzekerde bewaring stel- len, inbeslagneming of gijzeling
Assigneren	bevelen, opdragen te betalen
Attentaat	inbreuk tegen een rechterlijk vonnis
Attestatie	verklaring
Audiëntie	rechtszitting
Beneficie	voorrecht

¹¹ Het is in 1988 als fotomechanische herdruk uitgegeven door Verloren (Hilversum), ingeleid door J.E. Ennik en P. Brood. Deze uitgave is ook verschenen in de Reeks van het Centraal Bureau voor Genealogie (nummer 14) in 1996 en wederom in 2005.

Brieven van insinuatie	officiële aanzegging, vordering
Cachet	(klein) zegel
Causa	oorzaak, rechtvaardiging
Cautie	borgstelling, borgtocht
Cedulle	schriftelijk (bewijs)stuk
Citatie	dagvaarding
Comparant	verschijnende partij
Comparereren	verschijnen
Compel	aanmaning
Consultatie	raadpleging
Costume	gewoonte
Dagvaarding	oproeping om in rechte te verschijnen
Debath	tripliek = reactie op een dupliek
Decisie	beslissing
Decisoir	beslissend
Decretum	beschikking, besluit, vonnis
Default	verstek bij niet verschijnen op een rechtsdag; straf vanwege het niet tijdig voldoen aan een ap- pointement
Disponeren	beschikken over
Dupliceren	dienen van de dupliek
Dupliek	reactie op een repliek
Embrouilleren	belemmeren, tegenwerken
Exceptie declinatoire	verweermiddel inhoudende een reden waarom het proces niet voor deze rechtbank mag worden gevoerd
Exceptie dilatoire	verweermiddel inhoudende een reden waarom het proces niet op dit tijdstip mag worden ge- voerd
Exceptie litis finitae	verweer dat het geschil reeds beëindigd is
Exceptie van litispendentie	verweer dat het geschil reeds bij een andere rech- ter aanhangig is
Executie	de tenuitvoerlegging van een vonnis
Exhiberen	in rechte overleggen, tonen
Exigentie	vereiste
Expediëren	uitvaardigen, uitgaan, ten uitvoer leggen
Exploit	dagvaarding
Extraderen	bekend maken, naar buiten brengen
Fatalia	tijd waarbinnen men beroep moet instellen
Fiat	staat toe
Fourneren der processtukken	inleveren van de processtukken, opdat recht kan worden gedaan
Geappelleerde	gedaagde bij een hoger beroep
Gedaagde	wederpartij in een proces

Geëxcipieerde	degene tegen wie een exceptie wordt opgeworpen
Geïmprimeerde	verkregen, van imprimieren verwerven, verkrijgen
Grieven	gronden waarop het appel of de revisie berust
Homologatie	goedkeuring (van gewoonterecht)
Impertinent	onbehoorlijk, niet ter zake doende
Impetrant	eiser
Indemniseren	schadeloos stellen
Indragt/indracht	schade, afbreuk, niet nakomen van een verplichting
Inhibitie	verbod
Iniuria/injurie	belediging
Insinueren	betekenen, te kennen geven, verwittigen
Insolentie	bewuste inbreuk, moedwilligheid,
Intendit	eis met stellingen en bewijzen in een verstekprocedure
Interlocutoir (vonnis)	tussen(-vonnis)
Inthimeren	het in appel dagvaarden of oproepen van de rechters in eerste aanleg
Inventaris	lijst van processtukken
Kondschappen	in rechte afgelegde verklaringen, getuigenissen
Litiscontestatie	moment waarop aanspraak en antwoord zijn uitgebracht en het rechtsgeding feitelijk is begonnen
Mandement (om citatie)	bevelschrift, opdracht (tot dagvaarding)
Matrimonieel	het huwelijk betreffende
Memorie	een geschrift met al de artikelen waarop men wil dat de getuige of wederpartij antwoordt
Momber	procureur-generaal, voogd
Moveren	besluiten, met redenen omkleed
Muniment	document, bewijsstuk
Namptissement (namptiseren)	op voorhand een bedrag storten (tot zekerheid)
Nulliteit	nietigheid
Nutscap	nut, nuttigheid, utilitas
Obscuur libel	een onduidelijke of zelfs innerlijk tegenstrijdige eis
Onmondig	onbekwaam, minderjarig
Peremptoir (stellen)	een laatste uitstel geven, op tijd gesteld
Persisteren	bij het ingenomen standpunt blijven
Pertinentieel	op behoorlijke/nauwkeurige wijze, nadrukkelijk
Possesoir	het bezit betreffend
Praefigeren	van te voren vaststellen, voorbestemmen
Proclama	verklaring in geval van verstek
Pronunciatie	uitspraak, vonnis

Proponeren (van excepties)	naar voren brengen, inbrengen (van excepties)
Propositie van erreur	aanvoeren dat bij een vonnis een fout is gemaakt
Prorogatie	een geschil brengen voor een andere rechter
Prosecutie	vervolgning
Provision de justice	rechterlijke voorziening
Provocatie	beroep op hogere rechter
Raad ordinaris	gewoon raadsheer
Rapporteur	raadsheer in de functie van rapporteur
Rapportgeld	vergoeding voor het maken van een rapport
Redoublement (conclusie bij)	(eis tot) bevestiging in het bezit van een zaak of goed
Redresseren	herstellen, beperken
Rejectie, rejecteren	afwijzing, afwijzen
Replik, repliceren	weerleggen van het antwoord
Rekest, requeste	verzoekschrift
Remboursement	terugbetaling, schadevergoeding
Renunciatie	het afstand doen van, afzien van
Renvoyeren	terugverwijzen
Reprochen	redenen waarom aan bewijsmiddelen geen geloof moet worden gehecht
Resolutie	besluit
Revisie	herziening van arrest of vonnis door de hoge overheid of (ander) gerechtshof
Salvatie(n)	geschrift ter ondersteuning van de eigen bewijzen
Sententie	vonniss, uitspraak
Spolie	gewelddadige bezitsstoornis
Statueren	bepalen
Straffe	deductie tegen een debath, weerwoord
Style (van den Hove)	de in de praktijk gegroeide wijze waarop men bij het Hof procedeert
Suppliant	verzoeker
Surcheance	opschorting, uitstel van betaling
Turbel	belemmering, tegenwerking (bij bezitskwesties)

Het Hof van Gelre en Zutphen is van het midden van de zestiende eeuw tot het einde van de achttiende eeuw de hoogste rechterlijke instantie voor het hertogdom en later het gewest Gelre en Zutphen, zowel in civiele als in criminele zaken. Daarnaast functioneert het Hof als dagelijks bestuur van het gewest.

Het Hof heeft een belangrijk archief nagelaten. Deze Procesgids wijst de onderzoeker de weg in dat archief, een schatkist voor de Gelderse geschiedenis. Eerst wordt de bestuurlijke ontwikkeling in Gelre geschetst, waarbij de competentie van het Hof natuurlijk een grote rol speelt. Daarna komt de procesgang aan de orde en de functie die de advocatuur heeft. De civielrechtelijke procedures worden toegelicht met twee boeiende rechtszaken.

Prof.dr. F. Keverling Buisman is emeritus hoogleraar rechtsge-schiedenis aan de Universiteit van Amsterdam en was lange tijd directeur van het Gelders Archief.

